

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**“KOMMUNİST” QƏZETİNDƏ TƏNQİD VƏ ƏDƏBİ PROSES
(1919-1991-ci illər)**

İxtisas: 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Qabil Yusif oğlu Əliyev**

Elmi rəhbər: _____ **Rafael Baba oğlu Hüseynov**
filologiya elmləri doktoru, akademik

Bakı – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. NƏŞR FƏALİYYƏTİNİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ “KOMMUNİST” QƏZETİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ (1920 – 1930-cu illər)	11
1.1. Sovet ideologiyasının təsiri ilə yaranan ədəbi-bədii nümunələr “Kommunist”in səhifələrində	11
1.2. Otuzuncu illərdəki ədəbi proseslərin qəzətdə əksi	33
II FƏSİL. II DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ SONRAKI QURUCULUQ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ “KOMMUNİST” QƏZETİNDƏ ƏKSİ	57
2.1. Müharibə və müharibədən sonrakı illərin poeziyası və nəsrı	57
2.2. Ədəbiyyatşünaslıq məsələləri qəzetin səhifələrində	73
2.3. “Kommunist” qəzeti və Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses	81
2.4. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi, təbliği və nəşri məsələləri qəzetin əsas mövzularından biri kimi	91
III FƏSİL. İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİN YUMŞALMASINDAN SONRAKI ƏDƏBİ PROSESLƏR	107
3.1. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründən sonrakı poeziya və nəsr qəzetin sütunlarında ...	107
3.2. Tənqidin ədəbi prosesi qiymətləndirməsində yeni yanaşmalar	133
3.3. “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş bədii əsərlərdə Qarabağ mövzusu (1980–1991)	152
NƏTİCƏ	159
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	163

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Keçən əsrin iyirminci illərində Azərbaycanı sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ictimai-siyasi mühitdə olduğu kimi, ədəbi mühitdə də dövrün, zamanın tələblərindən irəli gələn yeni yanaşmalar meydana çıxdı. Yeni hakimiyyət bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatı da inhisarına alaraq yaradıcı ziyalılarının qarşısında şərtlər qoymağa, yazıçılardan Kommunist Partiyasını, ölkədə yürüdülmən siyasi xətti təbliğ edən əsərlər yazmağı tələb etməyə başladı.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərindən başlayaraq müstəqil mətbuat orqanlarının nəşrinə qadağalar qoyuldu, yalnız dövlətin rəsmi icazəsi ilə yeni quruluşla ayaqlaşma bilən qəzet və jurnalların çapına icazə verildi. Ömrü 23 ay olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) hakimiyyəti dövründə yazıb-yaradan milli ziyalılar izlənməyə, təqib olunmağa başlandı. Bu illərdə Milli Hökumətin üzvləri ilə qohumluq, dostluq əlaqələri olan, eləcə də onların düşüncə və əqidələrini qəbul edən siyasi cəhətdən şübhəlilər siyahısına daxil edilir, partiya və hökumət işlərindən uzaqlaşdırılırdı. Ən acınacaqlısı o idi ki, bu vaxta qədər ədəbi aləmdə müəyyən çəkiyə və nüfuza malik olan yazıçı və şairlərin fəaliyyəti təftiş edilir, onlardan yeni hökumətin siyasətini təbliğ etmək, bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsini könüllü birləşmə kimi qələmə vermələri tələb olunurdu.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət mətbuat orqanları ilə yanaşı, leqal və gizli şəkildə nəşr olunan bir sıra müstəqil və siyasi qəzetlər fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan biri də bolşeviklərin Bakıdakı tərəfdarlarının 1919-cu ilin avqustun 29-da nəşr etdikləri “Kommunist” qəzeti idi.

İlk nömrəsi 1919-cu il avqustun 29-da çıxan və 1991-ci ilin avqust ayına kimi fəaliyyət göstərən “Kommunist” qəzetinin (1991-ci il avqustun 26-dan indiyədək “Xalq qəzeti” adı ilə nəşr olunur) 4 səhifədən ibarət birinci nömrəsində redaktorun adı göstərilməmişdi. Mətbuat tariximizin bir çox araşdırıcıları hesab edirlər ki, ilk nömrənin materiallarını Ruhulla Axundov redaktə etmişdir. Qəzetin ilk nömrəsində mövcud hakimiyyəti devirmək məqsədilə inqilabi çağırışlar dərc edilmişdi. Bunu

nəzərə alaraq, Milli Hökumət qəzetin fəaliyyətini dayandırmış, çap olunan nüsxələri müsadirə etmişdi.

Qəzetin müntəzəm nəşri 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə Qırmızı Ordunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətini devirdikdən sonra, daha dəqiq desək, aprelin 30-da başladı. Həmin günlərdə türk və rus dillərində nəşr olunan “Azərbaycan” və “Azerbaydjan” qəzetlərinin nəşri dayandırılmış, onların əvəzinə türk və rus dillərində “Kommunist” qəzetinin nəşrinə diqqət artırılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bolşevizmin ideoloqları qəzetin təbliğat sahəsindəki gücünə yaxşı bələd idilər və “Kommunist”in ətrafında istedadlı jurnalistləri, ziyalıları toplamağa çalışırdılar. 1924-cü ildə Tiflisdə Cənubi Qafqaz mətbuatının sərgisi keçirilən zaman “Kommunist” tədbirdə ən yaxşı təmsil olunmuş qəzet kimi qiymətləndirildi. Gürcüstanda nəşr olunan “Zarya Vostoka” qəzeti 1924-cü il mayın 7-də yazırdı ki, indi türkcə “Kommunist” qəzeti, demək olar ki, SSRİ-nin ən yaxşı qəzetlərindən biridir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qəzetdə dərc olunan ədəbi-bədii nümunələrin çoxu felyeton və satirik şeirlərdən ibarət olmuşdur. Həmin nümunələrdə müəlliflərin imzaları, əksər hallarda, gizli saxlanılmışdır. Ölkədə gedən ictimai-siyasi mübarizə fonunda bir çox yazıçı və şairlər ilk günlərdən partiya və hökumətin yürütdüyü siyasəti təbliğ edir, digərləri isə əvvəlki kimi öz yaradıcılıqlarını sərbəst şəkildə davam etdirmək istəyirdilər. Qəzetdə nəşr olunan nümunələrə əsaslanmaqla, 1920–1926-cı illərdə ədəbiyyat xadimlərinin yaradıcılığına dövlət qurumları tərəfindən ciddi təzyiqləri müşahidə etməsək də, Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan sonra, xüsusilə 1927-ci ildən başlayaraq yazıçıların qarşısında konkret tapşırıqlar, vəzifələr qoyulduğunu görürük. Belə bir halın şahidi oluruq ki, həmin illərdə müəyyən ədəbi təcrübəsi olan yazıçılarla nisbətən “yumşaq” davranan hakimiyyət yaradıcılığa yeni başlayan gənclərdən sovet hakimiyyətini dəstəkləyən bədii nümunələr yaratmağı açıq şəkildə tələb edir, onların bu sahədəki fəaliyyətlərini təqdir etməklə əsərlərinin çapına “yaşıl işıq” yandırır. Qeyd edilən dövrdən başlayaraq sosializm realizmi ədəbiyyat xadimlərinin qarşısında konkret tələblər qoyurdu. Bunlar həyat hadisələrinin sənətkar

tərəfindən öz əsərlərində real əksi, hadisələri inqilabi inkişafda və real tarixi şəraitdə təsviri idi.

Bu dövrdə müşahidə edilən əsas cəhətlərdən biri də bu idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazıb-yaradan ədiblər təqib edilir, onlara etimadsızlıq göstərilir, əsərlərinin təhlili zamanı gülünc ittihamlar irəli sürülürdü. Xüsusilə “pantürkist”, “panislamist” kimi fikirlər ortaya atılır, görkəmli yazarlar türkçülükdə və millətçilikdə suçlandırılırdı.

Sonrakı dövrlərdə – istər 30–40-cı illər, istər İkinci Dünya savaşı, istərsə də dinc quruculuq illərində ədəbi-bədii orqan olmasa belə, “Kommunist” qəzetində dərc olunan yazılarda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi ilə paralel olaraq ədəbi mənzərəsini də izləmək mümkündür.

Çəkinmədən deyə bilərik ki, respublikamızın 1920–1990-cı illərdəki ictimai-siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının mövcud olduğu dövrdə çap olunan, Azərbaycan KP-nin rəsmi orqanı, respublikanın bir nömrəli ictimai-siyasi qəzeti olan “Kommunist” qəzetində əks olunmuşdur. İctimai-siyasi qəzet olsa da, qəzetin səhifələrində vaxtaşırı bədii nümunələrə və ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə də yer ayrılırdı ki, bu əsərlərin müasir elmi tələblər səviyyəsində tədqiqi və dəyərləndirilməsi işin aktuallığını şərtləndirən əsas meyarlardan biridir.

Hesab edirik ki, “Kommunist” qəzetində dərc olunan ədəbi-bədii və ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlərin sistemli tədqiqi ictimai-siyasi şəraitin ədəbi mühitə təsiri ilə yanaşı, yazıçı və ədəbiyyatşünasların da ictimai mühitə təsiri məsələlərini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Kommunist” qəzetində dərc olunan ədəbi-bədii nümunələr və ədəbiyyatşünaslıq əsərləri, bir sıra istisnalar olmaqla, günümüzədək elmi-filoloji cəhətdən sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. İsmayıl Məmmədovun “Qəzet dilinin leksikası” (1960–70-ci illərin “Kommunist” qəzetinin materialları əsasında) [187] kitabı çap olunmuş, Oqtay Məmmədov isə 1986-cı ildə “Zəhmətkeşlərin mənəvi tərbiyəsində mətbuatın rolu” (Respublika qəzetlərinin materialları əsasında–70-ci illər) [309] adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Qəzetin 90 illik

yubileyi ərəfəsində isə Elmar Məhərrəmov və Aytən Məhərrəmlinin birlikdə tərtib etdikləri ““Xalq qəzeti”nin yaranması və inkişaf tarixindən” adlı kitab nəşr edilmiş [181], 2020-ci ildə Lütviyyə Əsgərzadənin “Əhməd Triniç” adlı kitabı işıq üzün görmüşdür [98]. E.Məhərrəmov və A.Məhərrəmlinin kitabında, əsasən, qəzetin yaranması, ölkənin ictimai-siyasi həyatında oynadığı rolu barədə (1919–1929-cu illərdə) oxuculara məlumat verilmiş, lakin qəzetdə dərc edilən ayrı-ayrı ədəbi-bədii nümunələr, ədəbiyyatşünaslığa aid məqalələr, onların mövzu, məzmun, ideya və sənətkarlığı barədə söhbət açılmamışdır. L.Əsgərzadə isə öz kitabında, əsasən, qəzetin redaktoru olmuş ictimai-siyasi xadim Əhməd Triniçin həyat və fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. “Kommunist” qəzetinin 1919–1991-ci il nömrələrində dərc edilən ədəbi-bədii nümunələr və ədəbi tənqidin bu nümunələrə münasibəti, ayrı-ayrı yazıçılar və ədəbiyyatşünaslar haqqında yazılanlar təqdim olunmuş dissertasiyanın obyektini təşkil edir.

Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif münasibətlərlə “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş ədəbi-bədii və ədəbiyyatşünaslıq əsərləri, qəzetin ədəbi prosesə təsiri və qəzetin ədəbi mühitdəki yeri haqqında yazılanlar, 71 il ərzində qəzetin səhifələrində dərc edilən ədəbi nümunələrin bugünkü baxış bucağından təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində “Kommunist” qəzetində dərc edilən ədəbi-bədii və ədəbiyyatşünaslıq əsərləri kontekstində ədəbi prosesi araşdırmaq, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatımızda baş verən yenilikləri, sosializm realizmi yaradıcılıq metodunun tələbləri altında şair və yazıçılarımızın qarşısına qoyulmuş maneə və qadağaları, ədəbiyyatşünasların ədəbi prosesə müsbət və mənfi təsirini üzə çıxarmaq və qəzetdə dərc edilən əsərləri obyektiv qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu tələbdən irəli gələrək dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- “Kommunist” qəzetinin nəşrə başlandığı ilk illərdə milli düşüncəli şair və yazıçılarımızın məruz qaldıqları təhdid və təzyiqlərin səbəblərini göstərmək;

- Əski əlifba ilə qəzetdə dərc olunan ədəbi-bədii nümunələri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb etmək;
- Qəzetlə əməkdaşlıq edən repressiya dövrü ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndələrinin üzləşdiyi çətinliklər barədə məlumat vermək;
- “Kommunist” qəzetində dərc edilən nümunələr əsasında Böyük Vətən müharibəsi illərinin ədəbiyyatı və qəzetdə dərc edilən Cənubi Azərbaycan mövzusunda aid əsərləri ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırmaq;
- Qəzet materialları əsasında müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni mövzuların gəlişi və tənqidçilərin bu sahəyə diqqətini öyrənmək və s.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir:

- toplanmış fakt və materialların sistemləşdirilməsi;
- sistemli analitik təhlil və şərhlər;
- problemlərə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən və müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– “Kommunist” qəzetində dərc edilən materialların, o cümlədən də ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan materialların əsas hissəsi sovet ideologiyasının tələbləri ilə bağlı olsa da, Azərbaycanda mədəniyyətin və maarifin, poeziyanın inkişafında da əhəmiyyətli rolu olmuşdur;

– Mövhumatla mübarizə və əhalinin kütləvi surətdə savadlanmasında ziyalılarımızın imkanlarının səfərbər olunmasında da “Kommunist” qəzeti müsbət rol oynamışdır;

– Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsi yolunda qəzet əməkdaşları yorulmadan çalışmışlar;

– Qəzet orqanı olduğu təşkilatın siyasətini həyata keçirməyə məcbur olsa da, onun səhifələrində ədəbi məqalələri və bədii əsərləri dərc edilən bir çox müəlliflər öz

xalqının milli maraqlarını da heç vaxt unutmamış və bunun da nəticəsində onlardan bəziləri “millətçi-burjua nümayəndələri” adı altında cəzalandırılmışlar;

–Qəzet ziyalılarımızın ən savadlı nümayəndələrini öz ətrafında birləşdirməklə xalqımızın mədəni yüksəlişində, ədəbiyyatımızın inkişafında onların istedad və bacarığından səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycanın aparıcı şair və yazıçıları “Kommunist” qəzetinin səhifələrində müxtəlif ədəbi-nəzəri məsələlərlə bağlı da tez-tez çıxışlar etmişlər;

–Təəssüf ki, qəzetin səhifələrində ayrı-ayrı sovet ideoloqları tərəfindən bir sıra milli şairləri tənqid edən məqalələr də dərc edilmişdir;

–Qəzətdə dərc olunan bir qism şairlərin əsərləri sırf bolşevik ideologiyasının tələbləri əsasında yazıldığına görə, onlar yüksək bədii məziyyətləri ilə seçilmirdi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq bu dissertasiyada:

–“Kommunist” qəzetində yetmiş bir illik dövrdə dərc olunmuş yüzlərlə bədii nümunə ilk dəfə araşdırmaya cəlb edilir və onlara müasir baxış bucağından qiymət verilir;

–1920-ci ildən İkinci Dünya müharibəsi dövrünədək qəzətdə dərc edilən felyetonların mövzusu, şairlərimizin tənqid hədəfləri tədqiq edilir;

– Əski əlifba ilə qəzətdə çıxan materiallar ilk dəfə kompleks şəkildə öyrənilir;

– Ötən əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq ədəbiyyatda “düşmən” axtarışları, yazıçı və şairlərin təqib edilməsi “Kommunist” qəzetinin materialları əsasında sistemli şəkildə ilk dəfə araşdırılır;

–Repressiya qurbanları olan görkəmli sənətkarlarımızın ləyaqətlə yaşamaq uğrunda mübarizəsi, onların əsərlərinin çap olunması ilə bağlı tələblər və qoyulan yasaqlar barədə məlumat verilir;

–İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat xadimlərinin qəzətdə qəhrəman Azərbaycan oğullarının tərənnümünə həsr etdikləri əsərlər nəzərdən keçirilərək dəyərləndirilir;

–Qəzətdə Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılmış əsərlər ayrıca tədqiq edilir;

–Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə bağlı qəzətdə dərc olunmuş əsərlər haqqında ilk dəfə araşdırma aparılır;

–Qəzet materialları əsasında Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə ədəbi tənqidin səciyyəvi cəhətləri, altmışıncı illərdə ədəbiyyata gələn yeni ədəbi qüvvələr və onlara yaradılan süni maneələr barədə danışılır;

–Qəzətdə Qarabağ mövzusu, qaçqın və məcburi köçkünlərin ağırlı problemlərinə həsr edilmiş əsərlər ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

–Dissertasiya nəzəri yanaşma üsulları və gəldiyi qənaətlərlə sovet dövrü –1920–1991-ci illər ədəbiyyatının öyrənilməsi istiqamətində gələcək tədqiqat əsərləri üçün mənbə ola bilər;

–Müxtəlif mətbuat orqanlarında ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı yazılacaq dissertasiya və monoqrafiyalarda bu əsərdən istifadə edilə bilər;

–XX əsr Azərbaycan mətbuat tarixinin və çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müvafiq cildlərinin yazılmasında bu əsərin də müəyyən rolu ola bilər;

–Ali məktəblərin filologiya və jurnalistika fakültələrinin tələbələri, mətbuatda və elmi-pedaqoji sahələrdə fəaliyyət göstərənlər bu əsərdən faydalana bilərlər.

İşin aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin başlıca məzmunu, müddəaları, elmi yenilikləri, yekunları və nəticələri müəllifin məqalə və tezisləri şəklində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici elmi nəşrlərdə və beynəlxalq konfrans materiallarında çap etdirdiyi “Böyük Vətən müharibəsi illərində “Kommunist” qəzetində poeziya”, “Kommunist” qəzetində repressiya illərində ədəbiyyat və tənqid (1936–1937)”, “Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda tədqiqi tarixi”, “Azərbaycan mətbuatında sovet dövründə türkdilli xalqların ədəbiyyatı”, “Cənubi Azərbaycan mövzusu “Kommunist” qəzetində (1945–1959)”, “Əlişir Nəvainin yaradıcılığı XX əsrin mətbuat səhifələrində (1941–1968)” (beynəlxalq konfrans materialı), Nazim Hikmət yaradıcılığı ötən əsrin mətbuat səhifələrində (“Kommunist” qəzeti 1932–1957) və “Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri “Kommunist” qəzetinin səhifələrində” adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun olaraq

yazılmış dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Yeni və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi şöbəsi”ndə yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (13 455 işarə), 3 fəsil (I fəsil – 79 717 işarə (1.1. – 38220, 1.2 – 41497), II fəsil – 87495 işarə (2.1. – 27284, 2.2. – 15967, 2.3. – 17890, 2.4. – 26354), III fəsil – 84311 işarə (3.1. – 40746, 3.2. – 34443, 3.3. – 9080), nəticə (6120 işarə) və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 271 098 işarə sayıdır.

I FƏSİL

NƏŞR FƏALİYYƏTİNİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ “KOMMUNİST” QƏZETİNDƏ ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ (1919–1930-cu illər)

1.1. Sovet ideologiyasının təsiri ilə yaranan ədəbi-bədii nümunələr “Kommunist” qəzetinin səhifələrində

Çar Rusiyası ərazisində müstəqilliklərini elan edən milli respublikalar, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay fəaliyyət göstərdikdən sonra bolşeviklər tərəfindən devrildi. 1920-ci ilin aprelindən başlayan, otuzuncu illərin əvvəllərindən daha geniş istiqamətdə hücumla keçən “qırmızı terror” totalitar ideologiyanın ölüm kabusu kimi istiqlal düşüncəsinə, milli məfkurəyə, demokratik ideyalara və bu ideyaların daşıyıcısı olan insanlara qarşı çevrildi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk onilliyində bolşeviklər nə qədər cəhd göstərsələr də, mövcud olduğu qısa dövrdə millətin tarixinə işıq saçıyan Cümhuriyyətin milli özünüdərk, istiqlal və demokratiya ənənələrini tam sürətlə qırmaq, məhv etmək mümkün olmadı.

1920-ci illərdə “Kommunist” qəzeti səhifələrində müzakirə obyektinə çevrilən məsələlərdən biri də yeni əlifbaya keçid məsələsi idi. Belə ki, həmin dövrdə türkdilli xalqlar arasında əlifba birliyinin olmaması mütərəqqi ziyalıları düşündürən başlıca məsələlərdən idi. Xalid Səid doğru olaraq yazırdı: *“Bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını öz ətrafına toplayıb hər f və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır”* [137, s. 21].

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə yaradılmış “Yeni türk əlifba komitəsi”nin söyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın qrafikası əsasında hazırlanan əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu işə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli xalqların daha mütəşəkkil fəaliyyətinə təkan vermişdi. Əski əlifba ilə çıxan “Kommunist” qəzetində 1924-cü ildən etibarən latın qrafikası ilə materiallar da dərc olunmağa başladı. Bu baxımdan türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə son qoymuş ilk Türkoloji qurultayın

dünya türkologiyasının mərkəzinə çevrilən Bakıda keçirilməsi qanunauyğun bir hal idi.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək 131 nəfər nümayəndənin iştirakı ilə keçirilən qurultayda 17 iclas keçirilmiş, türk dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezisinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənilmişdi.

Qurultayda SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov çox ehtiyatla çıxış etmişdi. O, qurultayı təbrik edərək belə demişdi: *“Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”* [291, s. 47].

I Bakı Türkoloji qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə edilib müvafiq qərarlar qəbul olundu: əlifba məsələsi; imla-orfoqrafiya problemi; termin məsələsi; tədris-metodika məsələsi; qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Azərbaycan türkoloqları ilə yanaşı, SSRİ və dünyanın tanınmış mütəxəssislərinin də iştirak etdiyi qurultayda latın qrafikası əsasında yeni əlifbanın yaradılması, türk dillərinin müqayisəli təhlili və başqa dil ailələri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi, ana dili tədrisinin metodikası, Türk xalqları tarixinin müasir vəziyyəti, orfoqrafiya və türk dillərində elmi terminologiya sisteminin yaradılması haqqında bəyannamələr qəbul edildi.

Qurultay günlərində böyük özbək (cığatay) şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyini keçirmək üçün də 10 nəfərlik komissiya yaradıldı. 1926-cı il martın 4-də, birinci iclasdan sonra qurultay tam tərkibdə Nəvainin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli gecədə iştirak etdi.

1926-cı il martın 5-də I Bakı Türkoloji qurultayı öz işini bitirdi. Hər bir türk üçün, türkdilli xalqlar üçün böyük əhəmiyyəti olan qurultayı Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbəri Atatürkün diqqətlə izlədiyi və materialları ilə tanış olduğu məlumdur. Qurultay yalnız türk dövlətləri və xalqları üçün deyil, bütün şərq

xalqlarının taleyi üçün çox ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyindən əks-sədası tezliklə bütün dünyaya yayıldı. I Bakı Türkoloji qurultayını o dövrün bütün mətbuat orqanları kimi, “Kommunist” qəzeti də yaxından izləyərək səhifələrində qurultayla bağlı materiallar dərc edirdi.

Qurultaydan sonra türkdilli respublikalarda, o cümlədən Türkiyə Cümhuriyyətində yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi istiqamətində işlər sürətləndi. 1928-ci ilin sonunadək “Kommunist” qəzetinin səhifələrində dərc edilən materiallar ərəb əlifbası ilə yanaşı, qismən latın qrafikası ilə çap olundu. 1929-cu ilin yanvarın 1-dən isə qəzet bütövlükdə latın qrafikasına keçdi.

Təəssüf ki, İ.V.Stalinin rəhbəri olduğu Sovet hökuməti çox keçmədi ki, SSRİ ərazisində yaşayan türkdilli xalqların birliyindən ehtiyat edərək latın qrafikalı türk əlifbasına keçidi əngəlləmək üçün yeni əlifbanın ləğvinə qərar verdi və SSRİ ərazisində yaşayan türkdilli xalqların hamısı 1940-cı ilin yanvarında latın qrafikalı əlifbadan “imtina edərək” kiril əlifbasına keçdi. Bununla da, sovet rejimi türkdilli xalqların birliyi ideyasına sarsıdıcı zərbə vurmuş oldu.

I Bakı Türkoloji qurultayından sonra 1927-ci ildə Kırmda, 1928-ci ildə Səmərqənddə, 1930-cu ildə Almatıda imla konfransları, 1932-ci ildən başlayaraq keçirilən Türk Dili Konqresləri, 1976-cı ildə Almatıda, 1980-ci ildə Daşkənddə, 1988-ci ildə Aşqabadda keçirilən sovet türkoloji konqresləri I Bakı Türkoloji qurultayının gözəl ənənələrini davam etdirmək məqsədilə təşkil olunan elmi tədbirlərdir. Sonrakı bütün türkoloji simpozium və konfranslarda I Bakı Türkoloji qurultayı, onun qərarları, orada söylənilən elmi mülahizələr və həyatda təsdiqini tapmış elmi mühakimələr dönə-dönə vurğulanmışdır.

1 avqust 1990-cı ildə Azərbaycanda Əlifba Komissiyası yaradıldı və bu sahədəki xidmətləri nəzərə alınaraq AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov komissiyanın sədri təyin edildi. Komissiyanın hazırladığı layihə 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan parlamenti tərəfindən təsdiq olundu. Lakin obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən yalnız ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün Azərbaycan ərazisində latın əlifbasına keçildi və o vaxtdan

1 avqust ölkəmizdə “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü” kimi qeyd olunur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 9 noyabr 2005-ci ildə I Bakı Türkoloji qurultayının 80 illiyi, 8 fevral 2016-cı ildə isə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında verdiyi sərəncamların türk dilinin tədqiqi və qorunub saxlanması sahəsindəki əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilməlidir.

“Giriş”də qeyd etdiyimiz kimi, “Kommunist”in 1919-cu ildə gizli şəkildə çıxmış ilk nömrəsini Ruhulla Axundov redaktə etmiş və qəzet ilk nömrədən sonra qapadılmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci ilin aprel ayının 30-da qəzet fəaliyyətini bərpa etmiş və leqal şəkildə çıxan “Kommunist”in ilk redaktoru Əliheydər Qarayev olmuşdur. Sonrakı illərdə qəzetə Ağababa Yusifzadə (1920–1921), Böyükağa Talıblı (1921), Həbib Cəbiyev (1921–1922; 1923–1927), Ruhulla Axundov (1922–1923), Yusif Qasimov və Əhməd Triniç (1927–1931), Yunis Hacıyev (1931–1941), Rza Quliyev (1941–1944; 1949–1953), Ağababa Rzayev (1945, 1953–1955; 1963–1980), Əli Vəliyev (1945–1949), Xasay Vəzirov (1955–1958), İsrafil Nəzərov (1958–1963), Rəşid Mahmudov (1980–1987), Ramiz Əhmədov (1987–1988), Cəmil Əlibəyov (1988–1990), Tofiq Rüstəmov (1990-1991) redaktorluq etmişlər. Qəzetin ən sanballı dövrü 1963–1980-ci illərdəki dövrləri əhatə edir. Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə Ağababa Rzayevin redaktorluğu ilə çıxan “Kommunist”in nüfuzu qat-qat artmışdı. Qəzetdə cəmiyyətdəki nöqsanlar, idarə və müəssisələrdəki çatışmazlıqlar haqqında kəskin tənqidi yazılar dərc edilir, həmin gün problemlə bağlı Mərkəzi Komitədə xüsusi iclas keçirilirdi. Qəzetin müxbirləri Tofiq Həsənov, Sadıq Qarayev, Əli İldırımoglu öz peşəkarlıqları ilə qələmə aldıkları materiallarla “Kommunist”ə böyük nüfuz qazandırirdilər.

1920-ci ilin aprelin 30-dan türk və rus dillərində nəşr olunan “Azərbaycan” və “Azerbaydjan” qəzetlərinin nəşri dayandırıldı, onların əvəzinə “Kommunist” qəzetinin türk və rus dillərində fəaliyyəti bərpa edildi.

Etiraf etmək lazımdır ki, 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərində “Kommunist” qəzeti ölkədə savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində ideoloji

mübarizənin önündə olmuşdur. Həmin dövr ziyalılarının fikrincə, savadsızlığın aradan qaldırılması üçün əsas maneə ərəb qrafikalı əski əlifba hesab olunurdu və problemin həlli üçün əlifba islahatları aparılmalı idi.

“Kommunist” qəzetinin nəşrə başladığı ilk illərdə bütün mətnlər əl ilə yığılırdı. Çünki həmin dövrdə ərəb əlifbası ilə mətnyığan linotip yox idi. Bu problemi həll etmək üçün “Kommunist” və “Bakinski raboçiy” qəzetlərinin o vaxtkı redaktorları Ruhulla Axundov və Mixail Lifşits ABŞ-a ezamiyyətə göndərilmişdilər. 1925-ci ilin yazında dünyada ərəb əlifbası ilə mətnyığan ilk linotip alınaraq ABŞ-dan Bakıya gətirilmişdi.

Qəzetin ilk onilliklərində dövrün tanınmış siyasi və ictimai xadimləri olan S.M.Kirov, Q.K.Orconokidze, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, S.Ağamalıoğlu, D.X.Bünyadzadə, Q.M.Musabəyov, H.Sultanov və başqalarının məqalələri “Kommunist”in səhifələrində çap olunurdu.

Xalqımızın görkəmli ziyalıları Məmməd Səid Ordubadi, Tağı Şahbazi, Məhəmmədəli Sidqi, Şəmsəddin Abbasov, Süleyman Məlikov, Xəlil İbrahimov, Hüseyn Cavid, Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Ömər Faiq Nemanzadə, Əliabbas Müznib Mütəllibzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı və başqaları “Kommunist” qəzeti ilə mütəmadi əməkdaşlıq edirdilər. Bu görkəmli söz və fikir adamlarının sənət, maarif və mədəniyyət barədə 20-ci illərdə söylədikləri fikir və mülahizələr bu gün də aktualdır. 1922-ci ildən başlayaraq uzun illər görkəmli fırça ustası Əzim Əzimzadə “Kommunist”in baş rəssamı olmuşdur.

Azərbaycan dilinin saflaşmasında, zənginləşməsində, tərcümə sahələrində də qəzetin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. C.Cabbarlı, M.Sidqi, S.Məlikov, D.Cavadlı, Ə.Tahir, A.Gülməmmədov, Ə.Bədəlbəyli, C.Əzimov, V.Hacıoğlu, H.Mütəllibov, Ə.Zeynalov, C.Xəlilov kimi peşəkar tərcüməçilər uzun müddət “Kommunist”də işləmiş, rus dilində partiya sənədlərini, başqa dillərdəki siyasi materialları Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, respublika ictimaiyyətinə çatdırmışlar.

Böyük Vətən müharibəsi illərində yazıçı və şairlərdən S.Vurğun, M.Rahim, M.İbrahimov, S.Rüstəm, R.Rza, Ə.Vəliyev, S.Rəhimov, Ə.Cəmil, C.Xəndan, Əli

Nəzmi, Ə.Vahid və başqalarının qəzətdə dərc olunmuş əsərlərində Vətənə sədaqət, xalqlar dostluğu, qəhrəmanlıq mövzuları əsas yer tutur, faşistlərin qəddarlığı kəskin şəkildə tənqid olunurdu.

1919-cu ilin avqustun 26-da Seyid Hüseynin rəhbərliyi, 35 nəfər ədib və mühərririn iştirakı ilə “Yaşıl qələm” Cəmiyyəti təsis edildi. Cəmiyyət müasir ədəbi prosesin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməyi və şərh etməyi, eyni zamanda klassik Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərini tərcümə edib təbliğ etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra ölkədə yaranan ictimai-siyasi mühit bu cəmiyyətin də üzvlərinin fəaliyyətində məhdudiyyətlər yaratdı. Vəziyyətdən çıxış yolu axtaran “Yaşıl qələm” ədəbi birliyinin üzvləri “Kommunist” qəzeti ilə əməkdaşlıq etməli oldular.

Professor Bədirxan Əhmədov həmin illərin siyasi-ədəbi mənzərəsini nəzərdən keçirərək yazır: *“Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə dəyişən cəmiyyət ədəbiyyatın da istiqamətinə öz təsirini göstərmişdir. Başlanğıc mərhələdə, yəni 1920–1930-cu illərdə yeni ideologiya ilə klassik realist və romantik ənənə yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sovet dövlətinin həyata keçirdiyi proletkultçuluq kampaniyası sosializm ruhunda yazan cavan nəslin ön mövqeyə çıxarılmasına yol açmışdır”* [75, s.12].

1925-ci ilin dekabrında gənc yazıçılar “Kommunist” qəzetinin nəzdində “Gənc qızıl qələmlər cəmiyyəti”ni yaratdılar. Qurumun başlıca vəzifəsi fəhlə və kəndlilərin zövqünə müvafiq yeni bir ədəbiyyat yaratmaq idi. Qeyd olunan tələblər 1991-ci ilə kimi sovet ədəbiyyatının qarşısında duran başlıca vəzifələrdən idi.

Qeyd etməliyik ki, müxtəlif təzyiq və təqiblərə baxmayaraq nisbətən yaşlı şair və yazıçılar keçmiş ədəbi ənənələri davam və inkişaf etdirməklə Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaranmasında da iştirak edirdilər.

“Kommunist” qəzeti dövlət qəzeti olmaqla yanaşı, siyasi qəzet idi. Ölkədə və dünyada gedən proseslərin işıqlandırılması, yeni quruculuq işləri, daxili və xarici siyasətin əksi, təsərrüfat həyatı qəzetin başlıca mövzularından idi. Bunlara baxmayaraq qəzetin səhifələrində ədəbi-bədii yazılara da yer verilirdi.

Əski əlifba ilə nəşrə başlayan “Kommunist” qəzeti məramına uyğun olaraq əsasən, siyasi yönlü şeirlər, felyetonlar dərc edir, partiya və dövlətin siyasətini, yeni qurulan Azərbaycan SSR-in əvvəlki dövrlərdən daha yaxşı, daha firavan olacağı vədləri ilə insanların keçmişlə mənəvi əlaqəsini kəsmək, milli dəyərləri unutturmağa çalışsa da buna müvəffəq olmağa çətinlik çəkirdi. M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi: *“...Sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada “prolektkult” deyilən bir mədəniyyət yaratmaq sahəsində sərf etdiyi əməklərində müvəffəq ola bilmir, bu iş üçün o, özünə lazım olan vasitələrə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustadların əlində idi”* [246, s. 61].

Bu dövrdə “Kommunist” qəzetində dərc olunan ədəbi məqalələr, əsasən, iki istiqaməti– bədii ədəbiyyatı və ədəbi tənqidi əhatə edirdi.

Qəzetin ilk illərindəki poeziya nümunələrində 1920-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər bəylərin və xanların zülmündən inləyən hüquqsuz, sadə insanların əməyinin yetərincə qiymətləndirilməməsi tənqid olunur, gənclərin dövlət quruculuğu və vətənin müdafiəsinə hazır olmalarına çağırışlar, dini adət-ənənələrin, din xadimlərinin ələ salınması və digər məişət məsələləri diqqətə çatdırılırdı. *“Bu illərdə bir çox sənətkarların başına endirilən “qırmızı sovet çəkiçləri” həmin sənətkarları milli ədəbiyyat platformasından çıxarıb proletar platformasına keçirmək məqsədi daşıyırdı. Siyasi rejim milli ədəbiyyata qarşı mübarizəni nə qədər barbar üsullarla aparsa da, milli ədəbiyyat yaranır və ədəbi prosesin faktına çevrilirdi”* [269, s. 7].

Yeni hakimiyyətin ölkədə apardığı siyasi dəyişikliklər ədəbiyyata da təsirsiz ötürmədi. İndi yazıçılardan yeni dövrün əkinçisini, fəhləsini, neft sahəsində çalışan əmək adamlarını tərənnüm edən əsərlər yazmaq tələb olunurdu. Buna görə də ədəbiyyatda əkinçi və fəhlə obrazları əsərlərin baş qəhrəmanına çevrilirdi.

Qəzetdə Balaqədeş (Balaqədeş Səttaroğlu) imzası ilə çıxan “*Əkinçi*” şeiri də yuxarıda qeyd etdiyimiz tələblərin diktəsi ilə yazılan əsərlərdəndir. Şair bir zamanlar əkib-becərdiyini özgülərə verməyə məcbur olan, özü ac-yalavac qalan əkinçinin hörmətə layiq olduğunu, sadə əmək adamının bütün titullardan yüksəkdə dayandığını bildirərək yazırdı:

*Əkinçilər bir rəhməti-xudadır,
Əkinçilər hər bir kəsdən ucadır,
Bütün şahlar deyə billəm gədadır,
Ancaq bir şah, bir sultandır, əkinçi [277, s.4].*

Qeyd edilən dövrdə dərc olunan şeirlərin əksəriyyətində müəlliflər gəncləri hərbi vətənpərvərliyə, ordu sıralarına həvəslə getməyə, Vətənin müdafiəsində sayıq dayanmağa səsləyirdilər. Ağahüseyn Rəsulzadənin “Əsgərdir”, Balaqədəş Mürşidin “Şərqə doğru” şeirlərində isə sülh və azadlıq uğrunda vuruşan əsgərlər tərənnüm edilirdi. Balaqədəş Mürşid Hacıbaba Nəzəriyə iqtibas kimi yazdığı adıçəkilən şeirdə “Antanta” hərbi blokunun Şərqə yönəlik planlarını tənqid edir, əsgərlərimizin gücü, qüvvəsi ilə “yurdumuz Şərqə sahib çıxacağıq”, – deyir, əsgəri güclü olan dövlətin dünyada hər şeyə qadir olduğunu diqqətə çatdırırdı.

*Sevinər, ağlarınız sevincimizdən,
Yürüş edər Qızıl Ordumuz Şərqə,
Az bir zamanda görəriz, inşallah,
Biz sahib olmuşuq yurdumuz Şərqə.
Antanta da görər artıq bitmiş iş,
Qafasına qızıl bayraq sancılmış [278, s.2].*

Yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, ötən əsrin 20-ci illərində qəzetdə yeni dövrün tələbləri ilə ayaqlaşan yeni imzalar görünməyə başlayır. Qəzetdə dərc edilən bu tipli şeirlər çağırış, Vətən torpaqlarının müdafiəsinə səsləyən bədii nümunələrdən çox gənclərə xitaba bənzəyir. Bu da bolşeviklərin sosial bazasının fəhlə və kəndlilərdən ibarət olmasından, onların arasında hökm sürən savadsızlıqdan irəli gəlirdi.

Rahim Həsənlinin “Şərqə imdad”, B.Mürşidin “Bu gənclərə”, “Şərq gənclərinə”, Əbdülrəhman Dainin “Gələcək gənclərindir”, Əliabbas Müznibin “Kəndçi və işçi bölüyü” şeirləri Azərbaycanda yeni formalaşan Qırmızı Ordu əsgərlərinə ithaf olunmuşdur. Bu əsərlərdə onlar əsgərləri birliyə, Vətənin müdafiəsində ön sıralarda durmağa, qorxmazlığa, igidliyə səsləyirdilər.

Maqsud Şeyxzadənin “*Qırmızı əsgər nəğməsi*” şeirində də gənclər mübarizəyə, hərbi xidmət zamanı Vətəni düşməndən qorumağa çağırılır. Şeirdə oxuyuruq:

*Oluyoruz biz əsgər,
Şərqdəki cəbhələrə.
Olacağız müzəffər,
Vurumlu hər bir ərə* [286, s. 4].

Əhməd Cavadın “Kommunist” qəzetinin 4 avqust 1921-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş “*İdil boyu acları*” şeirində qanlı müharibələrin bəşəriyyətə gətirdiyi izzətlər, fəlakətlər təsvir olunur. Şeirdə Volqaboyu şəhərlərdə yaranan aclıq dövründə əsgər və yoxsulları ölümdən qorumaq üçün Azərbaycandan oraya taxıl göndərildiyi diqqətə çatdırılır:

*Kimlədir, şu keçən səfil qafilə?
Avurd çökmüş, gözlər batmış yaş ilə,
Şu gənc qadın bir ay əvvəl gözəldi,
Əli tonbul, pənbə, zərif bir əldi.
Şimdişə quru kəmik, bir dəri,
Oxunur yüzündə ölüm əsəri* [50, s.2].

Hüseyn Cavid “*Qızıl əsgər mənzumələri*” adlı şeirdə gəncləri Vətənə sədaqətlə xidmət etməyə, fəhlə və kəndlilərin haqqını qorumağa, bilikli, savadlı olmağa səsləyir. H.Cavid şeirdə dövrün dəyişməsinə, əkinçinin, fəhlənin haqqının silahla hiş edilməsini, əsgər olmağın gənclərə şərəf və şan gətirməsini vurğulasa da, öz maarifçi missiyasını da yaddan çıxartmır:

*Şu zəhmət ölkəsində biz,
Şərəfli, şanlı əsgəriz.
Əkinçi, fəhlə haqqını,
Silahla hiş edənəriz.*

* * *

*Zəmanəmizdə bir nəfər,
Biliksiz olmasın gərək.
Biliksiz adam, arkadaş*

Əvət! Cahanda kor demək [56, s.3].

Məlum olduğu kimi, Əhməd Cavad və Hüseyn Cavid həmin illərdə millətçi hesab olunur, sovet ideologiyasına uyğun əsərlər yazmamaqda günahlandırılırdılar. Amma “Kommunist” qəzetindəki təkcə bu iki şeir deməyə əsas verir ki, haqsız təzyiqlərə məruz qalsalar da, qeyd etdiyimiz müəlliflər də öz üslub və dəst-xətlərini saxlamaqla həm də fəhlə, kəndli əməyini şeirlərində tərənnüm edirdilər.

Qadın azadlığı, ailə münasibətləri, ər və arvad arasındakı bərabərlik ideyalarının təbliği, köhnə adət-ənənələrin tənqid olunması sovet quruluşunun ilk illərində şair və yazıçıların müraciət etdiyi əsas mövzulardan idi ki, qəzetin səhifələrində də bu mövzuda yazılan əsərlərə yer ayrılırdı.

Qadınların seçib-seçilmək hüququnun müsəlman Şərqiində ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirilməsi tarixi faktdır. Bu hadisəyə ağız büzənlər, qarşı çıxanlar da az olmayıb. Satirik əsərlərini “Kommunist” qəzetində “Hərdəmxəyal” imzası ilə nəşr etdirən M.S.Ordubadinin “*Balaca felyeton*”unda qadınların seçkidə iştirak etməsindən, şura üzvü seçilməsindən narazı qalan köhnə fikirli insanlar öz dilləri ilə tənqid hədəfinə çevrilirlər:

Düşmüşdülər çoxdandı bu sevdaya qadınlar,

Seçirdi özün kənddə də şuraya qadınlar.

Kül başımıza, indi gəlib gör nə zamanlar,

Qaldı dünyada Məşədi Kərim, Kəblə Şabanlar [110, s.3].

Əhalinin gündəlik məişət problemləri Azərbaycanın hər tərəfindən redaksiyaya gələn məktub və teleqramlarda öz əksini tapdığı kimi, dövrün şairləri də bu cür problemlərin həlli istiqamətində səfərbər olunur, onlardan nöqsanları işıqlandırmaq tələb edilirdi.

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş oktyabr inqilabının ildönümü ərəfəsində “Kommunist” qəzetində mütəmadi olaraq şairlərin bu tarixi hadisə ilə bağlı şeirlərinin dərc edilməsi ənənə halını almışdı. N.Bəsirin “*Oktyabr inqilabı*”, S.Rüstəmzadənin “*İnqilab*”, Bağır Cabbarzadənin “*Qızıl bayraq*” şeirləri bu mövzuda yazılmış əsərlərdir. Həmin şeirlərdə Oktyabr inqilabının xalqları xoş günə çıxartması ideyası təlqin edilirdi. “Oktyabr inqilabı” şeirində oxuyuruq:

*İnqilab bayrağı ucaldı hər yan,
Qopdu ölkədə dəhşətli üsyan.
Bombalar partladı, toplar atıldı,
Zalimin evi narə yaxıldı [38, s. 6].*

Qəzetin 30 yanvar 1922-ci il tarixli sayında müəllifi göstərilmədən dərc olunmuş “*Kiçik felyeton*” Cənubi Qafqazdakı milli respublikaların nümayəndələri Əlimərdan bəy Topçubaşov, Çıxangeli və Arutyunovun Londona səfər etmələri münasibətilə yazılmışdır. Felyetondan görünür ki, Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etməsi faktı ilə barışmayan milli hökumətlərin nümayəndələri Avropadan kömək umur, onlardan müstəqilliklərini bərpa etməkdə dəstək olmalarını xahiş edirlər. Müəllif Qafqaz respublikalarının nümayəndələrinin Londona səfərlərini, ölkələrinin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mücadilələrini istehza ilə qələmə alsada, tarixi faktlar bir daha göstərir ki, Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğal faktı ilə heç vaxt barışmamış, sonadək milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. Şeirdə Qafqaz xalqlarının qardaş olmasına istehza edən müəllif sovet hökumətinin “xalqların qardaşlığı və bərabərliyi” siyasətini nədənsə “unudur”. Qeyd olunan şeirin bir parçasına diqqət edək:

*İngilisin atəyindən öpməli,
Lloyd Corcun qapısına getməli,
Biz yazığa bircə çarə etməli,
Sənə qurban olum, vəfalı London.
Qafqaz millətləri qardaş olublar,
Erməni, müsəlman yoldaş olublar.
Evimiz yıxılıb iş baş olublar,
Sənə qurban olum, vəfalı London [161, s.3].*

Qəzetdə tez-tez rast gəlinən “Hərdəmxəyal” imzası ilə yazılan “Balaca felyeton”lar mövzu və əhatə dairəsinə görə rəngarəngdir. Bir tərəfdən din xadimləri və islam əhkamlarını tənqid edən müəllif, digər tərəfdən də dünyada baş verən siyasi hadisələrə laqeyd qalmayaraq onlara münasibət bildirir, qısa felyetonlar vasitəsilə cəmiyyətdə müşahidə etdiyi nöqsanları kəskin tənqid edirdi. Bu felyetonlarda

gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi üçün əsgər getməyin şərəfli iş olmasından, Fələstindəki ağır vəziyyətdən, eləcə də bir çox məişət problemlərindən bəhs olunurdu.

Məhərrəm ayının başlanması, xalqın əsrlər boyu tapındığı dini-əxlaqi inancının ələ salınması qəzetlə əməkdaşlıq edən şair və yazıçıların qarşısına qoyulan mühüm tapşırıqlardan idi. Gül Tikanı imzası ilə dərc edilən “*Zəhmətkeşlər və məhərrəmlik*” şeirindən görüldüyü kimi, bolşeviklər xalqların dini inanclarını zehnlərindən və düşüncələrindən silmək, əvəzində yalançı beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu və bərabərlik kimi ideyaları yaymağa çalışırdılar. Şeirdə oxuyuruq:

*Gəldi Məhərrəm, yenə qan titrədi,
Qopdu fəğan, cümlə cahan titrədi [103, s.4].*

Qəzetdə Hüseyn Cavidin “*Azər*” poemasından çap olunmuş parçada din xadimlərinin yalanları ifşa edilir. Təsvir edilən matəm səhnəsində cəhənnəmdən bəhs edən Şeyx söhbətini tamamlayan kimi qulaq asanlar ağlayıb kömək diləyirlər. Bundan sonra Şeyxin qucağı qızıl, gümüşlə dolur. Hər kəs özünə cənnətdə yer arzulayır. Həmin parçadan bir neçə misraya diqqət edək:

*Dinləyərkən onu hər kəs...
Birdən yeni bəhs açdı cəhənnəmlərdən,
Qorxudan titrəşərək həp təkrar
mələşib ağladılar.
Ən nəhayət bitirib sözlərini
açdı ətrafı süzən gözlərini,
Şimdi artıq sıra gəlmiş paraya,
Gümüş, altın bırakıb bir araya,
Doldu bir ləhzədə şeyxin qucağı,
Satılır altına cənnət bucağı [55, s.2].*

Düşünürük ki, həmin parçada böyük şairin məqsədi heç də müsəlmanları dindən uzaqlaşdırmaq, din xadimlərini gözdən salmaq deyildi. Hüseyn Cavid əhalini dini ayinləri üsulunca icra etməyi tövsiyə edir, yalançı şeyxlərin boş vədlərinə uymamağa çağırırdı.

Satirik şeirlərini “Kommunist” qəzetində “Hammal” imzası ilə çap etdirən Cənubi Azərbaycan şairi Bayraməli Abbaszadə “*Təbriz qaziyi-qəzavəti*” adlı şeirdə ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində reallıqları, xalqın acınacaqlı vəziyyətini, insanların aclıqdan əziyyət çəkmələrini belə təsvir edir:

*Get Qaradağda yağ mövcü miyarə,
Culfa sərhəddində ələmdarə.
Baş ağ, saqqal, üz qarə,
Buğdanı cəm edibdir ambarə,
Bizi həsrət qoyubdur şalvarə [4, s.5].*

Bu həmin Bayraməli Abbaszadə idi ki, Bakıda 1906-cı ildə neft mədənlərində işlədiyi zaman “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmiş, Cənubi Azərbaycanda başlayan milli azadlıq hərəkatında iştirak etmək üçün Təbrizə getmişdir. Səttar xanın məşrutə hərəkatına qoşulması onun bir şair kimi formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Təbriz dövrü mətbuatında “Azərbaycan” (1906), “Əncümən” (1907), “Mücahid” (1907), “Azad” (1907), “İttihad” (1908), “Naley-i-millət” (1908), “Müsavat” (1908), “İstiqlal” (1909), “Buqələmun” (1909) və s. qəzet və jurnallarda cəsur səttərxançılıarı tərənnüm etmiş, məşrutə hərəkatını ləkələyən ikiüzlü, satqın, xarici və daxili düşmənləri ifşa edən şeirlərini dərc etdirmişdir.

Göründüyü kimi, təqdim edilən parçada şair din xadimlərini gözdən salmaq, onları soyğunçu, xalqın malına göz dikən, kələkbaz kimi təqdim etməyə çalışsa da, şeirdə həmçinin həmin dövrdə ölkədə gedən kəskin siyasi mübarizə, Milli Hökumətin devrilməsindən sonra xalqın düşdüyü ağır vəziyyət də real boyalarla əks edilmişdir.

Hər iki şeirdən göründüyü kimi, 1920-ci illərdə dinin, mollaların tənqidi partiyanın tapşırığı ilə xüsusi diqqətdə saxlanılır, müsəlman adət-ənənələri lağa qoyulur, xalqı əsrlər boyu tapındığı inancından uzaqlaşdırmaq siyasəti yürüdüldü. Bunun əvəzində isə yeni sitayiş bütləri – Lenin, bir müddət sonra Stalin fəvqəlbəşər qüvvə, möhtəşəm uğurların banisi, dahi rəhbər kimi xalqın şüuruna yeridilirdi. Bu siyasi proseslər təkcə Azərbaycanda deyil, bütün o vaxtkı Sovet respublikalarında gedir, xalqların milli şüurunu zəhərləyərək onları beynəlmiləçilik ideyaları ilə

silahlandırır, qeyri-müəyyən “xoşbəxt gələcək” vədlərini aşılamaq üçün, ilk növbədə, ədəbiyyatın üzərinə böyük vəzifələr qoyulurdu.

Hərdəmxəyal bir çox satiralarında olduğu kimi, “*Düşmənam*” adlı şeirində də islam dinini lağa qoymağa, din xadimlərini aşağılamağa çalışır. Onun bu qəbildən olan şeirlərində tez-tez rast gəldiyimiz Fazil Dərbəndidən iqtibaslar, məhərrəmlik, İmam Hüseyin Kərbəla müsibətləri haqqında alimin fikirlərinə istinadlar böyük din xadiminin ölümündən sonra da Azərbaycanda hörmət və ehtiramla xatırlanmasına bir işarədir. Qeyd etdiyimiz şeirdən aşağıdakı bəndə diqqət yetirək:

*Fazil özü min zurna çalıb bizim əzada,
Bu elmdə bir şöhrət idi Kərbü-bələda.
Heç zurnaçı denən etmədi bundan da ziyadə,
Çaldıqlarının nərəsi İrana düşübdür,
Kirmanşaha, Tehrana, Xorasana düşübdür [115, s.5].*

Hərdəmxəyal, yuxarıdakı nümunədən də görüldüyü kimi, dini, məhərrəmliyi gözdən salmaq, iman sahiblərinə tənə etmək, islamın əsas ehkamlarına qarşı çıxmaq kimi fikirləri təqdir etməklə yanaşı, tez-tez müraciət etdiyi görkəmli din xadimini gözdən salmağa cəhd etsə də, onun adının Kərbələdə, Kirmanşahda, Tehrandə, Xorasanda geniş şöhrət tapdığını da etiraf edir.

Xatırladaq ki, müəllifin ona tapşırılan siyasi məqsədləri həyata keçirmək üçün hədəfə aldığı din xadimi qədim Azərbaycan şəhəri Dərbəndin yetirməsi olan Fazil Dərbəndi XIX əsrin ən məşhur ruhani alimlərindən və qələm sahiblərindən sayılırdı.

Azərbaycan xalqının torpaqlarının zaman-zaman ermənilər tərəfindən işğala məruz qalması, Qarabağ uğrunda gedən mübarizəsi fonunda Hərdəmxəyalın “*Bugünkü teleqraflardan*” başlıqlı “Balaca felyeton”u da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Felyetonda Türkiyədə erməni keşişlərinə göstərilən qayğıdan danışıılır, onların türk xalqlarının düşməni olduğu qeyd edilir. Bildirilir ki, casusluq erməni xalqının bütün təbəqələrinin, hətta din xadimlərinin səciyyəvi cəhəti olmuşdur. Onlar yüz illər boyu köçürülərək məskunlaşdıqları ərazilərdəki xalqların mədəniyyətini oğurlamaq, siyasi xadimlərini terror yolu ilə aradan götürməklə məşğul olmuşlar. Ermənilər bu minvalla türk xalqlarının birliyini pozmağa, onları içəridən parçalamağa can atıblar:

*Nə qədər xidmət edib dində, şəriətdə keşiş,
İndi də xidmət edir tazə hökumətdə keşiş.
Bir zaman Əbdülhəmid etmiş idi bunları “şad”,
İndi də başda durar bir katolik pak “neyad”.
Onda o, indi də bu, ortada yox başqa təzad,
İndi də əyləşəcək burda xilafətdə keşiş,
Tində casus doğar gündə vilayətdə keşiş [114, s.3].*

Hərdəmxəyalın digər “*Balaca felyeton*”unda isə xalqlar arasında nifaq salan, qırğınlar, müharibələr törədən imperialist dünyası tənqid edilir, sulhə, əmin-amanlığa xor baxanlar şairin qəzəbinə tuş gəlir. Bu cür şeirlərin təsirini artırmaq üçün şair hətta vulqar sözlərdən də istifadə etməyə çəkinmir:

*Qocaman bir köpəyəm, tutmaram, amma hürərəm.
Sülhə hürməkdə fəqət nifrətimi göstərəm.
Hürməyim gəlsə ancaq, başını qopardaram,
Salaram hər nə şey olsa bir utanmazlığım [111, s.1].*

Dövrün siyasi hadisələri, onlara münasibət Azərbaycan sovet mətbuatının flaqmanı olan “*Kommunist*”in səhifələrində mütəmadi yer alırdı. Hərdəmxəyalın başqa bir felyetonunda isə həmkarlar hərəkatının işçilərin haqqı uğrunda mübarizəsindən bəhs edilir:

*İş davam etmədi birdən-birə sarsıldı əsas,
Sarı həmkarlara get söylə ki, ta başlaya yaz.
Başına şalü əza bağladı Londonda Tomas,
Şaşırıb da qızıl həmkara qoşuldu əmələ,
Ey səba, durma xəbər ver sarı beynəlmilələ [112, s.2].*

Beynəlxalq Gənclər Günü münasibətilə qələmə alınan “*Qərb cəlladlarına!*” şeirində Maqsud Şeyxzadə gəncləri birliyə, məzlumları isə bir yerə toplaşmağa səsləyir. Qərb cəlladlarının bu birliyin qarşısında tab gətirməyəcəklərini xatırladaraq, onlara qaçıb aradan çıxmağı məsləhət görən şair yazırdı:

*Ay Qərbin cəlladı, qaç,
Önümüzdən! Gəlirik!*

*Banadları dağıdıb,
Yürəyini dəlirik!
Dünyanın məzlumları,
Birlik edin, toplaşın.
Ey dəliqanlı gənclər,
Siz də artıq toplaşın [285, s.3].*

Mürtədin “*Ətəşanız həmişə*” satirasında xalqın malını hədə-qorxu ilə əlindən alan, bunu özünə şərəf bilən qoçu dəstəsi tənqid edilir, onların iç üzləri öz dili ilə açılib göstərilir.

*Olmuş qoçuluq ruzi-əzəldən bizə qismət,
Allah da, peyğəmbər də bilər kim Bibi Heybat.
Tapmışdı bizim tökdüyümüz qan ilə ziynət,
“Düz yol sevariz, sahibi-imanız həmişə”,
Qan içməyə, baş kəsməyə ətəşanız həmişə [210, s.4].*

“*Dükənçinin etiqadı*” satirasında isə Nadinc yazır ki, Binəqədi dairəsində xüsusi dükənçilər kooperativin müştərilərini dağıtmaq üçün şayiə yayırlar ki, mədənçi dükənində satılan ət murdardır. Çünki malın başını orada, guya, arxadan, boyunun ardından kəsirlərmiş.

*Kəsilən heyvanın üstündə şəriətlə müdam
Ayətül kürsü oxunmazsa olur mütləq hərəm.*

*Ayə ilə yaranıb ruzi-əzəldə qaramal,
Ayəsiz gər kəsilə olmaz əti xəlqə halal,
Dini-islam batar, şərənlər olur əmri-məhal,
Etibarın itirər Şeyx Qəni, Molla Qulam,
Möminin kəsmədiyi ət oluyor xəlqə hərəm [216, s.3].*

Mürtədin “*Biclikdi, kələkdi*” felyetonunda Balaxanı kəndində sərxoş sahibkar işçiləri neft quyularında işlədib illərlə əmək haqlarını verməməsi, istədikdə vurub başını yarması satirik dillə tənqid edilir.

*İnsan kibi rəftar eləmək tərzi qanmam,
İllərlə fəna işdə olursamsa usanmam,
Bir heykəli şuməm ki, qəbahətdən utanmam,
Mahiyyətimə gördüyüm iş canlı məhəkdir,
Axırda bəyə işləyənin həqqi kötəkdir [209, s.5].*

Başqa bir felyetonda ikiarvadlılığı tənqid atəşinə tutan “Kefsiz” Şamaxı qəzası, Çuxuryurd dairəsi, Zarat kənd sakini Molla Tacəddin Molla Yəhya oğlunun arvadının üstünə yeni bir arvad almasından və kəbinini də özü xəlvəti kəsməsindən bəhs edir. Buna görə məhkəmə ona üç il cəza vermişdir. Bu faktdan görünür ki, harada baş verməsindən asılı olmayaraq, din xadimlərinin başına gələn ən kiçik xoşagəlməz hadisələr, nöqsanlar belə diqqətdən yayınmır, dərhal cəmiyyət içində yayılır, onları nüfuzdan salmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edilirdi.

*Evdə qocalmış qarı, al yeni arvad, axund,
O sənə versin məzə, sən ona ver dad, axund!*

*Allah özü əmr edib şərdə verir dörd nikah,
Siğəyə sərhəd yox, aydın açıq, şahı rah,
Altısın al qat dama, çünki deyildir günah,
Gözlə xam olsun fəqət, olmasın ustad, axund,
O sənə versin məzə, sən ona ver dad, axund [161, s.2].*

Belə felyetonlara qəzətdə sovet hakimiyyətinin ilk illərində tez-tez rast gəlirik. Baş vermiş ən kiçik hadisədən sinfi mübarizədə ustalıqla istifadə etmək dövrün ədiblərindən xüsusi istedad tələb edirdi. Felyetonlardakı faktların doğruluğunu yoxlamadan belə qarşı tərəfi sonadək məhv edib diz çökdürmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edən bolşevik hökuməti mətbuat səhifələrində milli və mənəvi dəyərləri ayaqlar altına atırdı.

İmperializmin yeni münaqişə ocaqlarını alovlandırmaq niyyəti, sülh və sabitliyi pozmaq cəhdləri qəzetin əməkdaşlıq etdiyi yazıçı və şairlərin daim diqqət mərkəzində idi. Qəzetlər bu mövzuda olan yazıları mütəmadi dərc edirdilər. “Məmnü” imzası ilə yazılan “Əməqçi felyetonu” da bu mövzuya həsr olunmuşdur. Şeirdə oxyuruq:

*Təzədən sərmayə bir dəhşətli hər b hazırlayır,
İçdiyi kandır yenə, insan kanından doymayır.
Cürbəcür dünyada kanlı hərblər icad edib,
Kardaşı öldürməyə kardaşını cəllad edib,
Daima insanları bir fitnəyə mötad edib,
Təzədən sərmayə bir dəhşətli hər b hazırlayır,
İçdiyi kandır yenə, insan kanından döyməyir [194, s.4].*

Hərdəmxəyalın “Təpədən dırnağa”, “Mən quruyam, o yaşdır”, “Advokatlardan sonra mamalar”, “Tənəffüs”, “Etiraz”, “Sancı”, “Siz sözdə, biz işdə” satiralarında millətləri gecə-gündüz bir-birinə qarşı qoyan, müharibə alovunu körükləməkdən zövq alan burjua dünyasının xisləti göstərilir. Bu yazılarda oxucularda imperalizmə dərin nifrət ruhu aşılır. Müəllifin “Ümumi qəbiristan” şeirində isə ABŞ-da 15 milyon işsizlə başına gətirilən zülmə söz açılır. Şairin “Ticarət başqa, siyasət bir başqa” şeirində isə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələrdən, Almaniyanın silahlanmasından, İngiltərənin sözdə buna qarşı çıxmasından, lakin özünün Almaniya silah satmasından bəhs edilir.

Hərdəmxəyalın “*Bizon və Şir*” [113, s.3] adlı satirasında Amerika və İngiltərənin dünya hegemonluğu uğrunda mübarizəsindən, öz milli valyutalarının möhkəmləndirilməsi üçün atdıqları addımlardan danışılır, “*Oğrudan-oğruya*” satirasında isə dünyanın güclü dövlətlərinin zəifləri əzməsi, müstəmləkəyə çevirmələri tənqid edilir:

*Hindistan ən böyük bir müstəmləkə,
Sudan da, Misir də yağlı bir tikə.
Əraqi, Ərəbi bu gün doğrusu,
Aparır bir nəfər gündüz oğrusu [117, s.3].*

M.S.Ordubadinin “10 gün” [229, s.3] şeirində Şura –Amerika sülh danışıqlarının bütün dünyada sülhə töhfə verəcəyinə ümid ifadə edilir. Onun “Qızıl Gəncə ön sırada” adlı digər şeirində isə Gəncənin qurub yaratmaq əzmi ilə çalışan sakinlərindən söz açılır.

Hərdəmxəyalın “*Qara fikir qara üzlərə qarşı*” [116, s.3] şeirində bir zənci gəncin burjua məhkəməsi tərəfindən üç dəfə ölüm cəzasına məhkum edilməsindən danışılır, kapital dünyasının irqçilik siyasəti pislənir. Müəllifin “52 cildlik anatomiya” [109, s.3] satirasında isə Berlin məhkəməsində Reystaqın yandırılması işinə baxan hakimin 10 min səhifəlik material toplaması lağa qoyulur.

Süleyman Rüstəmin “*Müsavətçi bayquşlara*” [254, s.3] şeirində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökumət üzvləri kəskin şəkildə tənqid və təhqir edilir. Əlbəttə, S.Rüstəmin bu şeirini ədəbi nümunədən çox siyasi sifarişli bir çıxış kimi qiymətləndirmək olar. Şair, bəlkə də, bu qəbildən şeirləri ilə gözlənilən fəlakətlərdən sığortalanmaq istəyirdi. Əsərdə tərənnüm edilən rus, erməni və azərbaycanlı əhali arasında xalqlar dostluğu ideyasının da sonrakı dövrlərdə puç və əfsanədən başqa bir şey olmadığını şahidi olduq.

Eyni məzmunlu fikirlərə Səməd Zadə Musanın “Üç rəngli bayrağın ağlayan günü”, Əli Razinin “Ölkəmizdə sizə yer yox”, Fizzə Əhmədzadənin “Qızıl bayrağım” və digər şeirlərdə də rast gəlirik. Bu şeirlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməsində ölkədəki vəziyyət pislənir, sovet rejimi qurulduqdan sonra xalqın ağ günə çıxdığı bəyan edilir.

M.S.Ordubadinin “Azərbaycan Oktyabrdan sonra”, “Müsavət”, M.Rahim Xəlil Zadənin “Can çəkişirkən”, M.Müşfiqin “Bu gün”, “Sevinc”, Səmsəddin Abbasovun “Sarsılmaz qüvvəmizə”, Məhəmməd Kərimin “Xəyal yolçuları”, A.Faruqun “Qoca bolşevikin həyəcanı” və sair şeirlərdə Müsavatın iqtidarı dövründə Azərbaycanın düşdüyü “ağır” vəziyyətdən söz açılır. Xaricə “qaçmış” hökumət nümayəndələri təhqir edilir, onlar ölkəni satmaqda ittiham edirlər.

Otuzuncu illərin ədəbiyyatında diqqət çəkən məqamlardan biri də sadə, insani duyğuların təqdim edilməsində şairlərimizin qarşısında yaradılan çətinliklərdir. Mətbuatda dərc edilən, demək olar ki, bütün şeirlərə mütləq siyasi çalarlar əlavə olunur, yalnız bundan sonra işıq üzü görməsinə icazə verilirdi. Murzaqalı Deribayevin “Bağda” şeiri də siyasi faktlarla “zənginləşdirildikdən” sonra oxuculara təqdim edilib. Şeirin siyasiləşdirilməsi zamanın tələblərindən irəli gəlsə də, aşağıdakı hissələr yamaq kimi görünür:

*Nə zaman boşluğu güllələr yarar,
Nə zaman görərsən Telman qurtarar.
Leninin günəşi dünyanı sarar,
Nə zaman sözləri yellənir bağda.*

Halbuki şeirin əvvəlində şair təsvir etdiyi gənci belə təqdim edir:

*Dişləri incidən, yanağı lalə,
Əllərində kitab dalıb xəyalə.
Gəzişən iki cüt batmaz məlalə,
Könüllər açılır güllənir bağda [66, s. 3].*

Qaraqalpaq ədəbiyyatının nümayəndəsi Aydının “*Şairə*” şeiri özlərini qələm əhli adlandıranlara xitabən yazılıb. Şair həmkarlarına doğru yazmağı, elmi biliklərə yiyələnməyi tövsiyə edir:

*Haqq bilikdə, qüvvət, həyat bilikdir,
Elmin olsa biləklərin çəlikdir.
Həqiqətin şairi ol dünyada,
Çalış gecə-gündüz bilik al indi,
Nəğmə söylə, öz sazını çal indi [25, s. 3].*

Otuzuncu illərin ortalarında qüvvətlənən repressiya dalğasını hiss edən ədiblərimizin çoxu öz yaradıcılıqlarında yenilik etməyi, onlardan tələb edilən əsərləri yazmağa məcbur idilər. Ədəbiyyatın mövzusu dəyişir, partiyaya, onun rəhbərinə pambıq yığan, dəzgah arxasında çalışan əmək adamlarının tərənnümü ön plana çıxır. Şair və yazıçılarımızın çoxu tələb olunan mövzularda yazaraq, bu yolla repressiya dalğasından xilas olmaq istəyirdilər.

Əhməd Cavadın “*Moskva*” şeiri dövrün ideya-siyasi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq yüksək poetik dillə yazılıb. Əsərdə dünyadakı aktual hadisələrə – İspaniyada fabrikdə baş verən yanğına, Hindistanda mövcud siyasi vəziyyətə münasibət bildirilir. Moskvanın dünyanı iki qütbə – sosializm və kapitalizmə böldüyü etiraf edilir. Şair vurğulayır ki, dünyanın hansı ölkəsində bir xoşagəlməz hadisə baş verirsə, burjuva dünyası Moskvadan görür:

Markiz yaydı hər yerə,

“Bilsin, dedi, el, ova”.

Anlaşılsın bir kərə,

“Bunu yapmış, Moskva”.

Lakin əvvəllər yazdığı şeirlərə görə Əhməd Cavadın olan təzyiqlər, təqiblər səngimirdi. Ondan bu günün traktorçusuna, pambıq tarlasında çalışan zəhmət adamlarına, neft buruqlarına şeir yazmaq tələb olunur. Şair “Moskva” şeirində etiraf edir ki, gəncliyində səhvlər edib. Lakin artıq başa düşür ki, keçmişdə etdikləri arxada qalmışdır:

Mən çürük fikirləri yoxluqda satdım artıq,

Ağrıyan dişim kimi, çıxarıb atdım artıq.

İstəməm səsini gəlsin düşmənlər cərgəsindən,

Bezikmişəm yabançı siniflərin səsindən.

Moskva olmayınca mən ki, dünəndən yoxam,

Moskva şəndir, şənəm, Moskva toxdur, toxam [52, s.2].

Əlbəttə, Əhməd Cavad bu yazdığı sözləri qəlbinin dərinliklərindən gələn hisslər, duyğular kimi qələmə almamışdı. Şair ona qarşı təzyiqlərdən bezib yuxarıdakı misraları nəzmə çəkmişdi. Lakin bu şeirlər belə qaragüruhu şairin dəyişməsinə, dövrün tələbi ilə yeni şeirlər yazmağa hazır olmasına inandıra bilmədi. Çünki Əhməd Cavadın Müsavat dönəmində yaşayıb yaratması ən böyük “günahı” idi və artıq yaradıcılığında hansı mövqedə dayanmasından asılı olmayaraq təzə hökumət şairi heç cür özününkü hesab etmək istəmirdi.

“Kommunist”in nəşrə başladığı ilk illərdə qəzet səhifələrində dərc edilən nəsr nümunələrində isə yeniyetmə qızların erkən yaşlarından ərə verilməsi, qadın azadlığı, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, din xadimlərinin gözdən salınması kimi məsələlər diqqətdə saxlanılırdı.

“H.Z” imzalı müəllifin (Hənəfi Zeynallı) yazdığı “*Hekayə*” [305, s.3] Keçəl Şaban adlı birinin soyğunçuluq və oğurluqlarından, camaatı incitməsindən bəhs edir. Hekayənin sonunda naçalnikin evini soyan Şaban tutulur. Lakin məhkəmədə naçalnik əsaslı dəlil gətirə bilmədiyindən oğru sərbəst buraxılır.

Bu hadisədən sonra Keçəl Şaban daha bir oğurluq edir. Kənddə mal-qara oğurladığı zaman tutulan Şaban yenə də cəzadan qurtulmağı bacarır. Bu hekayədə müəllif xalqın malını talayan, oğurluğu özünə peşə edən insanların cəzasız qalmasından narahatlığını ifadə etmişdir.

Həddi-buluğa çatmamış qızların zorla ərə verilməsi Hüseyn Necdətin “*Uşaqmış*” [218, s.3] hekayəsində ətraflı təsvir edilib. Hekayədə yenicə on üç yaşı tamam olan Güllünün ərə getməyə tələsməsi, evlərinə gələn qadınların onu anası Zeynəbdən oğullarına istəməsi göstərilir. Güllü bu söhbəti eşidən kimi sevincindən kənd məktəbində müəllim işləyən Saranın yanına qaçır. Anası Zeynəb elçilərə qızının hələ uşaq olduğunu, onun ərə getmək vaxtı çatmadığını bildirsə də, elçilər əl çəkmir və ondan Güllünün razılığını alıb gedirlər. Güllünün müəllimi Sara bu söhbəti eşidən kimi ona hələ uşaq olduğunu söyləyir və ərə getmək üçün tələsməməyi məsləhət görür. Lakin nə Güllü, nə də ki, Zeynəb xala müəllimin sözlərini qəbul etmir və toya hazırlaşırlar.

Güllü ərə gedəndən sonra ev işlərini vaxtında çatdırma bilmədiyindən hər gün əri tərəfindən acı sözlər eşidir. Nəhayət, bir gün anası qızına baş çəkməyə gələndə kürəkəni Məhəmmədin Güllünü ittiham etdiyinin şahidi olur. Məhəmmədin “Niyə bu uşağı öyrətməmiş evdən çıxarırsan?” – sualına isə cavab tapa bilmir. Bir neçə gündən sonra Güllü boşanıb evlərinə qayıdır. Qonşular nə üçün belə tez oldu, – deyə xəbər alanda anası “uşaqmış”, – deyə cavab verir.

Əli Nəzminin “Hekayəçi” gizli imzası ilə qəzetin 1927-ci il 23, 26 və 27 dekabr tarixli nömrələrində çap etdirdiyi “*Üç Məşədi*” [105, s.5] satirik hekayəsində isə xalqı aldadıb onların pulu ilə Məşədə gedən üç nəfərin ziyarət əvəzinə eşqbazlıq etmələri qələmə alınıb. Həmin üç nəfərin Xorasanda qonşu müsafirxanada ziyarətə gələn anaya və qızlarına gözü düşür. Müəllif üç fırıldaqçı və riyakar Məşədinin iç üzvlərini ustalıqla açıb göstərir.

Artıq ötən əsrin iyirminci illərinin sonlarından başlayaraq yenicə yaranmaqda olan sovet ədəbiyyatının gənc nümayəndələri yuxarıların tapşırığı ilə öz ustadları və müəllimləri sayılan yaşlı nəslin yazdığı hər bir əsəri təftiş etməyə, onların yaradıcılığında köhnəfikirlilik, əski günlərə qayıdış, müstəqillik illərinin xiffətini

çəkmək, “pantürkist, “panislamist” kimi çox “qorxulu” meyilləri üzə çıxarmağa başladılar. Bu işdə həm cümhuriyyət dövründə yazıb yaradan və yeni cəmiyyətə siddə ilə adaptasiya olan ədiblər, həm də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaradılan şəraitdən istifadə edərək üzə çıxan yeni ədəbi qüvvələr canfəşanlıq edirdilər və bu dövrdə dövlət səviyyəsində “milli təmayülçülük”, “millətçilik”, “cümhuriyyətçilik” birmənalı şəkildə düşmənçilik donunda qələmə verilir, yeni bir millətlərə münasibətlər sistemi – beynəlmillətçilik ortaya atılırdı.

Beləliklə, qəzet səhifələrində əski əlifba dövründə rast gəldiyimiz bədii nümunələrdə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər sadə insanların əməyinin yetərincə qiymətləndirilməməsindən, gəncləri dövlət quruculuğu və vətənin müdafiəsinə hazır olmalarına çağırışlar, adət-ənənələrin, din xadimlərinin ələ salınması və digər məişət məsələləri diqqətə çatdırılırdı. Şair və yazıçılardan ənənəvi forma və üslubları dəyişərək yeni məna və əhəmiyyət daşıyan nümunələr yaratmaq tələb olunurdu. Milli ruhda ədəbi əsərlər yazmaq, xalqın keçmişi, qəhrəman oğulları haqqında bədii nümunələr yazmaq qadağan olunurdu. Şair və yazıçılarımızdan yalnız bolşeviklər partiyasının rəhbərini, onun yürütdüyü siyasəti dəstəkləyən əsərlər yazmaq, sadə kəndlilin, fəhlənin əməyini tərənnüm edən, vətəni qoruyan əsgəri ayıq-sayıq olmağa səsləyən şeirlər yazmaq tələb olunurdu. Bu cür tələblərlə ayaqlaşmayanlar müxtəlif damğalarla gözdən salınır, onların yaradıcılığına, əsərlərinin nəşrinə əngəllər törədilirdi.

1.2. XX əsrin iyirmi-otuzuncu illərində ədəbi proseslərin qəzetdə əksi

“Kommunist” qəzeti siyasi yazılarla bərabər vaxtaşırı ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərə də yer ayırır, sovet ədəbiyyatının formalaşmasında müəyyən istiqamətləri açıqlayır, təkliflər verir, yazıçıların yaradıcılığına təsir edirdi.

Dilin saflığı uğrunda mübarizə, ərəb, fars sözlərindən təmizlənməsi, bədii ədəbiyyatın, xüsusilə şeirlərin sadə danışq dilində yazılması qəzetin ilk nömrələrindən diqqət mərkəzində saxlanılmağa başlandı. Əli Razinin (Əli Məşədi

Yəhya oğlu Şəmçizadə) “Əlifbamızı düzəltməkdənsə dilimizi düzəltməyə çalışalım” məqaləsi də məhz bu mövzuya həsr olunmuş, məqalədə Azərbaycan dilinin ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsi, ana dilimizin saflığı uğrunda tədbirlərin görülməsi kimi vacib məsələlərə toxunulur. “Kommunist” qəzetinin 204-cü sayından nümunə gətirən müəllif yazır:

“Birinci yazıda 29 söz vardır. Bunun 19-u ərəb, fars və 10-u türkcədir. İkinci yazıda 8 söz vardır. Bunun 5-i ərəb, yalnız 3-ü türkcədir. Üçüncü yazıda 11 söz vardır. Onun 7-si türk, 4-ü də ərəb, fars sözləridir. Dördüncü də bunlar kibi”.

Bundan sonra müəllif sadə el dilində yazılmış bir neçə nümunə təqdim edir:

1. Axşam oldu nə eyləyim,

Dərdimi kimə söyləyim.

Gəl-get vəfasız axşam,

Yarsız səni neyləyim (Osmanlı şairlərindən birisi söyləmiş).

2.Hamı ayrı tüləgində,

Ayrılıq yox diləgində.

Bir duyğu var yürəyində,

Coşar “Turan” deyə-deyə (Qafqasiyalı Cabbarzadəninindir).

3.Bu dağlar ulu dağlar,

Çeşməli sulu dağlar.

Burda bir öksüz ölmüş,

Göy kişnər, bulud ağlar (Qafqasiyanın el şeiri).

Müəllif müqayisə edərək göstərir ki, türkiyəli şairin yazısında 14 söz vardır ki, üçü ərəb, fars, qalanı türkcədir. Əli Raziyə görə, Qafqaz şairi və el şairinin sözləri isə tamamilən türkcədir. Daha sonra müəllif yazır: “El şairinin sözləri demək olar ki, neçə yüz il bundan əvvəl havurlardan qalmadır. Qafqaz şairininki üç-dörd il bundan əvvəl söylənmişdir. Türkiyə şairininki də çox uzaqların yazısı deyildir. Bunların hamısı elin ürəyinə yatmalıdır. Ziriğa (ruha) uyğundur. Hamısından dadlı, zinətli və kəskin el

şairininkidir. Ziya Paşa da türkcə yazmışdır, duyğuları yüksəkdir, elə anlaşılmağı isə alverişli deyildir”. [78, s.3]

Müəllif bildirir ki, bir kəndli və işçi balası qeyd edilən el şairinin sözlərini birçə dəfə və Ziya Paşanın da sözlərini əlli dəfə oxusa, görərik ki, o bir dəfə oxuduğu el şeirini öyrənmiş, Ziya Paşanın şeirlərini söyləməyi bacarmadığı kimi, duyğusundan da bir şey anlamamışdır.

Doğrudan da, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərindən 30-cu illərin sonunadək şair və yazıçılarımızın əsərlərində ərəb, fars sözlərindən geniş istifadə edilirdi. Bu da, ilk növbədə, ədəbiyyatda varislik ənənələrindən irəli gəlirdi. Etiraf etmək lazımdır ki, dilin təmizlənməsi adı ilə başlanan hərəkatla Azərbaycan dilinin saflaşması, ərəb, fars sözlərindən təmizlənməsi istiqamətində xeyli işlər görüldü.

Sovet ideologiyasının tələbi ilə qəzətdə adi məişət mövzularında yazılar dərc olunmaqla yanaşı, Azərbaycanın və Şərqi dahi şairlərinin yubileyləri münasibətilə qələmə alınan məqalələr də dərc edilməyə başlanmışdı. Məsələn, 1924-cü ildə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində Məhəmməd Füzulinin 400 illik yubileyinin keçirilməsinə qərar verildəndə “Kommunist” qəzetində bu qəbildən bir sıra yazılar çap edildi. Bunlardan ilk irihəcmli yazı müəllifi qeyd olunmayan “*Böyük türk şairi Füzulinin dörd yüz illiyi*” adlanır. “Dörd yüz il yaşayan” yarımbaşlığı ilə başlayan məqalədə deyilir: “*Füzulidən çox əvvəl gəlmiş-keçmiş türk şairlərini, alim və həkimlərini biliyoruz. Lakin Füzuli dörd yüz il əvvəl doğmuş və hələ ölməmişdir. Bəlkə də daha çox əsrlər ölməyəcəkdir. Bu gün də bizim köüllərimizdə, hafizəmizdə, məktəb və səhnəmizdədir. Ona biz müasirimiz, yaşdaşımız desək yanılmırıq*”.

Məqalədə daha sonra qeyd edilir ki, Füzuli illərdən bəri əlinə qələm, kitab almamış kəndlilərimizin, kənd şair və musiqiçilərimizin eyni dərəcədə sevdiyi, hörmət etdiyi yeganə ədəbi şəxsiyyətdir.

M.Füzuli irsinə yüksək qiymət verən müəllif daha sonra yazır: “*Məşhur alman müstəşriqi professor Martin Hartman “Türküstanda kitab” adlı əsərində “Füzuli Daşkənddə, Kazanda, əlhasil Asiyanın hər tərəfində təqdirlərlə oxunur”– deyir. Demək ki, o bizə türk, hətta Şərqi ölkəsinin hər tərəfində vətəndaş və yerlidir*”. [42, s.3]

M.S.Ordubadinin *“Füzuli haqqında bir neçə söz daha”* məqaləsi də dahi Azərbaycan şairinin yaradıcılığına aydınlıq gətirmək məqsədi daşıyır. Bildirilir ki, Füzulinin Hələbdə doğulub Kərbəlada dəfn olunduğu haqqında yazan təzkirələr əksəriyyət təşkil edir. Müəllif qeyd edir ki, qamuslar gözümüzün önündə durduğu vaxt biz Köprülüzadənin iki məxəzi ilə onun azərbaycanlı deyilməsinə inanmamışıdıq. *“Bunu Şəmsəddin bəyin Qamus-ül Əlan”i, Muhiyyəddinin yazdığı ədəbiyyat, Sam Mirzənin təzkirəsi, hətta Füzulinin öz əsrindəki tərcümeyi-halı belə qəbul etməyirdi. Lakin Köprülüzadənin ilk yazdığı fikirlər, o cümlədən istinadla ortaya çıxmış fikirlər, tamamilə batil oldu. Köprülüzadə 1922-ci ildə çıxan “Tövhid-i əfkar” qəzetəsinin 22-ci sayında əvvəl yazdığı cümlələri sildi, şünhni aralıqdan çıxartdı”* [230, s.3].

Salman Mümtazın *“Şeyx Nizami Gəncəvi”* adlı məqaləsində Şərqi ən böyük “azimi-şüəra fəsiləsindən bulunan” şeyx Nizami Gəncəviyə heykəl tikilməsi və abidə qoyulması məsələsinə toxunulur. Qeyd edilir ki, çoxdan gözlənilən bu gözəl aləmşümül təşəbbüs təxminən 3 il olur ki, meydana atılmış və bir ay bundan əvvəl komissiyalar şurası tərəfindən təsdiq olmaqla bərabər hələlik iki min manat ayrılmışdır. (Buradan aydın olur ki, Nizami Gəncəviyə abidə qoyulması haqqında qərar 1922-ci ildə verilmişdir.)

“Nizamiyə abidə lazımdır?” sualının cavabında Salman Mümtaz yazırdı: *“Nizaminin farsca yazması əgər eyib sayılırsa bu da yanlışdır. O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk şairlərinin hansı biri türkcə yazmışdır ki, Nizami də yazası idi?”*. [208, s.5]

Ədəbiyyatşünas alim Əli Nazimin “Kommunist” qəzetində nəşr etdirdiyi *“Əlişir Nəvai və biz”* məqaləsi böyük şairin yubileyinə hazırlıq üçün start idi. O yazırdı: *“Nəvai tam bir sənətkardır. İncəsənət şöbələrindən şeir, musiqi və rəsm təbiətilə müstəid və malik bir şairdir. 30-a qədər ədəbi əsər vücuda gətirmiş olan Nəvai, bir çox havalar bəstələmiş, bir çox rəsmlər yapmışdır”*. [217, s.3]

Əli Nazim vurğulayır ki, Nəvai nə yeni bir ədəbi məktəb açmış, nə yeni bir fəlsəfi cərəyan, nə də yeni bir ədəbi şəkil yaratmışdır. O, yeni nə yaratmışdır, bilirsinizmi? –Türkcə yazmışdır!

Məqalədə Əlişir Nəvainin ümumtürk ədəbiyyatındakı yerini və türkdilli şairlərin yaradıcılığına təsiri doğru olaraq yüksək qiymətləndirilir. Çünki məhz həmin dövrdən türk dilində şeirlər yazmaq, iri həcmli poemalar ərsəyə gətirmək istəyən şairlərin sayı artmağa başlayır.

Görkəmli ziyalılarımıza qarşı təqib və təzyiqlərin artmağa başladığı bir dövrdə Əliheydər Qarayevin *“Böylə tənqid olmaz”* [166, s.3] məqaləsi işıq üzü görür. Məqalədə dövrün ədəbi qüvvələrinin yersiz sıxışdırılması, xalqa xidmət edən yazıçı və şairlərin düşmən cəbhəsinə işləməkdə suçlandırılmasının yolverilməz olduğu vurğulanır. Ə.Qarayev Ağa Hüseynin *“Molodoy raboçi”* qəzetində dərc etdiyi yazıya cavab verir. Müəllif Maarif Xadimləri İttifaqının sədri Pənah Qasımovun, Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin, Atababa Musaxanlının və Hüseyn Cavidin müdafiəsinə qalxır, onların xalqa xidmət etdiklərini, yersiz tənqidlər əvəzinə onlara qayğı göstərilməsini tələb edirdi.

Həmin illərin ədəbi-mədəni həyatında baş verənləri sərf-nəzər edən akademik Nizami Cəfərov doğru olaraq yazır: *“Eyni zamanda yaradıcılıq üslubu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış yazıçılar, demək olar ki, hamısı 20-ci, 30-cu illərdə də yazıb yaradırlar. Və onların mövcudluğu, bir tərəfdən, nərsdə sələf-xələf münasibətlərinin canlılığını təmin edirsə, digər tərəfdən, “köhnə nəsr”lə “yeni nəsr” arasında müəyyən rəqabət yaratmaqla yeni axtarışlara sövq edir”* [59, s.13].

“Kommunist” qəzetinin 1926-1932-ci illərdə çıxmış nömrələrində “Ə.Ə” imzası ilə yazılarını dərc etdirən Əsəd Əyyubi *“Cavid və isyan”* məqaləsində Hüseyn Cavidin köhnə əsərlərinin yeni cəmiyyətlə ayaqlaşma bilmədiyi, müəllifin inqilabın doğuşu və gedişatını dərk etmədiyi qeyd edilir. Cavidin *“İsyən”* şeiri ilə yenidən mətbuat səhifələrində görünməsini təqdir edən müəllif, bu etirafı keçmiş tarixə lənət edildiyini göstərən bir haykırtı kimi qiymətləndirir və *“Cavid indi tazə yolun kapısında kapıyı döyüb döyməməyi düşünən bir vəziyyətdədir”* – deyir. [94, s.3]

Qeyd edək ki, bu tip yazılar ağır repressiya illərində vaxtaşırı qəzet səhifələrində dərc edilir və partiyanın tapşırığına əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmində yazıb-yaradan ədiblər, onların davamçıları tez-tez qərəzli hücumlara məruz qalırdılar.

Hacıbaba Nəzərlinin “*Kurultayın növbəti məsələləri*” adlı məqaləsi 1929-cu il oktyabr ayının əvvəllərində keçirilməsi nəzərdə tutulan Azərbaycan Proletar Yazıçılarının 2-ci qurultayına hazırlıq günlərində yazılmışdır. Müəllif proletar yazıçısının qarşısında duran vəzifələri aşağıdakı kimi təsnif edir:–“*Proletar yazıçılar sosializm kuruluşunun hər bir sahəsini görüb, duyub, geniş əməkçi qütləsi nəzərində canlandırmalı, onun parlak nailiyyətlərini tərənnüm edib, nöksan cihətlərini qəsqin bir kələmlə təsvir edən bir kələm ordusu təşkil etməlidirlər*”. [221, s.4]

Mehdi Hüseynin “*Yaradıcılıq məsələləri ətrafında*” məqaləsində də proletar yazıçı və şairlər arasında əlaqələr, onların təhsilinin artırılması, bu sahədəki nöqsanlar, qarşıda duran vəzifələr haqqında fikirlər yer alıb. Müəllif proletar yazıçılar cəmiyyəti haqqında düşüncələrində belə qənaətə gəlir ki, proletar yazıçılar arasında yoldaşlıq əlaqələri zəif olmuş, biri digərini tənqid etməmiş, etmişsə də, bu tənqidlər onu ruhdan salmaq, cəbhədən uzaqlaşdırmaq məqsədilə olmuşdur. Proletar yazıçıların şəxsi təhsilinə diqqət yetirmələrinin vacibliyindən danışan M.Hüseyn yazır: “*Ən böyük və xəstə cəhətimiz təhsil, şəxsi yaradıcılıq sahəsindədir... Hətta öylə yoldaşlar var ki, “klassikləri oxuyunuz” şüarını yanlış anlamışlardır. Füzuli obrazlarından istifadə edərək yazanlar bu səhv hərəkətə canlı bir misal ola bilər, bəzi yoldaşlar rus proletar ədəbiyyatını mütaliə edərəkən (bilxassə şeirdə) oradakı fikirlərdən istifadə edir, yalnız tərcümə ilə məşğul olurlar. Buna bizim misallarımız vardır. Böylə təhsil təbii, heç də məqbul görülməməlidir*” [125, s.3].

Professor Ramiz Əsgər göstərir ki, SSRİ Yazıçılar İttifaqının nizamnaməsində sosialist realizminin belə bir tərifini yer almaqdadır: “*Sosialist realizmi sovet bədii ədəbiyyatı və ədəbi tənqidinin təməl metodu olub yazıçıdan gerçəkləri doğru-düzgün, tarixən konkret, inqilabi inkişaf içində təsvir etməsini tələb edir. Bu zaman gerçəkliyin bədii təsvirinin doğruluğu və tarixi məsuliyyəti əməkçilərin sosializm ruhunda tərbiyəsi və fikir mətinliyi ilə bir arada yürüdülməsidir*” [95, s.28].

Yuxarıdakı sitatdan da görüldüyü kimi, otuzuncu illərin əvvəllərində ədəbiyyat sahəsində yeni axtarışlar, sağlam tənqid, yazıçı və şairlərin təhsili məsələlərində çatışmazlıqlar mövcud idi. Tənqidlə məşğul olanların əksəriyyəti yazılarını sanki şəxsi münasibətlər müstəvisində qurur, bir-birini tənqid etməkdən çəkinir, ədəbi

əsərlərdə ideya-bədii xüsusiyyətlər əvəzinə siyasi motivlər axtarırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaşayıb-yaradan ədiblərin sovet ideologiyasına uyğun əsərlər yazmasını təmin etmək, onların keçmişlə əlaqələrini kəsmək məqsədilə qələmə alınan tənqidi yazılar davamlı şəkildə mətbuat səhifələrində yer alırdı. Qəzetin səhifələrində dərc olunan ədəbi-tənqidi materiallardan aydın görünür ki, bolşeviklər partiyasının qərarlarını əldə rəhbər tutan mövcud hakimiyyət yaradıcı ziyalıların azadlıq, millətçilik kimi şəxsi duyğularını dilə gətirmələrini qadağan edir, onlardan yalnız yeni quruluşun insanlarını, xoşbəxt gələcək vəd edən kommunizm ideyalarını təbliğ etməyi tələb edirdilər.

Ölkədə savadsızlıqla mübarizə aparıldığı bir dövrdə görkəmli şair və yazıçılar, elm adamları tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırılır, onların yerinə siyasi baxışları yeni rəhbərliyi qane edən təcrübəsiz gənclər təyin edilirdi. Təbii ki, belə gənclərlə ölkəni inkişaf etdirərək irəli aparmaq çox çətin idi. Professor Bədirxan Əhmədov həmin illərdəki ədəbi-siyasi mühiti belə xarakterizə edir: *“Əgər 20-ci illərdə birmənalı olaraq “əksinqilabçı” adı ilə cümhuriyyətçilər, yaxud müsavətçi və ittihadçılar məhv edilir, həbs olunub sürgünə göndərilirdisə, 37-ci il repressiyası bir qədər qarışıq idi. Bu mərhələdə insanlar “xalq düşməni”, “agent”, “trotskiçi”, “pantürkist”, “sui-qəsdçi”, “panislamist” damğası ilə məhv edilirdi [75, s.29].*

Otuzuncu illərdə sovet tənqidçilərinin hədəfinə tuş gələrək ən çox tənqid olunan ədiblərimizdən biri, bəlkə də ən birincisi görkəmli şair Əhməd Cavad idi. Bu, bir tərəfdən onun istedadlı və milli şair olmasından irəli gəlirdisə, digər tərəfdən də AXC hakimiyyəti dövründəki ədəbi fəaliyyəti ilə əlaqədar idi.

Süleyman Rüstəmin *“Süqut edə bilməz”* məqaləsində Əhməd Cavad yaradıcılığındakı “təhlükələr” açılib-göstərilməklə yanaşı, şairin yetişməkdə olan gəncləri “zəhərləməsindən” də bəhs olunur. Əhməd Cavadın təsiri ilə şeirlər yazan Almas İldırım və digərlərinin Türkiyəyə “ayaq açan” şeirlərindən hiddətlənən Süleyman Rüstəm yazır ki, Oktyabr inqilabının 10 illiyi münasibətilə Almas Zadə Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinə müraciət edərək əfv olunmasını diləyir.

Məqalədə, bütövlükdə, Əhməd Cavadın gənclərə mənfi təsirindən, onları “pis yola” yönəltməsindən danışılır. Qeyd olunur ki, Əhməd Cavad 1922-23-cü illərdə

Nərimanov texnikumunda dərs deyərəkən bir tələbəyə yeddilik şeir nümunəsini izah etmək üçün yazdığı parçada belə demişdi:

*Çoxdandır ayrı düşdüm,
Üç boyalı bayraqdan.
Ay dostlar, bən yoruldum,
Bu gizli ağlamaqdan [257, s.3].*

Bu şeir parçası ilə Süleyman Rüstəm Əhməd Cavadın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə bağlılığını, cümhuriyyətin süqutundan illər keçsə də, hələ də müsavətçılara rəğbətini olduğunu diqqətə çatdırırdı.

Süleyman Rüstəm ədəbiyyata gəldiyi ilk günlərdən fəhlə-kəndli hökumətinin möhkəmlənməsi, sosialist realizminin təntənəsi üçün “var qüvvəsi ilə” çalışırdı. O inanırdı ki, bolşeviklər partiyası Azərbaycan xalqına mədəni inkişaf, tərəqqi və təhsildə yeniliklər gətirəcəkdir. Ona görə də, Süleyman Rüstəm ömrünün sonunadək bu partiya sadiq qaldı, tələb olunan bütün mövzularda əsərlər yazdı. Xidmətləri müqabilində dövlətdən mükafatlar da aldı, rəhbər vəzifələrdə də çalışdı. Bununla bərabər, ədəbiyyat aləmində özünəməxsus iz, cığır açan böyük sənətkar Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətlər də göstərdi, daha çox “Təbrizim”, “Ana və poçtalyon”, “Azərbaycana gəlsin” və sair lirik şeirləri ilə xalqın yaddaşında qaldı.

Hacı Kərim Sanılı “*Türk şura yazıçıları Cavadın hərəkətlərini təqdir edir*” [271, s.3] adlı məqaləsində Əhməd Cavadın Türkiyədə çap olunmuş şeirinə münasibət bildirir. Müəllif Ə.Cavada öz səhvlərini etiraf edib, doğru yola qayıtması barədə düşünməyi tövsiyə edir. Bildirir ki, əgər müsavətçılarla bir yerdə olmağa qərar versə, meydanda tək qalacaqdır.

Eyni fikirlər Böyükağa Talıblının “Ədəbiyyat inqilaba xidmət etməlidir” adlı yazısında da təkrarlanır. B.Talıblı fikirlərini belə tamamlayır: “*On ildən bəri inqilaba qoşulmayaraq əməkçi sinfi ilə yan-yan ayaqlaşmayan, ona yardım göstərməyən Ə.Cavad kimilərin ən axırda:*

*“Tövbə at tövbə, xəta rahinə getdiklərimə,
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə, –*

kimi sözlərlə üzr istəməsinə heç bir işçi və kəndli inanmaz” [289, s.5].

“İzah” adlı məqaləsi ilə “Kommunist” qəzetində son dövrlərdə ünvanına səslənən tənqidlərə aydınlıq gətirən Əhməd Cavad xəbəri olmadan İstanbulda dərc edilən şeirinin müsavətçilərlə heç bir əlaqəsi olmadığını, vətəninə, xalqına heç vaxt xəyanət etmədiyini diqqətə çatdırır. Ə.Cavad əvvəllər millətçi ruhlu şeirlər yazdığını, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra millətçilik ideyalarından uzaqlaşaraq, beynəlmiləçilik ruhunda əsərlər yazacağını söyləyir: *“Şəxsən mən özüm bir daha milli parça yazmamağa qərar verdim... “Göy göl” öz-özlüyündə lirik bir parça olduğundan, ümumiyyətlə, lirizmə məxsus bir səciyyə etibarilə müxtəlif şəkillərdə təvil edilib, müxtəlif mənalar verilə bilər. Lakin nə “Göy göl”də, nə də şura mətbuatında çıxan başqa yazılarımda bilxassə 1924-cü ildən sonra heç bir siyasi məqsəd güddüyüm yoxdur. Şeirimdəki hüzn və üzüntü yalnız şəxsidir. Belə bir hüznün ta uşaqlığımdan başlayaraq yazmaqda olduğum parçaların cümləsində olduğunu ədəbiyyatla məşğul olan yoldaşlar da çox gözəl bilir”* [51, s.3].

Əhməd Cavad qe yd olunan məqaləsində bir insan kimi səhvlər etməsini, o səhvlərin yenidən təkrarlana biləcəyini deyir. Lakin şair heç zaman xəyanət etmədiyini, bundan sonra da xalqına sədaqətlə xidmət edəcəyini bildirir.

Ə.Cavadın yuxarıda bəhs etdiyimiz məqaləsi ona qarşı təzyiqləri heç də azaltmadı. “Kommunist” qəzetinin növbəti sayında şairi qaralayan növbəti məqalə dərc edildi. *“Cavadın yolu”* adlı yazıda şairin etiraflarını “alt-üst” edən müəllif onu müsavətçilikdə suçlayır, əski günlərin xiffətini çəkməkdə günahlandıraraq yazırdı: *“Orada hər şey barəsində bir çox parlaq sözlər var. Lakin Müsavat məfkurəsinin nümayişkarana, səmimi, tam, müfəssəl təhlili və bu məfkurədən tam, qəti imtina yoxdur. Bu da belə bir zamandakı Cavad müsavətçi olmuş və bu məfkurəni təbliğ etmişdir”* [53, s.3].

Məqalədən bəlli olur ki, Əhməd Cavadın Türkiyədə dərc olunan şeirinə siyasi don geyindirənlər onu müsavətçi qalmaqda ittiham etməklə mövcud quruluşa düşmən mövqedə dayandığını qabardır, şairin yaradıcılığından bəhs etmək əvəzinə, siyasi baxışlarına görə “narahatlıqları”nı dilə gətirirlər. Belə təzyiqlərə Cavaddan müsavətçiləri söyən, onları təhqir edən şeirlər, yazılar gözləyən siyasi rəhbərlik istəyinə nail ola bilmir.

Bir məqama da diqqət yetirək ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində həm respublika daxilində, həm də xaricə mühacirət etmək məcburiyyətində qalan AXC hökuməti üzvlərinin müstəqilliyimizin bərpa edilməsi uğrunda apardıqları mübarizə bolşeviklərin rəhbərlərini daima təşvişə salırdı. Ona görə də, Müsavat hakimiyyəti illərində yazıb-yaradan ədiblərimizin, müsavətçilərlə münasibəti olan insanların təqib olunması, izlənməsi, tutduqları yüksək vəzifələrdən kənarlaşdırılması üçün açıq-aşkar iş aparılırdı.

Mehdi Hüseyn *“Yaradıcılıq metodu məsələləri”* məqaləsində yazıçı və şairlərin öz əsərlərində partiyanın siyasi xəttini daşıyan qəhrəmanların quru, cansıxıcı verilməsinin əleyhinə çıxaraq yazırdı: *“Yaradıcılıq metodu bədii ədəbiyyatda sinfi mübarizənin bütün səciyyələrini qavraya biləcək bir tərzdə tətbiq edilməli, hər yazıçı hadisənin zahiri cəhətilə aldanmayaraq, dərinə, fərdlərə, ayrı-ayrı insanların psixologiyasına girməyi bacarmalıdır”* [126, s.3].

Əliheydər Qarayevin *“Madam modmozəl və cənab Rəfibəyovlar”* [167, s.3] məqaləsində, eləcə də Cəfər Xəndanın *“Şimal günəşi”* [148, s.3] şeirində Cümhuriyyət dönəmində Gəncənin qubernatoru olmuş Xudadat bəy Rəfibəyov və onun övladları haqqında tənqidi fikirlər səslənir, Nigar Rəfibəylinin yazdığı şeirlər saf-çürük edilir. Onun *“Günəş Şimaldan deyil, həmişəki kimi Şərqdən doğacaqdır”*– misraları proletar şairlərin əqidəsinə zidd, müəllifin kapitalist dünyasını yenidən qaytarmaq arzusu kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin katibi Mehdi Hüseynin *“Tabutdan səslər”* [124, s.3] məqaləsi də Nigar Rəfibəyli və Əhməd Cavadın yaradıcılığındakı *“nöqsanların”*, onların əski dövrə qayıtmaq arzularının *“ifşasına”* yönəlib.

Məqalənin sonunda Rəsul Rza, Sabit Rəhman, Cəfər Xəndan, Yusif Şirvan, İsmayıl Hafiz (Hüseynov), Əyyub Şəkili, Bilal İsmayıl, Seyid Hüseyn, Əvəz Sadik öz imzaları ilə yuxarıda qeyd olunan fikirlərlə həmrəy olduqlarını təsdiq ediblər.

Əli Nəzmi, Hüseyn Mehdi, Süleyman Rüstəm və Rəsul Rzanın birlikdə imzaladıqları *“C.Cabbarlının “Almaz”ı haqqında”* [223, s.3] məqalədə pyesin olduqca zəif olması qeyd olunur, Almazın qolçomaq ünsürlərlə təkbaşına mübarizə aparması müəllifin hələ də sovet cəmiyyətinin tələbləri baxımından əsərlər yazma

bilməməsi kimi dəyərləndirilirdi. 1931-ci ildə mətbuatda çap olunan belə məqalələr, əlbəttə, C.Cabbarlının yaradıcılıq imkanlarını açıq şəkildə ortaya qoymağa mane olur, eyni zamanda, dramaturqun səhhətinə də mənfi təsir göstərirdi. 1934-cü ilin dekabrında Cabbarlının istedadının parladığı bir vaxtda qəfildən dünyasını dəyişməsində, çox güman ki, bu qəbildən yazıların da “rolu” az olmamışdır.

Abdulla Faruq və Əbdüləzəl Dəmirçizadənin “*Şairin andı*” məqalələrində Səməd Vurğunun eyniadlı kitabı haqqında tənqidi fikirlər yer almışdır. Məqalə müəllifləri S.Vurğunu hadisələrə münasibətdə bitərəflikdə günahlandırırlar. Sonda tənqidçilər şairə belə məsləhət verirlər: “*O, ya birdəfəlik üçtelli sazdan yapışmalı, el aşıqları ilə ağız-ağıza verərək yaşıl dağları, əlvan buludları, cırpınan, titrək könülləri “şairanə bir surətdə” təsvir etməli və yaxud mübariz proletariyatın qalibiyyət marşını çalmalıdır*” [98, s.3].

Abdulla Faruqun “*Hücum*” adlı məqaləsində Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin nəşri olan “Hücum” jurnalının son sayında dərc olunan yazılara münasibət bildirilir. Müəllif qeydlərində Mehdi Hüseynin “Qırmızılar qalibiyyəti”, S.Rüstəmin “Hindistan”, M.Müşfiqin “Axıntı”, Ə.Nazimin “5 illik mübarizə və qalibiyyət yolu”, M.Rahimin “Mühakimə”, M.Rəfilinin “Vladimir İliç Lenin”, Əyyub Şəkilinin “Haykırış” və sair şeirlərinə münasibət əksini tapır. Məqalədə diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, A.Faruq Azərbaycan ədəbiyyatında yeni yaranmaqda olan sərbəst şeir formasını tənqid edir, onun proletar ədəbiyyatına zidd olduğunu əsaslandırır. H.Zeynallının Nazim Hikməti proletar şairi adlandırması Faruqun etirazına səbəb olur: “*Nazim Hikmətin Azərbaycan gənclərinə olan təsiri də müsbət nəticə vermədi. Bu xəstəliyin nəticəsidir ki, Cəfər Xəndanlar sərbəst şeir adı ilə ağızlarına gələn mətbuatımıza doldururlar*” [99, s.3].

“*Sosializm realizmi və dramaturgiyamız*” adlı əsərini C.Cabbarlının dramaturgiyası üzərində quran H.Mehdi ədibin əsərlərində şura ədəbiyyatının müsbət meyillərilə bərabər, çatışmazlıqlarının da olduğunu xatırladır: “*Göründüyü kimi, Cabbarlının bu pyesləri müasir Azərbaycan şura ədəbiyyatının fikri və bədii nailiyyətlərini nümayiş etdirdiyi kimi, onun büdrəyişlərini və bədii nöqsanlarını da bütün çılpalığı ilə ortaya qoyur*” [123, s.3].

Cahanbəxşin “*Şairin səsi*” almanaxı haqqında tənqidi fikirlərində 30-cu illərin ədəbiyyatı, şair və yazıçıların qarşılarında duran vəzifələrdən söhbət açılır. Müəllif yazır: “*Halbuki böyük qurultay qarşısında müvəffəqiyyətləri tərənnüm etmək azdır. Neft, pambıq, taxıl, maliyyə və sair təsərrüfat və iqtisadiyyat planlarını tamamilə ödəyərək, böyük İttifaqımızın ön sıralarına çıxaran ölkəmizin müvəffəqiyyətlərindən tamaşaçı sifətilə danışmaq deyil, bu müvəffəqiyyət sahələrinin qəhrəman və hadisələrini vermək lazımdır*” [49, s.3].

Cahanbəxşin “*Komsomol səsi*” adlı məqaləsində isə Azərbaycan komsomolunun on beş illiyi münasibətilə dərc edilmiş almanaxdakı əsərlər təhlil edilir. Həmin dövrdə Səməd Vurğunun “*Komsomol*” poeması da təzəcə tamamlanmışdı. Cahanbəxş əsəri, ümumilikdə, müsbət qiymətləndirsə də, “*nöqsanlar*” da tapır:

*Bəylərin dövləti, malı talandı,
Onların yurdunda ocaq qalandı.
Aldı öz payını Qızıyetər qarı,
Bir parça çörəyə çatmışdır əli* [48, s.3].

Cahanbəxşin Səməd Vurğuna tutduğu irad yerində idi. Doğrudan da, şair o dövrdə real mənzərələri əks etdirməklə bədii dillə sovetlərin bəylərin var-yoxunu talamasını gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyirdi. Cahanbəxş isə bu cür real faktların əsərə “*nöqsan*” gətirdiyini, siyasi cəhətdən qüsurlu olduğunu düşünürdü.

M.K.Ələkbərlinin “*Aydın*”dan “*Yaşar*”a dönüş” adlı məqaləsi Cəfər Cabbarlının vəfatının iki illiyinə həsr edilmişdir. Müəllif yazır: “*Mübaligəsiz göstərmək olar ki, Cəfər Cabbarlı romantizmdən uzaqlaşaraq, realizmə sarılmaq kimi böyük bir dönüşə tutulmuşdur və yenə də mübaligəyə qapılmadan qeyd etmək olar ki, Cəfərin aldığı bu temp yalnız Azərbaycan məshtabında, hətta bütün Sovetlər İttifaqı məshtabında Cəfər tipli az-az dramaturqlara nəsis olan tempdir* [77, s.3].

Qeyd edək ki, Cəfər Cabbarlının sağlığında yazdığı əsərlərin bir çoxu haqsız yerə tənqid olunur, yazıçıdan formalizm və naturalizm əleyhinə kəskin mübarizə tələb edilirdi. Yazıçının öz bədii yaradıcılığında sosialist inqilabından düzgün nəticə çıxarmadığı, sinfi mübarizədə kollektiv mübarizə əvəzinə fərdi xüsusiyyətləri önə

çəkdiyi bildirilirdi. Lakin ölümündən sonra yazıçıya münasibət dəyişdi. Təəssüf ki, ədəbi tənqidimiz C.Cabbarlının əsərlərinin doğru-dürüst təhlilini yalnız vəfatından sonra qiymətləndirməyə başladı.

“Kommunist” qəzetinin 23 aprel 1937-ci il tarixli sayında dərc olunan Seyfulla Şamilovun “*Tarixi beş il*” adlı məqaləsində Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında qərarının (23 aprel 1932-ci il) icra vəziyyəti təhlil edilir. Qeyd olunur ki, 1926-cı ildə yaranan Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin fəaliyyəti sayəsində Əhməd Cavad, Yusif Vəzir, Hüseyn Cavid, Hacı Kərim Sanılının təsirinə düşən Adil Nəcdət, Əli Hüseynzadə, Almas İldırım kimi gənclərdən fərqli olaraq Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Nəzərli, Əbülhəsən, Mir Cəlal kimi qiymətli sovet yazıçıları yetişdi. Çəmənəminli, Seyid Hüseyn, Sanılı, Tağı Şahbazi, Əhməd Cavad, B.A.Talıblı, Əli Razi kimi şair və yazıçıların son beş ildə əsərlərində dönüş yarada bilmədikləri, bəzilərinin ittifaqdan qovulduğu bildirilir. Əslində bu ağır ittiham adıçəkilən yazıçı və şairlərin başı üzərində gəzən qara buludların daha da çoxalmasından xəbər verirdi. Çox keçmədən bu məqalədə adıçəkilən “kontur-revolusionerlər” xalq düşməni adı ilə repressiya qurbanlarına çevrildilər [282, s.3].

“Kommunist”in 13 iyun 1937-ci il tarixli sayında “*Azərbaycan sovet yazıçılarının yığıncağı*” adlı daha bir məqalə dərc edilir. Məqalədə üç gün davam edən qurultay barədə ətraflı məlumat verilir. Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının fəaliyyəti tənqid olunaraq, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Əli Nazim, Sanılı, Yusif Vəzir, Seyid Hüseyn, Musaxanlı, Müşfiq, Salman Mümtaz, Qantəmir, Soltan Məcid Qənizadə, Talıblı, Qurban Musayev, Tağı Şahbazi, Mikayıl Rəfilı, Əli Razi və Zinət Zakirov kimi “... *hər boyalı xalq düşmənləri, yapon-alman-faşist agentləri, trotskist, nasional-uqlonist, müsavətçi, pantürkist*”lərin ittifaqa üzv olması rəhbərliyin öz işinə məsuliyyətsiz yanaşmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Yığıncaqda yuxarıda adıçəkilən yazıçı və şairlərin ittifaqdan çıxarılması haqqında qərar verilir. Əli Məmmədov ittifaqın yeni sədri, Ağa Hüseyn Rəsulzadə isə katibi seçilir [28, s.3].

Əvvəlki məqalədə və bu yazıda açıq-aşkar dövrün qabaqcıl ziyalılarının yersiz tənqib olunduğu, onları siyasi sifarişlərlə xalqın gözündən salmaq cəhdləri aydın görünür.

Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri Əli Məmmədovun “*Ədəbiyyatımız–yeni yüksəlişlərə*” adlı məqaləsində dövrünün nüfuzlu şair və yazıçıları tənqid və təhqir etməsi repressiyaya hazırlığın son mərhələsi kimi də qiymətləndirilə bilər. Müəllif bildirir ki, ittifaqın keçmiş rəhbərliyi bolşevik sayıqlığını itirmiş, bunun nəticəsində düşmənlər yazıçılar ittifaqında “öz pozucu, alçaq işlərini” aparmağa müvəffəq olmuşlar.

Ə.Məmmədov daha sonra yazır: “*Bakı milyonçularının, Azərbaycan xan, bəylərinin şeypur çalanı alçaq Əhməd Cavad və xain Hüseyn Cavid kimi Azərbaycan xalqının düşmənlərinin qeydinə qalan, onları öz qanadı altına almış olan mənfur Ruhulla Axundov, Mikayıl Hüseynov və başqaları, başda Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sabiq sədri Şamilov olmaqla bütün heyətin belə siyasi korluğundan istifadə etmiş və ədəbiyyatda da öz ziyançı işlərini yeritmişlər*” [189, s.4].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Sovet dönəmində siyasi məsələlər hər zaman ön planda dayanırdı. Hər kəs öz çalışdığı sahədə Kommunist Partiyasının tapşırıqlarını can-başla yerinə yetirirdi. Şair və yazıçıların o dövrdə qələmə aldıkları əsərlərində rast gəldiyimiz bu cür ağır ifadələr zamanın, partiyanın siyasi rəhbərliyin tapşırığı ilə onların qarşısına qoyduğu vəzifələrdən irəli gəlirdi.

“Kommunist”in 3 noyabr 1937-ci il tarixli sayında dərc edilən “*Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı*” məqaləsi yazıçı və şairlərin əsərlərinin təhlili və onların qarşısında duran vəzifələrə həsr edilib: “*Ədəbiyyatda düşmən agenturası ilə, trotiskist-buxarinçi, müsavətçi, nasional-uqlonist ziyançılarla, bu german-yapon faşist razvedqası agentləri ilə amansız mübarizə aparmaq, Stalin Qonstitusiyası epoxasının irəli sürdüyü tələblərə cavab verə biləcək bolşevik ideali, yüksək məzmunlu bədii əsərlər yaratmaq, yeni, sağlam yazıçı qadrlar yetişdirmək, prinsiplial sağlam tənqidi genişləndirmək partiyalı və partiyasız sovet yazıçılarının ən şərəfli və müqəddəs vəzifəsidir*” [228, s.3].

Göründüyü kimi, yazıçı və şairlərin qarşısında nə qədər əngəllər və maneələr qoyulurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatını yaşatmaq və inkişaf etdirmək olduqca çətin idi. Təəssüf ki, bu iş bir çoxlarına həyatları bahasına başa gəlirdi.

Azərbaycanın və dünya klassik yazıçı və şairlərinin yubileyləri münasibətilə qəzet səhifələrində mütəmadi məqalələr dərc edilir, onların yaradıcılığı sovet dövrünün tələbləri baxımından təhlil edilirdi. Mirzə Fətəli Axundovun anadan olmasının 125 illiyi ilə əlaqədar Mikayıl Rəfilinin “M.F.Axundov və dünya ədəbiyyatı”, F.Qasımzadənin “Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı” məqalələri böyük mütəfəkkirin əsərlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Müəlliflər M.F.Axundzadəni Azərbaycan dramaturgiyasının banisi adlandırır, onun yeni əlifba uğrunda mübarizəsini yüksək qiymətləndirir, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə kimi yazıçıların yaradıcılığına təsirindən söz açırlar.

Mikayıl Rəfil Vilyam Şeksprin anadan olmasının 375 illiyinə həsr etdiyi “*Vilyam Şekspir*” adlı məqalədə dahi ingilis dramaturqunun yaradıcılığını iki dövrə bölərək yazır ki, birinci dövrdə, 1601-ci ilə qədər davam edən yaradıcılığında yazıçı “bir sıra nəşəli komediyalar və tarixi xronologiyalar yazmışdır”. İkinci dövrə isə (1601-1609) ən böyük tragediyaları sayılan “Maqbet”, “Hamlet”, “Otello” və “Kral Lir” əsərləri daxildir. Məqalədə Cəfər Cabbarlının Şeksprin əsərlərinin tərcüməsi ilə uzun müddət məşğul olması da vurğulanır [242, s.3].

M.Arifin “*Lermontov və Səhhət*” məqaləsində Azərbaycan şair və yazıçılarının zaman-zaman rus ədəbiyyatından bəhrələndikləri, onların yaradıcılıqlarına müsbət təsiri vurğulanır. Belə ədiblərimizdən biri də Abbas Səhhətdir. Müəllif qeyd edir ki, Abbas Səhhət Lermontovun bir neçə şeirini tərcümə edibdir və Lermontova qədər A.Səhhətə güclü təsir edən ikinci bir rus şairi olmamışdır. M.Arif vurğulayır ki, Lermontov Abbas Səhhətdə yüksək fikirlər oyatmış, ona mənəvi qida vermiş, gələcəyə qarşı optimist olmasına kömək etmişdir [18, s.3].

A.Seyfəddinin (Seyfəddin Dağlı) “*Böyük dramaturq*” adlı məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cəfər Cabbarlının ölümünün beşinci ildönümünə həsr edilmişdir. C.Cabbarlını Azərbaycan xalqının sevimli oğlu kimi

xarakterizə edən müəllif onun böyük dramaturq, talantlı yazıçı, gözəl şair və məharətli rejissor, ssenarist kimi böyük xidmətlərindən danışır [65, s.3].

H.Mehdi *“Sevinc və səadət poeziyası”* [180, s.3] adlı məqaləsində Azərbaycan sovet şairlərinin yaradıcılığını təhlil edir. Əsasən, S.Vurğun, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli və başqa şairlərin yaradıcılığına toxunan müəllif qeyd edir ki, şairlərimizin çoxunda epik formalara böyük bir meyil hiss edilməkdədir. Onlar Azərbaycan xalqının tarixi ilə maraqlanır, yadelli istilaçılara qarşı mübarizə aparan qəhrəmanları öz əsərlərində göstərməyə çalışırlar.

M.Arifin *“Yüksək sovet prozası uğrunda”* [22, s.3] məqaləsində Azərbaycan yazıçılarının əsərləri təhlil edilir. 1920-ci ildən əvvəlki dövrün yazıçılarından danışan müəllif M.F.Axundov, Ə. Haqverdiyev və C.Məmmədquluzadənin əsərlərini nümunə göstərir. Qeyd edilir ki, əsərlərindəki xəlqilik, kəskinlik və dərin bədii ümumiləşdirmələrə görə böyük rus satirikləri Qoqol və Saltıkov-Şedrinə bənzəyən sənətkarların yaradıcılığında Azərbaycanın patriarxal əyalət həyatı düzgün və parlaq inikasını tapmışdır.

“Literaturnaya qazeta”nın 15 may 1940-cı il nömrəsində dərc olunan Yak Rıkaçevin *“Bir gəncin manifesti”* [247, s.3] məqaləsini “Kommunist” qəzeti Azərbaycan dilində çap edir. Müəllif Mir Cəlalin əsəri haqqında qeyd edir ki, romanın hər bir sözü yazıçının öz avtobioqrafiyasının bir hissəsi kimi görünür, canlı və səmimi həyəcanı dərhal oxucuya təsir edir; kitabı oxuyub ördükdən sonra adama elə gəlir ki, özünün dünənki həyatının həyəcan və sevinclərini sənə nağıl edən bir adamla bir neçə saat söhbət etmişsən.

XX əsrin 30-40-cı illərindəki ədəbi tənqiddən danışarkən professor Təyyar Salamoğlu yazır: *“Əgər 30–40-cı illərin tənqidinə nəzər yetirsək, görərik ki, tənqidi ən çox narazı salan cəhət bədii əsərlərdə özünü qabarıq surətdə büruzə verən sxematizm halları olmuşdur. Tənqid ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında müşahidə olunan bu cür qüsurları bədiiliyə xələl gətirən xüsusiyyət kimi göstərəndə tamamilə haqlı idi... Bu metod həyat həqiqətini əks etdirməyi əsas həyat prinsiplərindən biri elan etsə də, elə oradaca həyat həqiqətini “inqilabi varlığımızın həqiqətinə” tabe tutmaqla ədəbiyyatın həyatı əks etdirmək funksiyasına sinfi məzmun verir, elan etdiyi*

prinsipə tendensiyalı məzmun aşılıyır, təsvir predmeti kimi seçilən hadisələrə sinfi mövqedən bədii həll verməyi bir tələb və məqsəd kimi yazıçının qarşısına qoyurdu” [270, s. 13].

Burada bir məsələni də qeyd edək ki, repressiya illərində Mikayıl Müşfiqə qarşı təqiblərin, təzyiqlərin ardı-arası kəsilmirdi. Onu zorla müsavətçılarla əlaqədə, türkçülükdə ittiham edir, əski günlərin xiffətini çəkməkdə suçlayırdılar. Halbuki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə cəmi 10-11 yaşı olan M.Müşfiqin müsavətçılarla əlaqədə olması fikri belə absurddur. Müşfiqin “günahı”, sadəcə, hakimiyyətin sifarişi əsasında öz yaradıcılığında sosializm realizmini təbliğ etmək əvəzinə, romantik məktəbin ənənələrini davam etdirməsi idi. Şairin yaradıcılığına məxsus saf, bəşəri duyğular, romantik məhəbbət, milli dəyərlərə, adət-ənənələrə hörmət kimi fikirlər sosialist realizmi tələbləri ilə düz gəlmirdi. Artıq yersiz ittihamlardan, təqiblərdən bezən Müşfiq yeni yaradıcı qüvvələrin səsində səs verir. Onun “*Stalin*” şeiri ölkə rəhbərinə həsr edilmişdir. Burada şair Stalinin keçmişini, bir zamanlar Bakıda olmasını yada salır, keşməkeşli həyatını xatırladır. Rəhbəri “*ellərin umudu*” adlandırır, “*yoxluqdan çıxaran bu yurdu sənsən*”, – deyir. Sonda şair bu şeiri yazmağının məqsədini belə açıqlayır:

*Sənət vadisində öylə bilməyin,
Yolumu itirdim, yolumu azdım.
Bu şeiri yazmaqla əsrlər boyu,
Dağlara, daşlara adını qazdım.
Ey böyük Stalin! Tikdim sənə də,
Şanlı abidəni söz Vətəninə [211, s.3].*

Mikayıl Müşfiq deyir ki, elə bilməyin ki, mən bu şeiri yazmaqla “*yolumu itirdim*”, “*yolumu azdım*”. Şair həmin misralarla əsəri dövrün tələbi ilə yazdığına işarə edirdi.

Şair və yazıçılar qarşılarında qoyulan tələblərə əməl etməyə çalışsalar da, yeri gəldikcə milli hiss və duyğularını, xalqın başına gətirilən əzabları dilə gətirməkdən çəkinmirdilər. Mikayıl Müşfiqin “*Tərtərhesin nəğmələri*” şeirində Tərtərhes tikintisinin vəziyyətindən, orada çalışan əmək adamlarının yaxın-uzaq ellərə nur

paylayacağına, yeni həyat bəxş edəcəyinə əminlik ifadə edilir. Şair tikintinin ölkəyə gətirəcəyi faydalardan söz açır, eyni zamanda ürəkağrısı ilə XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırım hadisələrinə toxunur, ermənilərin yanlış yolda olduğunu xatırladır:

*Bu nə yoldur daşnak yolu,
Hər dərəsi qanla dolu,
Nə acıdır bunun adı,
O dənizdən bu dənizə.
Deyib çıxdı sinəmizə.
Bir tapdadi, bir doğradı,
Orda dəhşət, burda dəhşət.
Əlində daş, dişində ət [212, s.3].*

Otuzuncu illərdə açıq-aşkar təqib olunan şairlərdən biri də Səməd Vurğun idi. O, “Sünbülüm” şeirini Azərbaycan taxılçılarının müşavirəsinə həsr etsə də, öz həyatını xatırladaraq yaradıcılığına kəc baxanları qınayır. Özünəməxsus dəst-xətti, yaradıcılıq yolu olan şair tez-tez yersiz hücumlara məruz qalır.

S.Vurğun bu tənələrdən heç də sıxılmadığını bildirir və onu haqsız yerə tənqid edənlərə belə cavab verir:

*Gərdim bu sözlərə polat sinəmi,
Ellərin nəşəsi, ellərin qəmi.
Sinəmin üstündən aşdı sel kimi,
Tənələr yanımdan keçdi yel kimi [302, s.3].*

Lakin bu misralardan da, göründüyü kimi, Səməd Vurğun təhlükədə olduğunu hiss edirdi və buna görə də, yuxarıda qeyd edilən şeirdə narahatlığını dilə gətirirdi.

Səməd Vurğunun qəzetdə çap olunan “Bahar” şeirində lirik hisslər, gözəl təbiət lövhələri təsvir olunmuşdur. Şair yazırdı:

*Bahar nə xoş gəlir! Ruha dad verir,
Xəyala, duyğuya qol-qanad verir.
Var olsun şeirimiz, şairlərimiz,
Hər gülə, çiçəyə təzə ad verir.*

*Çıxır dağ döşünə körpə quzular,
Tərlənin səsinə əks edir sular.
Səhər yuxusundan ayıldır məni,
Sinəmə sığmayan böyük duyğular [296, s.3].*

Repressiya illərində yazıçılardan sərbəstlik, fərdi yaradıcılıq üslubunu kənara qoyub fəhlə və kəndlilin əməyini tərənnüm edən əsərlər yazmaq, ölkəni günü-gündən inkişafda göstərmək, əhalini daha xoşbəxt sabahlar gözlədiyini onların beyninə yeritmək kimi şüarlara inandırmaq tələb olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərdə şairlərin dövrü mətbuatda dərc olunan çox az şeirləri var ki, orada partiyanın, Lenin və Stalinin xalqlara gətirdiyi xoşbəxtliklərdən bəhs edilməsin. Aşıq Mirzənin “Stalin”, Aqilin “Böyük rəhbərə”, Aşıq Əsədin “Stalin”, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Stalin”, Miskin Əlinin “Tərəqqi yolları”, Aşıq Səfərin “Lenin”, Aşıq Nəcəfin “Stalin”, Aşıq Həsənin “Lenin-Stalin” və Şair Kazımın “Leninin hünəri” şeirləri ali rəhbərə xalq məhəbbətinin tərənnümü kimi təqdim edilirdi. Həmin əsərlərin çoxu rəhbərin şəninə şişirdilmiş söz yığnağından başqa bir şey deyildi.

Bakıdakı 150 sayılı məktəbin 6-cı sinif şagirdi Şıxəli Qurbanzadənin “Azərbaycan” şeiri də qiymətli əsərdir. Şeirdə Azərbaycanın sərvətlərinin əsrlər boyu talanmasından söz açılır. Bu sonralar böyük Azərbaycan yazıçısı, dramaturq, şair, filoloq-alim, görkəmli dövlət və ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru olan Şıxəli Qurbanovun ilk qələm təcrübələrindən biridir. Bu şeir vətənpərvər bir yeniyetmənin öz doğma yurduna, Vətəninə dərin sevgisinin etirafıdır.

*Deyirlər hər zaman sən talanmışan,
Sən çox odlanmışan, sən çox yanmışan.
Əsrlər boyunca tapdalanmışan
Ey mənim bəbəyim, ciyərim, canım,
İnsana ruh verən Azərbaycanım [174, s.3].*

Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonrakı 20 il ərzində nəsr sahəsində bir sıra görkəmli əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərdə vətəndaş müharibəsi mövzusu xüsusi bir yer tutur. H.Mehdinin “Daşqın”, S.Rəhimovun “Şamo”,

Əbülhəsənin “Dünya qopur”, Mir Cəlalin “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti” bu qəbildən yazılan əsərlərdəndir.

Yazıçılar Azərbaycanın həyatının bütün sahələrinə aid əsərlər yaradır, mövcud nöqsanları aşkara çıxarıb onların həlli yollarını göstərirdilər. Otuzuncu illərdə elə bir sahə yox idi ki, həmin sahələrdən bəhs edən əsərlər yaradılmasın. “*Gülər*” [46, s.3] hekayəsi ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda qadınların filmə çəkilmək problemindən bəhs edir. Cəfər Cabbarlının bu hekayəsində əsərin qəhrəmanı Gülər kino çəkilişlərinə dəvət olunanda könüllü olaraq bu işə razılıq verir. Sonra nişanlısı Kamalın təkidi və qohum-əqrəbasının təzyiqi ilə fikrindən vaz keçir. C.Cabbarlının digər əsərləri kimi bu hekayəsi də dövrünün gerçəkliklərini gələcək nəsillərə çatdırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Cəfər Cabbarlının qəfil ölümündən bir neçə gün əvvəl yazdığı son əsəri “*Firuzə*” [45, s.3] adlanır. Bu hekayə yazıçının “Pravda” qəzeti üçün rus dilində yazdığı yeganə əsərdir. Hekayədə Bakının gündən-günə dəyişməsi, köhnə, yararsız binaların sökülərək yerində qısa müddətdə küçə və meydanların, parkların salındığı, vaxtilə yazıb-oxumaq bilməyən, ailəsini dolandırmaq üçün min bir əziyyətə qatlaşan insanların yeni cəmiyyət quruculuğunda yaxından iştirak etməsi təsvir edilir. Hekayəni rus dilindən türk dilinə (Azərbaycan dilinə) Məmməd Arif tərcümə etmişdir.

Dövrünün ən vacib məsələlərinə münasibət, xalqı dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərə səfərbər etmək də yazıçıların yaradıcılığında əksini tapırdı. Mir Cəlalin “*Nanənin hünəri*” hekayəsi seçki kampaniyasının təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır və demək olar ki, bu gün də aktuallığını saxlayır. Yazıçı hekayədə əsərin əsas qəhrəmanı Hünərin vasitəsilə seçkilərdə nə vaxtdan iştirak etmək, kimin seçmək, kimin seçilmək hüququ olması haqqında ətraflı məlumat verir. Cəmiyyətin “tör-töküntülər”inin, “qolçomaq”ların kökünün hələ də tam kəsilmədiyini deyən Yazıçı xalqı ayıq-sayıq olmağa, ən layiqli namizədə səs verməyə çağırır. Əsərin əvvəlində savadsız olan Nanə obrazı inkişaf etdirilərək sonda tamam dəyişir, yazıb-oxumaq öyrənir, sevinir ki, dekabrın 12-də özü istədiyi namizədə səs verəcək [198, s.3].

Qeyd edək ki, Mir Cəlalin hekayəsində diqqətə çatdırılan fikirlər, seçkilərdə hamının iştirak etməsinin vacibliyi, səsvermədə fəallıq kimi məsələlər bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

Mir Cəlalin *“Bir gəncin manifesti”* povestindən qəzətdə verilən parça *“İlk vəzifə”* [197, s.3] adlanır. Əsərdə Mərdanın inqilabi fəaliyyətə başlamasından, ilk komsomol tapşırığı alaraq fəhlələr arasında vərəqələr paylamasından bəhs edilir. Mərdan inqilabi vərəqələri paylayıb qurtaranda polis onu həbs edir. Qısa müddətdə yoldaşları pul düzəldib Mərdanı həbsxanadan azad edirlər. Ona bir müddət ortalıqda görünməmək, kəndə qayıtmaq tapşırılır.

1936–1937-ci illər repressiyası əvvəlki illərə münasibətdə bir qədər fərqli idi. Həmin dövrdə ölkənin siyasi hakimiyyətindəki çəkişmələr başa çatır, xarici müdaxilə təhlükəsi güclənirdi. Buna görə də dövlətin nəzərində keçmişi “şübhəli” görünənlər, yaxud həmin insanlarla əlaqəsi olanlar “xalq düşməni”, “agent”, “trotskiçi”, “pantürkist”, “sui-qəsdçi”, “panislamist” adlandırılaraq məhv edilirdi. Yeni hakimiyyət yaxşı bilirdi ki, nə qədər çalışsalar da adları çəkilən ziyalıların ürəyindən, beynindən milli ruhu, milli özünüdərk, xalq müstəqillik uğrunda mübarizəyə səsləyən duyğularını silə bilməyəcəklər. Halbuki həmin dövr şair və yazıçılarımızın əksəriyyətinin yazdıqları ədəbi nümunələrin əsas məramı partiyanın həyata keçirdiyi işlərdə, aparılan islahatlarda ona dəstək olmaq, əhalini səfərbər etməkdən ibarət idi.

Mövcud siyasi vəziyyətlə “ayaqlaşma bilməyən” bəzi şairlərimiz isə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini dilimizə çevirməklə öz yaradıcılıqlarını davam etdirir, onları izləyən “qara fikirli” insanların diqqətindən yayınmağa çalışırdılar. Çünki yazdıqları hər yeni əsər sovet tənqidçilərinin yersiz, çox vaxt da qərəzli hücumları ilə qarşılanırdı.

30-40-cı illərdə “Kommunist” qəzetində ara-sıra bədii tərcümələr də çap olunurdu. M.Müşfiq və M.Seyidzadənin birlikdə tərcümə etdikləri Firdovsinin *“Sultan Mahmud haqqında həcv”*də şairin zəmanəsinin qüdrətli hökmdarlarından çəkinməməsi, sözün dəyərini bilməsi və özünə bərabər şair görmədiyi vurğulanır. Firdovsinin Sultan Mahmuda qəzəbi o qədər böyükdür ki, onun nəslinə, nəcabətinə tənə etməkdən, hökmdarı alçaltmaqdan belə çəkinmir. O, şeir aləmində özündən

güclü sənətkar tanımadığını deməklə, təəssüf ki, təvazökarlıqdan uzaq bir sənətkar olduğunu göstərmişdir:

*Çox gəlmiş dünyaya şeir deyənlər,
Yazmışlar göydəki ulduzlar qədər.
Onlar çoxdursa da, lakin heç biri,
Yazmamış Firdovsi yazdığı şeiri [213, s.3].*

“Kommunist” qəzetində vaxtaşırı gürcü, erməni və digər sovet xalqlarının şair və yazıçılarının da əsərləri çap olunurdu. Bu bədii nümunələr oxucular tərəfindən maraqla qarşılanırdı.

“Kommunist” qəzetinin 1936-cı il nömrələrinin birində Əhməd Cavadın tərcüməsində Şota Rustavelinin “*Bəbir dərisi geymiş pəhləvan*” [248, s.3] poeməsindən parça da təqdim edilmişdir. Şair tərcümə işinin incəlikləri haqqında oxuculara məlumat verir, əsəri rus, gürcü və latın əlifbası ilə yazılmış variantlarından istifadə etməklə tərcümə etdiyini dilə gətirir. O, poemanı 1937-ci ilin sentyabrına kimi təhvil verməyi planlaşdırdığını vurğulayır. Lakin şairin qəfil həbs olunması onun bu işini yarımçıq qoyur.

Qalaktion Tabidzenin “Mərmər saray”, Sitsiyan Tabidzenin “Həmkəndlimə məktub” və Sandro Eulinin “Acar qadınına” şeirlərində gürcü xalqının inqilabdan əvvəlki acınacaqlı həyatı və sovet dövründəki yüksəlişi, qadınların quruculuq işlərində kişilərlə çiyin-çiyinə çalışması təsvir olunur.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə sovet yazıçı və şairləri, demək olar ki, eyni mövzuları qələmə alır, eyni hədəfə vururdular. Vahid mərkəzdən idarə olunduğundan, ədəbi qüvvələrin sərbəst yaradıcılığına qoyulmuş qadağalara görə eyni hiss və duyğular oxucuların beyninə yeridilirdi.

Belə bir dövrdə rus ədəbiyyatından tərcümələr də qəzetin səhifələrində yer alırdı. M.Y.Lermontovun “*Şairin ölümünə*” şeiri M.Müşfiqin tərcüməsində təqdim edilmişdi. Lermontov Puşkinin ölümünə acıyır və şairin qətində onun yaşadığı cəmiyyəti günahlandırır, bir gün Tanrı qarşısında cavab verəcəklərini xatırladırdı:

*Fəqət ey rəngbərəng əxlaqsızlığın,
Qarşısında gedən şərəfsiz yığın,*

*Bilin ki Tanrının məhkəməsi var,
O dəhşətli hakim sizi qarşılar.
Altun cingiltisi uzaqdır ondan,
O hər fikri, işi əvvəldən bilir [175, s.3].*

Ötən əsrin 40-cı illərində repressiya dalğasının zəifləməsi, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində ədəbiyyatda nisbətən mülayimləşmə meyilləri müşahidə edilirdi. Bir çox yazıçı və şairlər artıq dövrün tələbləri baxımından əsərlər yazır, sovet ədəbiyyatının inkişafında xidmətlər göstərirdilər. Bununla yanaşı, ədiblərimiz həm də xalqın tarixi keçmişi, Vətən uğrunda canından keçən igid oğulların obrazlarını ədəbiyyata gətirməyi bacardılar. Bu da sovet xalqlarını gözləyən müharibə təhlükəsi zamanı əhalini alman faşizminə qarşı birlikdə mübarizəyə səsləmək zərurətindən irəli gəlirdi.

İkinci Dünya müharibəsi təhlükəsini hiss edən SSRİ-nin siyasi rəhbərliyi kütləvi repressiyalara son qoyur. Artıq müəlliflər bədii əsərlərinə görə pantürkist, panislamist, trotiskiçi, zinovyevçi damğası ilə təqib edilmir. İndi bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq, estetik məsələlər önə çəkilir, bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilirdi.

Beləliklə, repressiya dalğası Azərbaycan xalqının ən üstün ziyalılarını məhv etdi, onların yazıb-yaratmaq arzularına son qoydu. Bu ağrı-acıların əziyyətini uzun müddət xalqımız çəkdi və bu gün də o zərbələrin izləri sağalmayıb. Çar Rusiyası və Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda yaşamış ziyalılar Sovetlər İttifaqında açıq-aşkar düşmən obrazında xalqa təqdim edilirdi. Bunu repressiya olunanların qələm yoldaşlarının “xəyanəti”, yaxud yazdıqları əsərlərin “keyfiyyətsiz” olması, dövrün tələblərinə cavab verməyən əsərlər yazmaları ilə əlaqələndirmək sadələşmə olardı. Əminliklə demək olar ki, repressiya – ali partiya rəhbərliyinin xalqlara qarşı keçmişin izini itirmək, milli ənənələri unutturmaq, xalqda xof və vahimə yaratmaq üçün tətbiq etdikləri bir cəza vasitəsi idi. Bunun da nəticəsində yazıçı və şairlərimiz, alimlərimiz neçə-neçə gözəl əsərlər yazmaqdan, qəlblərinin dərinliklərindən gələn ideyaları qələmə almaqdan məhrum edilmiş, onların sabaha sağ çıxmaq ümidləri belə olmamışdır. Belə bir şəraitdə yaranan ədəbiyyatın bədii məziyyətlərində, ideya

xüsusiyyətlərində yüksək peşəkarlıq axtarmaq doğru olmazdı. Həmin əsərləri bugünkü baxış bucağından qiymətləndirsək, dövrün ictimai-siyasi hadisələrini real surətdə əks etdirməsini, klassik şair və yazıçıların ənənələrini davam etdirməsini xüsusi qeyd etməliyik.

Birinci fəsilə bağlı müəllifin ““Kommunist” qəzetində repressiya illərində ədəbiyyat və tənqid (1936–1937)” [83] adlı məqaləsi nəşr edilmişdir.

II FƏSİL

II DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ SONRAKI QURUCULUQ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ “KOMMUNİST” QƏZETİNDƏ ƏKSİ

2.1. Müharibə və müharibədən sonrakı illərin poeziyası və nəsr

“Kommunist” qəzetinin 1941–1945-ci illər nüsxələrini araşdırdıqca yazıçı və şairlərin “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı ilə əsgərlərimizin döyüşlərdəki şücaətindən, arxa cəbhədə xalqımızın fədakar əməyindən bəhs edən xeyli sayda yazılarına rast gəlirik. Tədqiqatlardan birində deyildiyi kimi: *“1941-ci ilin əvvəllərindən “Kommunist” qəzetinin səhifələrində, əsasən, Məmməd Rahim, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm və başqalarının şeirləri tez-tez çap edilirdi. Bundan başqa, adıçəkilən şairlərlə yanaşı, Azərbaycanın tanınmış yazıçı və şairləri–Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəlli, Zeynal Xəlil, Əhməd Cəmil, Mirvarid Dilbazi, Nigar Rəfibəyli, Cəfər Xəndan, Tələt Əyyubov və başqaları çağırış məntəqələrində, ordu hissələrində, müəssisə və idarələrdə insanları vətənpərvərliyə, qələbəyə səsləyən müxtəlif tədbirlərdə, mərasimlərdə fəal iştirak edirdilər”* [91, s.4].

Müharibə başlayandan qurtaranadək Azərbaycan şair və yazıçılarının qəzətdə dərc edilən əsərlərinin əksəriyyətində vətən oğullarının cəbhədə göstərdikləri igidliklər tərənnüm olunur, xalqı faşizm bəlasına qarşı birləşməyə çağırışlar, arxa cəbhədə insanların göstərdiyi fədakarlıqlar bu əsərlərin əsas mövzusunı təşkil edirdi.

Müharibə illərində *“Döyüşən ordu ilə canlı əlaqə, cəbhəçilərlə görüş yazıçıları və şairləri vətənpərvərlik ruhunda yeni əsərlər yaratmağa ilhamlandırır. Krasnodara və Novorossiyskə getmiş ilk Azərbaycan nümayəndəliyinin tərkibində respublika neftçiləri və kənd təsərrüfatı əməkçiləri ilə yanaşı, S.Vurğun, R.Rza, Z.Xəlil, Mir Cəlil da var idi”* [29, s.3].

Müharibənin ilk günlərindən sonunacan ədəbiyyatın aparıcı qolunu poeziya təşkil edirdi. Professor Nurlana Əliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, *“...müharibə dövründə poeziya publisistikanın funksiyasını öz üzərinə götürür və onunla eyni*

mövzuları qələmə alırdı. M.S.Ordubadi, A.Şaiq, S.Rüstəm, S.Vurğun, Ə.Vahid kimi şairlərin bu dövrdə yazdığı və ədəbi mətbuatda çap olunan şeirlərində çağırış ruhu, əsgər hünərinin tərənnümü, faşizmin tənqidi aparıcı yer tutur. Arxa cəbhədə, istehsalatda çalışan, cəbhə üçün silah-sursat düzəldən, əsgərlər üçün isti paltarlar tikib toxuyan ana və nənələrin surətləri də ədəbiyyatda mühüm yer tuturdu” [92, s.5].

1942-ci ildə müharibənin ağır dövründə Azərbaycanın şair və yazıçıları həm arxa, həm də ön cəbhədə düşmənlə üz-büz mövqelərdə qələmi və süngüləri ilə xalqı faşizm üzərində qələbəyə səsləyirdilər. R.Rzanın “Bəxtiyar”, “Vətən müharibəsi döyüşçülərinə”, M.Rahimin “Vətən çağırır”, “Üç qardaş”, “Azərbaycan oğullarına”, “Dağlıların sözü”, “Neft dastanı”, C.Xəndanın “Bu il düşmən əziləcək”, “Komissar”, “Kazak qardaşlarıma”, S.Rüstəmin “Sağ ol” deyə milyon əl çiçək atar ona”, “Ana ürəyi”, “Ana və poçtalyon”, “Döyüşçüyə məktub”, “Qafqaz oğullarına”, “Gün o gün olsun ki”, “Stalinqrad”, “İldırım”, S.Vurğunun “Yanğın”, “Partizan Babaş üçün”, M.Bipərvanın “Yumbalanıb düşər çaya”, “Aman, dadıma gəl”, Ə.Cəmilin “Əsgər qardaşlarıma”, “Qafqaz oğullarına”, “Vətən oğluna” və başqa şeirlərdə müharibənin törətdiyi faciələr, xalqın qələbəyə olan inamı, vətən oğullarının döyüşlərdə göstərdikləri rəşadətlər öz əksini tapmışdır.

Əlbəttə, şair və yazıçılar təkcə bədii əsərlər yazıb xalqı faşizmə qarşı mübarizəyə səsləməklə kifayətlənmir, həmçinin vaxtaşırı cəbhə bölgələrinə yollanırlar, orada vətənin müdafiəçiləri ilə görüşlər keçirir, əsərlərini çatdırırdılar. Məsələn, 1942-ci ilin iyununda şairlərdən S.Vurğun, O.Sarıvəlli, M.Rahim, R.Rza və başqaları 416-cı Taqanroq, 402-ci Belqrada və 223-cü Azərbaycan diviziyaları ilə görüşə getmişdilər. Yazıçılardan M.İbrahimov və M.C.Paşayev 1942-ci ilin sentyabrında Uzaq Şərqdəki Qızıl ordu hissələrinin əsgərləri ilə görüşə yollanan nümayəndələrin tərkibinə daxil edilmişdilər.

Müharibə illərinin ədəbiyyatında yalnız ön cəbhənin deyil, arxa cəbhənin fəaliyyəti də təbliğ və tərənnüm olunurdu. Məlum olduğu kimi, ön cəbhə üçün arxa cəbhədə xalqımız neft, müxtəlif sənaye malları, taxıl istehsal etmək üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı. Rəsul Rzanın “*Vətənə hədiyyə*” şeirində şair arxa cəbhədə ordu üçün səfərbərlik səhnəsini təsvir edilir. Xalqın döyüşən ordu ilə birliyi, işğalçı düşməni

məhv etmək üçün igid oğullarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıqlar bu əsərin əsas qayəsini təşkil edir. Şeirdə təsvir olunur ki, hər kəs gücü çatandan toplayıb ön cəbhədə döyüşən əsgərlərə göndərmək üçün təhvil verir. Ağca nənə burada oğlu Səfərdən aldığı məktubu göstərir. Məktubda Səfərin döyüşdüyü dəstənin almanlara qarşı vuruşlarda göstərdiyi qəhrəmanlıqlardan söhbət açılır. Başı qızgın döyüşlərdən açılmayan Səfər doğulduğu kəndin camaatını, onların əkin-biçinini də yaddan çıxarmır. Hər dəfə anası onun yuxusuna girir. Səfər şirin, bərəkətli meyvə bağlarına, başı qarlı dağlara, ceyranlı düzlərə də salam göndərir:

*Salam yetir, ay ana,
Bizim qarlı dağlara.
O ceyranlı düzlərə,
Bərəkətli bağlara [266, s.3].*

Ağca arvad oğlunun məktubunu iftixarla oxuduqdan sonra gətirdiyi qutunu orduya kömək üçün yazdırır. Oğlunun toyu üçün aldığı gümüş samovarı təhvil verən Ağca nənə “Mən Səfər qayıdanda daha böyük samovar alacağam”, – deyir. Bu sətirlərlə şair bir tərəfdən xalqın qələbəyə olan böyük inamını göstərir, digər tərəfdən isə döyüşən əsgər üçün ümumxalq səfərbərliyini təsirli səhnələrlə təsvir edirdi.

Məmməd Rahimin “*Qızıl əsgərə məktub*” şeiri də bu ruhda olan əsərlərdəndir. Şeirdə oxuyuruq:

*Fikrimiz, xəyalımız hər zaman yanındadır,
Döyünən ürəyimiz döyüş meydanındadır.
Biz səndən arxayınıq, sən bizdən ol arxayın,
Əlinlə döyülərkən hər müxənnət, hər xain.*

Şair cəbhədəki əsgəri inandırır ki, arxa cəbhədə hər kəs qələbə üçün əlindən gələni edir. Qoca bağban bağından topladığı meyvələrdən, ana-bacılarımız tikdikləri “güllü yaylıq”lardan, əməkçilər zəhmət haqlarından cəbhəyə – döyüşən əsgərlərə sovqat göndərirlər. Çoban isə qurban dediyi iki qoyundan birini döyüşən əsgərlər üçün yollayır, o birini isə qələbə gününə saxlayır:

*Cəbhələrə yollanır sovqatın yeşik-yeşik,
Sən vətən torpağına çəkirkən hər an keşik [235, s.5].*

Səməd Vurğunun “*Sovqat*” şeiri lirik notlarla başlasa da, sevgilisinin müharibədə döyüşən qəhrəmanı bir an belə unutmadığını, qarşidan gələn soyuq qışda geyinmək üçün ona yun corab, əlcək, köynək və yun başlıq göndərdiyini də təsvir edir. Şair yazır:

*Bir corab, bir əlcək, bir isti köynək,
Bir də ki yun başlıq göndərirəm, al.
Səni qılinc kimi kəsməsin külək,
Sən də nəərə çəkib qılincini çal* [301, s.3].

S.Rüstəmin “Azərbaycan oğullarına” (1943), S.Vurğunun “Göyərçin” (1943), Ə.Abbasovun “Vur düşməni!” (1944), A.Faruqun “İrəli” (1944) şeirlərində Ukraynanın, Krımın düşməndən azad edilməsi üçün “azadlıq ordusu” döyüşə səslənir, Azərbaycan oğulları qələbəyə ruhlandırılırdı.

S.Vurğunun “*Mənə belə söyləyirlər*” şeiri maraqlı üslubda yazılmışdır. Şeirdə bəhs olunan hadisə – cəbhədə yaralanan bir əsgərin əməliyyatdan öncə həkimə söylədiyi xahiş də qeyri-adidir. Xəstə həkimə bildirir ki, yaralıyam, sağalmağıma ümid yoxdur. Ölməzdən öncə icazə ver, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirindən bir bəndi son dəfə söyləyim, sən də bu nəğməni eşit,– deyir. Şair “Azərbaycan, Azərbaycan!” – deyərək gözlərini yuman qəhrəman əsgəri aylar keçsə də, unuda bilmir. Getdiyi hər yerdə, baxdığı hər tərəfdə həmin əsgəri görür. Şeirdə oxuyuruq:

*Bəzən axşamüstü gəlirəm evə,
Yalnız buraxmayır xəyalın məni.
Öpdükcə oğlumu mən sevə-sevə
Onun gözlərində görürəm səni* [299, s.3].

Qəzetdə “İndi görək aşığılar nə deyir” (1944) başlığı altında verilən qoşmalarda Aşıq Şəmşir, Aşıq Rüstəm və Aşıq İbrahimin şeirlərindən nümunələr verilir. Həmin qoşmalarda dövlətçilik, vətənə sədaqət, sovet xalqlarının qardaşlığından danışılır.

A.Cabiroğlunun “Tüfəngim” (1944), “Gəncliyin səsi” rubrikası altında təqdim olunan qızıl əsgər N.Balaxanılıının “Olar” (1944), T.Miralayevin “Rübailər”i (1944) ümumilikdə müharibə mövzusunda yazılaraq düşmənin məhv edilməsi üçün səfərbərliyə çağırışıdır. B.Vahabzadənin “Tərənnüm” (1944), Q.Nikbinin “Ürəyim

məşəldir” (1944) şeirlərində vətənlə bağlı hiss, həyəcan, doğma yurda bağlılıq duyğuları önə çəkilir.

S.Vurğunun beş nəğmədən ibarət yazdığı “Bakının dastanı”nda (1944) Bakının tarixindən, ölkədəki quruculuqdan, abadlıqdan söhbət açılır.

Pəncəli Salehin “Partizan mahnısı” (1944), “And içirəm sənə mən” (1944), B.Vahabzadənin “Sabahınız xeyir olsun!” (1944), T.Xanbəylinin “Gələcək” (1944), M.Qonaqovun “Gözləsin” (1944), N.Gəncəlinin “Məktub” (1944), B.Hüseynzadənin “Anama söyləyərsən” (1944), A.Cabiroğlunun “Lay-lay” (1944) adlı şeirlərində, əsasən, vətənə məhəbbət, doğma torpaq sevgisi qabarıq cizgilərlə oxuculara çatdırılır.

N.Babayevin “Gəlirəm” (1944), K.Aslanlının “Yalta sularında” (1944), T.Miralayevin “Tərən” (1944), Adilin “Gecə” (1944), Y.Mehdizadənin “Hücum marşı” (1944), C.Əfruzun “Sual” (1944), S.Rüstəmin “Zəfər marşı” (1944), B.Vahabzadənin “May hədiyyəm” (1944) şeirlərində canlı döyüş səhnələri, müharibədə iştirak edən şairlərin şahidi olduqları faciələrdən, ordunun azad etdiyi ərazilərdə aparılan quruculuq işlərindən bəhs edilir.

Ə.Abbasovun “*Şairin sevinci*” (1944) şeirində müharibənin başlanmasından üç il keçməsindən, əsgərlərimizin sovet torpaqlarını düşmən tapdağından azad etməsindən söhbət açılır. S.Vurğunun “İstiqbal təranəsi” (1944) şeirində də müharibə və qələbədən sonrakı xoş arzu və istəklərin insanlarda ruh yüksəkliyi yaratması fəlsəfi yöndən işıqlandırılır.

Göründüyü kimi, “Kommunist” qəzeti müharibə dövründə sovet təbliğatını nə qədər güclü aparırdısa, doğma vətən, Azərbaycanın dünəni, bugünü barədə bədii nümunələrə də səhifələrində ara-sıra yer verirdi.

M.Rahimin “*Ağacların şikayəti*” (1944) şeirində müəllif müharibə nəticəsində viran olmuş kənd və şəhərlərin timsalında qurumuş ağacların halına acıyır. Bağa baxan qızı almanlar əsir aparmışlar. Bu bağ üç ildir baxımsızlıq, düşmən güllələrinin açdığı yaralar üzündən quruyur. Qarabağı işğaldan azad etdikdən sonra ermənilərin torpaqlarımızda törətdikləri vəhşiliklərlə tanış olduqca, ermənilərin alman faşistlərindən daha ağır faciələr törətdiyinin də şahidi oluruq.

Yusif Mehdizadənin “*Gəlib keçir gözümdən*” (1944) şeirində azərbaycanlı əsgərin hər dəfə döyüslərdə sakitlik olanda doğma yurdu – Qarabağın əsrarəngiz təbiətini göz önündə canlandırıdığından bəhs edilir. Şeir qəhrəmanı sürünü dağlara yaymış çobanla qiyabi söhbət etmək istəyir. Lakin döyüş marşı çalınan kimi əsgər tez uzaqlarda dolanan xəyallarından ayrılır.

B.Adilin “*Sulardan şikayət*” şeiri, əslində müharibənin törətdiyi fəlakətlərə, insanların üzləşdikləri ağrı-acılara bir etirazdır. Şair suları ittiham edərək deyir:

Deyin, sular, gördünüzmü xumar gözlü dildarı?

Buxovlara vurularaq onun şümşad qolları.

Uzaqlara sürüləndə gördünüzmü onu siz,

Deyin, neçin bir qılınca çevrilmədi ləpəniz? [5, s.3].

Kiçik leytenant H.Abbasadənin “*Eşidirəm səsinə*”, “*Canan, divardakı tarı ələ al*”, T.Miralayevin “*Ana*”, serjant Vaqif Sahibin “*Məktub*”, Ə.Məmmədovun “*Qıllı qaban*”, M.Qonaqovun “*Yol çəkən gözlər*”, B.Adilin “*Gecə və mən*”, “*O gün yaxındadır*”, Y.Mehdizadənin “*Boz şinel*”, Cəmil Valehin “*Külək*”, B.Vahabadənin “*Vüsal nəğməsi*”, N.Babayevin “*Mayak*”, Fazil Seyidovun “*Gəlir*” (1944) şeirləri cəbhə həyatının həyəcanlı anlarını əks etdirir. Bu şeirlərin də başlıca mövzunu əsgərlərimizin vətənə, doğma yurda bağlılıqları, düşməne nifrət ruhu təşkil edir.

S.Rüstəmin “*Berlin küçələrində*”, “*Rəhbərin səsi*”, M.Rahimin “*Qələbə eşqi*”, M.İbrahimovun “*Alqış sənə, alqış*”, Ə.Abbasovun “*El bayramı*”, Pəncəli Salehin “*Zəfər günü*” və digər şeirlərdə faşizm üzərində qələbənin yaxınlaşması, düşmənin öz yuvasında məhv edilməsinə inam ifadə edilmişdir.

Göründüyü kimi, Böyük Vətən müharibəsindəki böyük qələbədə Azərbaycan xalqının bütün zümrələrinin iştirakı və payı olmuşdur. Bu gün həmin dövrün bədii nümunələrinin üstündən xətt çəkmək, “zəif sənət əsərləri” damğası ilə yaddaşlardan silmək, fikrimizcə, düzgün olmaz. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin də qeyd etdiyi kimi, “*Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bu müharibədən öyrənmək Qarabağ müharibəsi ilə bağlı böyük faktlar verir. Yəni döyüşmək, intiqam almaq səyi, çağırışlar burda da eşidildi. O müharibənin müəyyən mənada bizim müharibəyə də təsiri oldu. Elə güman edirəm ki, hər hansı bir müharibə ədəbiyyat vasitəsilə işlənəlidir*” [182].

V.Yusifli hesab edir ki, vaxtilə Böyük Vətən müharibəsi mövzusunda yazılan əsərlər yenidən nəşr etdirilməlidir.

Həqiqətən Vaqif Yusiflinin fikirləri o mənada təqdirəlayiqdir ki, 30 ilə yaxın Qarabağ münaşiqəsini, torpaqlarının işğal edilməsinin acı taleyi ilə üzləşən bir xalqın Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan oğullarının göstərdiyi rəşadətləri, onların qəhrəmanlığını tərənnüm edən şair və yazıçıların əsərlərinin yenidən nəşri məqsədəuyğun olardı.

Böyük Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra ədəbiyyatda yeni mövzular, yeni ədəbi qüvvələr meydana gəlməyə başladı. Əli Salehin “Gözəl Vətən”, İslam İbrahimovun “Çıraqlar”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Əbədiyyət sarayı”, Süleyman Rüstəmin “Gəl”, “Ürək sözü”, Qabil Nikbinin “Şələlə”, Əli Nəzminin “Bu gün”, “Sabitqədəm yoldaş”, “Kooperativçi” imzası ilə çap olunan “Məlikov”, B.Adilin “Üzeyir Hacıbəyova”, Əhməd Cəmilin “Mingəçevir ulduzları”, Allahverdi İmanovun “Mingəçevir qurucularına”, Novruz Gəncəlinin “Dağlar səslənir”, M.Rahimin “Cənublu qardaşlarıma”, Ağasəlim Fədainin “Dörd il” şeirlərində, əsasən, müharibədən sonrakı quruculuq məsələləri önə çəkilir.

Süleyman Rüstəm və Səməd Vurğunun birlikdə yazdıqları Azərbaycan SSR-in Dövlət himninin mətni də 1945-ci il sentyabrın 23-də “Kommunist” qəzetində dərc edilmişdir.

Sovet İttifaqı qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin “*Həsrət*” adlı kiçik şeirində Vətən sevgisi, Vətən nisgiliylə yaşayan döyüşçünün qürbətdəki kövrək ürək çırpıntıları qələmə alınmışdır. Mehdi Hüseynzadə əfsanəvi kəşfiyyatçı, gözəl rəssam, həm də incə duyğulu şair olub. Onun adıçəkilən şeirində Vətənə qovuşmaq arzusu ilə döyünən ürəyindən gələn misralar qəlbləri rıqqətə gətirir. Şeirin bir parçasına diqqət edək:

*Kaş ki, bir sarı yarpaq olaydım,
Sabahın yelləri alaydı məni,
Aşıb bəyaz qarlı, hündür dağları
Vətən torpağına salaydı məni,
Sabahın yelləri, alaydı məni...*

*Əzizim, ellər ayrısı,
Bülbüləm güllər ayrısı,
Bir gününə dözməzdim, yar,
Olmuşam illər ayrısı [135, s.4].*

Müharibə dəhşətləri, imperializmin törətdiyi faciələr, bəşəriyyətə vurduğu yaralar bütün dövrlərdə Azərbaycan şairlərini narahat edən problem kimi diqqətdə saxlanılmış, dəyərli əsərlər yazaraq öz etiraz səslərini ucaltmışlar. Nəbi Xəzrinin “*Şahidlər və şahidlər*” poemasının qəzətdə çap olunan parçasında Yaponiyanın Xirosima şəhərinə atılan atom bombasının qurbanları olan günahsız insanların faciəsindən danışılır. Xirosimada xatirə muzeyində partlayış anı. Dayanıb qalan saat 8:15 dəqiqəni göstərir. Muzeydə saxlanılan saatin dilindən verilən parça çox təsirli və düşündürücüdür.

*Kim deyir mən indi susmuş həyatam,
Dinləyin sözlərim ahdır, amandır!
Kim deyir sahibsiz qalan saatam,
Yox, mənim sahibim indi zamandır.*

Şəhərdə yanıb dağılmış binanın uçuq divarı da həmin günlərdən acı xatirə kimi saxlanılır. Şair divarın söhbətini başlayaraq divarın dili ilə “mən cahanda gülüşlər üçün həsrətəm”, – deyir. Sevgilər, görüşlər üçün doğulan divarın nə üçün dəhşətlərə şahidlik etməsi şairi düşündürür. Mütəəssir olmuş şair həmin səhnəni belə təqdim edir:

*Mənim ilk tarixim–son saatımdı.
Sinəmdən partlayıb uçan eyvanlar,
Qırılıb tökülən qol-qanadımdı,
Hər divar dağ oldu, hər divar qaya,
Səpildi fəlakət izləri kimi...
Bu gün hər pəncərəm baxır dünyaya–
Baxır fəlakətin gözləri kimi [152, s.3].*

Sonda şair: “Gözlər bir də bu dəhşəti görməməkçün mənim gözlərimlə baxsın dünyaya”, –deyir.

Tofiq Mütəllibovun “*Yaşayırlar*” şeiri isə Böyük Vətən müharibəsində iştirak edib geri qayıtmayan həmyerlilərimizin xatirəsinə həsr edilmişdir. Şair qeyd edir ki, cəbhələrdən dönməyən oğullar anaların səksəkəli yuxusunda, gəlinlərin müharibə qorxusunda yaşayırlar. Həmin məqamları şair belə poetikləşdirir:

*Anaların səksəkəli yuxusunda,
Gəlinlərin müharibə qorxusunda,
Yaşayırlar cəbhələrdən dönməyənlər.
Babaların üzlərinin qırışında,
Oğulların əzəmətli duruşunda,
Yaşayırlar cəbhələrdən dönməyənlər [214, s.3].*

Şair cəbhələrdən dönməyənlərin günümüzün bütün uğurlarında, ən xoşbəxt günlərimizdə bizimlə birlikdə olduqlarını söyləyir. Çünki onlar bizim bugünkü xoşbəxt gələcəyimiz üçün canlarından keçiblər.

Tofiq Mütəllibovun şeiri bu günümüzlə yaxından səsleşir. Qarabağ uğrunda döyüşlərdə şəhid olan hər bir Azərbaycan övladı da xalqın ürəyində, yaddaşlarda əbədiyaşarlıq hüququ qazanıb.

Gəray Fəzlinin “*Məşəllər*” şeiri ömrünü xalqın azadlığı, inkişafı üçün qurban verən vətən övladlarının əziz xatirəsinə həsr edilmişdir. Şair qeyd edir ki, bu məşəllər öz kəndində heykələ dönmən Gəray Əsədovun və onun kimi neçə-neçə qəhrəmanın şərəfinə yanır. Həmin məşəlləri ona görə yandırdılar ki, bu gün xalqlar azad, qayğısız yaşasın. Bəzi misralara diqqət edək:

*Zirvələrdən bac istəyəm,
Dərələrdən tac istəyəm
Bir çayım var,—
Məşəl yanır sahilində.
Gur saçları tel-tel olan,
Öz kəndində heykəl olan
Gərayım var,—
Məşəl tutub bir əlində [100, s.3].*

Bəli, şair müşahidələrində, qənaətlərində tamamilə haqlıdır. Ölməz qəhrəmanlar ömürlərini məşələ çevirib bizim bugünkü yolumuzu işıqlandırır. Şair qeyd edir ki, məşəllər oğullarını müharibəyə yola salan, yol üstündə tənha qalan anaların yaylığıdır. Bu məşəllər top mərmisi düşən, daşı-tozu bişən yerdə bitən al lalələrdir.

G.Fəzli doğru olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, müharibədə qəhrəmanlıq göstərən məşələ dönənlər olmasaydı dünyamız belə al şəfəqə bürünməzdi. Şairin fikrincə, o işıqlar, o ziyalar olmasaydı, bəlkə dünyamız bu gün belə gözəl görünməzdi.

Əhməd Cəmilin “Bahar” [61, s.4], Qasım Qasımzadənin “*Gəl, ey bahar*” şeirlərində təbiətin nazlı qızı baharın gəlişi ilə hər yanın dəyişməsi, “zümrüd” kimi, “tavus” kimi çəmənlərin bəzənməsi vəsf edilir:

*Zümrüd kimi, tavus kimi bəzənsin çəmən,
Yaz gətirsin təbiətə ilk səadəti.
Xumar-xumar baxsın nərgiz, lalə, yasəmən,
Şair gəlsin dərk etməyə bu şəriyyəti* [168, s.3].

Səməd Vurğunun “*Mingəçevir qəhrəmanı*” əsərində Kür çayı üzərində yeni elektrik stansiyasının tikintisində çalışan əmək adamlarının qəhrəmanlığından, pambıq çöllərində rəşadət göstərən ana və bacılarımızın hünərindən bəhs edilir. Əsərin qəhrəmanı ekskavatorçu Sarvan qazıntılar altından çıxan tarixi abidələri alimlərə çatdırmaqda kömək edir. Şair yazır:

*Oğul, Sarvan! Soruşursan axtardığım şeylər nədir?
Bu yeraltı Mingəçevir bir tükənməz dəfinədir.
Üstünü toz-torpaq almış,
Bu pas tutmuş qılınca bax!
Neçə min il bundan qabaq,
At belində qılinc çalmış.
Sənin şanlı babaların,—
Öz ellərin, obaların,
Bu torpaqda şəhər salmış* [300, s.3].

Şair bu poemada bir yandan ölkədə gedən vüsətli quruculuq işlərini tərənnüm edir, digər tərəfdən də xalqın tarixindən, qəhrəmanlıq dolu keçmişindən bəhs edir, oxucunu bu şərəfli tarixi unutmamağa çağırır.

İslam Səfərlinin “*Naxçıvan*”, Zeynal Xəlilin “*Kəndimizin şöhrəti*” şeirlərində doğma yurdun gözəlliklərindən bəhs edilir, muxtar respublikanın hər daşı, bulağı, dağı, çiçəyi sonsuz məhəbbətlə, ilhamla tərənnüm olunur. Həmin şeirlərdə doğma torpağın gözəllikləri, barlı-bərəkətli bağları, sərin bulaqları poetik heyranlıqla belə təsvir edilir:

*Zəngəzurun qayaları, Dərələgəz dağları,
Naxçıvanın bol məhsullu, o səfalı bağları.
Göründükcə gur Arazın qırağından vüqarla,
Qanadlanır tərən könlüm coşqun bir iftixarla. [275, s.3]*

*Babam deyər ki, dünyada hər kəs:
Öz ata yurdundan gözəl yer bilməz.
Dünyada hər kəsin el-obası var,
Vəhşi quşların da bir yuvası var. [139, s.3]*

C.Cabbarlının “*Ana*” şeiri şairin vəfatının ildönümü ərəfəsində “Kommunist” qəzetində təkrar çap edilmişdir. Şair bildirir ki, dünyada elə bir qüvvə yoxdur onun qarşısında baş əyim. Nə var-dövlət, nə də elə bir sərvət var ki, onun əvəzində kiməsə təslim olum. Lakin bircə qüvvə—Ananın qarşısında hər an təzim etməyə hazırım. Cəfər Cabbarlının şeirindəki ana Azərbaycan analarının, Vətənin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim olunur [44, s.3].

“Kommunist” qəzetində çap olunan şeirlərdə təkcə respublikamızda baş verən hadisələrə deyil, Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə, Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsinə də münasibət bildirilir, qəzətdə bu mövzularda da əsərlər çap olunurdu.

Məmməd Rahimin “*Durna*” şeirində Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsi, ayrılıq dərdi çəkən bir millətin tezliklə qovuşacağına inam ifadə edilir. Şair durnanın köçüb getdiyini görüb – “bəlkə, sən də bizim kimi yanırısan, ayrılıq dərdi çəkirsən?—deyir:

*Yamandır ayrılıq, hicran yamandır.
Biz iraq düşmüşük xeyli zamandır.
Çəkilib sinəmə zülm əlilə dağ.
Nədir bu əsarət, nədir bu fəraq?*

Şair inanır ki, bu ayrılıq, həsrət bir gün bitəcək. Bildirir ki, qəmlər yeyib yasa batmaq yetər, hicran olmasa, vüsal da şirin olmaz. Məmməd Rahim durnaya sözlərini cənubdakı qardaşlarımıza çatdırmağı tapşırır, “deməsən qəlbində qalsın nisgilin, bir də ötməyəsən, qurusun dilin”,– deyə, hətta ona qarğış da edir:

*Qanatlan, qanatlan ötüb dağ, meşə,
De ürək sözüümü o həsrətkeşə.
Deməsən qəlbində qalsın nisgilin,
Bir də ötməyəsən, qurusun dilin [233, s.3].*

Əli Nəzminin “Təbriz” şeirində Təbrizdə 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaradılması, partiyanın ölkənin azadlıq və istiqlaliyyəti üçün işə başlaması, məramnamə və müraciətnamə nəşr etdirməsi barədə məlumat verilir. Şair bildirir ki, Təbriz yenə haqsızlığa qarşı dil açıb dad, ədalət, haqq deyib fəryad edir. Şair Təbrizdə insanların başına gətirilən müsibətlərdən söz açaraq yazır:

*Əlindən büsbütün azadlığın almaq dilər şahlıq,
Döyüşkən bir eli qul halına salmaq dilər şahlıq.
Onun dil, ənənə, adətlərini çalmaq dilər şahlıq,
Bu istibdada qarşı etiraz, irad edir Təbriz.*

Şair Təbrizdə yaranan demokratik ab-havanın İranın siyasi dairələrini narahat etdiyini bildirir. O, Ehtişam xan və Ziyəddinin qılınc oynadaraq bu inqilabı boğmağa çalışmalarına baxmayaraq, istəklərinə nail ola bilməyəcəklərindən əminlik ifadə edir:

*Ona qarşı bugün bəslənsə də ən mürtəcə bir kin,
Qılınc oynatsa da yüz Ehtişam xan, yüz Ziyəddin.
Olar firqə müvəffəq şübhəsiz xalqı edər təmin,
O xoş günlər üçün də hər kəsi irşad edir Təbriz [224, s.3].*

Əli Nəzmi hər şeyinin əlindən alınan insanın qapılarda dilənçilik etməyə məhkum olunduğunu dilə gətirərək onların halına acıyır. Zülmə qarşı baş qaldıran

Səttərxanı xatırladan şair onun azadlıq yolunda can verdiyini, zalımdan qisasını almağı sonrakı nəsillərə tapşırıldığını yada salır.

Osman Sarıvəllinin “*Birinci dərs*” şeirində Təbriz məktəbində ana dilində keçirilən ilk dərsdən qürur hissi keçirən xalqın sonsuz fərəhindən söhbət açılır. Müəllim ilk dərsdə şagirdə azad şəkildə lövhəyə bir söz yaz deyir. Şagird “vətən” və “ana” sözlərini yazır. İranda o vaxta qədər Azərbaycan dilində tədrisə icazə verilmirdi. Lakin Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin yaranması xalqımızın övladlarının öz ana dilində təhsil almasına şərait yaradır:

Müəllim şagirdə dedi inamla:

– Gəl yaz, söz azaddır indi ölkədə!..

Gəlib çox həvəslə, çox ehtiramla,

Bircə kəlmə yazdı şagird lövhədə.

Tez fərəh götürdü müdavimləri,

Sevincdən parlayan gözlər alışdı,

Kim bilir, kim bilir nə vaxtdan bəri,

Bu söz bu lövhədə yazılmamışdı? [272, s.3]

Mehman İsayevin “*Var*” şeiri ikiye bölünmüş Azərbaycanın keçilməz Araz adlı dərindən, o tayda azadlıq axtarışında olan qardaşlarımızdan, bu taydakı azad, bəxtiyar günlərimizdən danışır. Şair bir vüsəl yaşayır saçım da dən-dən, ona görə də nisgilli olsəm qəbrim od tutar, – deyir. M.İsayev Azərbaycanı bütöv görmək arzusunu bu şeirdə belə ifadə edir:

Araz bir ürəyi iki bölübdür,

Özüm bu taydayam, həm o tayım var.

Qardaşım azadlıq amanındadır;

Mən–azad, bəxtiyar, haqqı-sayım var [160, s.3].

Dünyada baş verən siyasi mövzular həmişə qəzetin və onunla əməkdaşlıq edən şairlərimizin diqqətdə saxladığı məsələlərdən olmuşdur. Buna görə də, vaxtaşırı xalqları üz-üzə qoyan, müharibələri alovlandırmağa çalışanlar şairlərimizin tənqid hədəfinə tuş gəlirdi. Fazil Seyidovun yazdığı “Dollar restoranında” satirası müəllifin

Avropa və Amerika imperializmi başçılarının apardığı avantürist siyasətə etiraz səsidir. Şeirdə oxuyuruq:

*Əldə çəngəl Uoll-strit oturubdur yeməyə,
Vaxtı yoxdur yediyin parçalayıb, çeynəməyə.
Qərbi Avropanı Marşall ona tort tək yedirir,
–Ey ağa, mən sənə qurban, acımışsan ye,– deyir [273, s.3].*

Hüseyn Hüseynzadənin “London küçələrində” şeiri də siyasi sifarişli əsərdir. Şair London küçələrində qışın şaxtasında ayaqyalın dolaşan fəhlənin acınacaqlı vəziyyətini təsvir edərək leyboristləri ittiham edir. Müəllif onları işdən qovulmuş fəhləyə–dünənki döyüşçüyə laqeydlikdə suçlayır:

*Britaniya ordusunda “vətən üçün” o dünən,
Vuruşarkən cəbhələrdə vətənsizdir bəs nədən?
Qış günündə fabrikadan qovulmuşdur günahsız,
Çörək deyə yol gözləyir xəstə qadın, körpə qız [134, s.3].*

Daha çox şeir nümunələrinin çapına üstünlük verən “Kommunist” qəzetinin səhifələrində ara-sıra nəsr əsərlərinin də nəşr olunmasının şahidi oluruq. Belə əsərlərdən biri də Ənvər Məmmədخانlının “Qızıl qönçələr” hekayəsidir. Hekayədə Cənubi Azərbaycanda əhalinin yaşayış səviyyəsinin aşağı olması, işsizlikdən əziyyət çəkən insanların başına gələn faciələrdən söz açılır. Hekayədə qoca Firuzun faciəsi, nəvəsi Sürəyya ilə bir qarın çörək üçün həyatla apardıqları mübarizə təsvir edilir. Hekayədə, əslində Cənubi Azərbaycanda yoxsulluq, savadsızlıq və aclıqdan əziyyət çəkən bir ailənin timsalında xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti görürük. Oğlu pul qazanmaq üçün gedəndən sonra ondan bir xəbər almayan Firuz kişi çox keçmədən gəlinini də itirir. Nəvəsi ilə birlikdə zirzəmidə ağır şəraitdə yaşayan qoca hər gün gedib bazarın yanında dayanıb iş axtarır. Babası şikəst nəvəsini evdə tək qalmasın deyə, xalça sexində günü 2 qrna (20 qəpik) işə düzəldir. Firuz kişinin qazancı ailənin yalnız çörək və pendirlə təminatına çatırdı. Qışın gəlməsinə baxmayaraq, odun almağa, yaşadıqları yeri isitməyə pulları qalmırdı. Soyuqdan titrəyə-titrəyə yatan Sürəyya da qazandığı pullarla babasına kömək edirdi. Bir qış günü Firuz kişi anbarda yük daşıyıb əldə etdiyi qazancla odun almaq üçün evdən çıxır. Həmin gün hər şey

yaxşı getdiyi zaman Firuz kişinin halı qəfildən pisləşir və yığılaraq vəfat edir. Sürəyya da axşam işdən sonra babasının onun dalınca gələcəyini düşünərək gecəni küçədə, qarın altında tək qalır və xəstələnib dünyasını dəyişir. Yazıçı Sürəyyanın yuxularında gördüyü qızıl güllərin açmasını əsərin sonunda qoca nəqqaşın dili ilə belə ifadə edir:

“O gün gələcəkdir. Günəş doğacaq, qönçələr açılacaqdır” [187, s.3].

Bu sətirlərdə Ənvər Məmmədخانlı Cənubi Azərbaycanda başlanan milli azadlıq hərəkatının qalib gələcəyinə, hekayədə danışılan hadisələrin bir daha təkrarlanmamasına əminlik ifadə edirdi.

Böyük Vətən müharibəsi yazıçı və şairlərin yaradıcılığında hər zaman aktual olmuş, bu mövzuda qiymətli əsərlər ortaya qoymuşlar. “Kommunist” qəzetinin redaktoru yazıçı-publisist Ağababa Rzayevin *“Xatirə”* [267, s.4] hekayəsi də Böyük Vətən müharibəsinin başa çatmasından sonrakı günlərdə sovet xalqının yenilməz iradəsi və əzmi barədə xatirələrdən bəhs edir. Hekayə birinci şəxsin dilindən qələmə alınıb. Əsərin qəhrəmanı uşaqılıq illərində anasının hər il bahar gələndə səməni cücərtməsini, onun tənzifi qaldırıb tez-tez buğdalara baxmasını xatırlayır. Anası ona iki şeyin müqəddəs olduğunu xatırladır—biri çörək, ikincisi isə ana südü.

Əsərin qəhrəmanı böyüyüb işə girəndə Böyük Vətən müharibəsi başlayır. O da sovet torpaqlarını azad etmək üçün silaha sarılır. Bir dəfə Belarusiya kəndlərindən birində almanların işğal etdiyi evdə buğdanın yerə dağıldığını görür. Ondan bir ovuc toplayıb boşqaba yığır və hər gün gəlib buğdanın üzərinə su çiləyir. Komandiri ondan hər gün hara getdiyini soruşanda birlikdə həmin evə gələrək səməni göstərir.

Döyüşlərdə irəliləyərək 1945-ci ilin mayında Berlində bir almanla tanış olan qəhrəmanımız onların ailəsində qonaq olur. Qonaq ev yiyəsindən bir ovuc buğda, yaxud noxud istəyir. Əsgər onları səməni barədə məlumatlandırır və alman ailəsi həmin vaxtdan hər il bahar gələndə səməni göyərdir. Uzun müddətdən sonra Berlində gələn əsgər həmin evi tapır. Bir cavan oğlan qapını açıb onu evə dəvət edir. Bu Hansın oğlu idi. Evdə stolun üstündə səməni görəndə onun sevincinin həddi-hüdudu olmur. Öyrənir ki, alman dostu Hans rəhmətə gedəndə oğluna hər il səməni göyərtməyi tapşırıb.

İlyas Əfəndiyev “*Xəncər*” hekayəsində Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin fəaliyyəti dövrünün tarixi hadisələrini faktlara əsaslanaraq belə təsvir edir: “*Bir ilə yaxın idi ki, Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumət qurulmuşdu. Dükənlərin üzərindən farsca lövhələr götürülmüş, yerinə Azərbaycan dilində yazılmış lövhələr vurulmuşdu. Küçələrin adları dəyişib Azərbaycanca olmuşdu. Adamlar “ana dili”, “milli hökumət” və “Azərbaycan” sözlərini indi tez-tez və daxili bir məmnuniyyətlə təkrar edirdilər. Elə bil ki, onlar bu sözlərlə öyünür, fəxr edirdilər...*” [73, s.3].

1942-ci ildə İrana göndərilən sovet qoşunlarının tərkibində yazıçı Mirzə İbrahimov da vardı. O doğulub boya-başa çatdığı Cənubi Azərbaycanın dərdlərinə yaxşı bələd olduğundan Cənub mövzulu əsərlərini də real faktlar əsasında qələmə almışdır. Həmin əsərlər bu gün də dövrün gerçəkliklərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yazıçının “*Nakam məhəbbət*” [158, s.3] romanından təqdim edilən bir parça “*Azəroğlu*” adlanır. Əsərdə “Qəsri-Qacar” zindanından təzə çıxmış Azəroğlunun sürücü ilə mükəlliməsi verilib. Azəroğlu zindanda ona edilən zülmədən, məhbusların başına gətirilən müsibətlərdən söz açır və məhəbbətdə keçirdiyi zaman bütün dinlərin puç və əfsanə olduğu qənaətinə gəldiyini söyləyir. Sürücü gənc olmasına baxmayaraq, ona dinə qarışmamağı məsləhət görür. Təbrizə getmək istəyən Azəroğluna deyir ki, təbrizlilər ac, susuz qalar, amma onların şərəf və heysiyyətinə toxunmaq olmaz. Sürücü Cahanmərdin Bakıdan mühacir kimi İrana getməsi, həmin dövrdə bütünlüklə azərbaycanlıların sıxışdırılması, mühacirlərin daim izlənməsi və onlarla yerli əhalinin ünsiyyət qurmasına maneçilik törədilməsi acı faktlar kimi təqdim olunur.

Seyfəddin Abbasovun (Seyfəddin Dağlı) “*Hacı Həsən Ağa Əntiqfuruş*” hekayəsi də Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının təsiri ilə dəyişən insanların həyatını əks etdirir. Hekayədə əntiq mallar dükənində baş verən hadisələr, inqilab nəticəsində hər yerdə Azərbaycan dilində lövhələrin vurulması, lakin Hacı Həsən ağanın hələ də fars dilində yazılmış lövhəni dükandan sökməyə tələsməməsi təsvir edilir. Bir gün kəndlinin birinin eşşəyi ilə dükana gələrək palan almaq istəməsi getdikcə ticarəti azalan Həsən ağanı özündən çıxarır. Həmin gün Hacı lövhəni

dəyişdirməyə qərar verir və Azərbaycan dilində yazılmış yeni lövhəni dükanın yuxarı hissəsinə vurur [2, s.3].

“Döyüşən ada” [96, s.3] hekayəsi “Neft daşları” şəhərciyinin tikintisi və burada çalışan neftçilərin fədakar əməyindən bəhs edir. Əli Əsgərovun qələmə aldığı əsərdə 1949-cu ilin əvvəllərində Xəzərdə yeni neft quyusunun qazılması, bunun üçün adı hələ də çoxlarına tanış olmayan “Neft daşları” adasında yeni şəhərciyin salınmasından bəhs edilir. Əsərin qəhrəmanı Kazım hadisələrin gedişində mətinləşir, qabaqcıl neftçi kimi yetişərək ölkənin neft sənayesinə töhfələr verir. Əsərdə usta Məmmədhüseyn, Qurban Abbasov, Mixail Kaveruçkin kimi adlı-sanlı ustaların yetişməsi, onların şan-şöhrətinin bütün ölkəyə yayıldığı qeyd edilir. Əsas hadisələr 55 nömrəli quyuda cərəyan edir.

2.2. Ədəbiyyatşünaslıq məsələləri qəzetin səhifələrində

“Kommunist” qəzetində haqqında söhbət gedən illərdə poeziya, nəsr nümunələri ilə yanaşı, kifayət qədər ədəbiyyatşünaslıqla bağlı əsərlər də çap olunmuşdur.

Respublika mətbuatında mükəmməl bədii nümunələrlə yanaşı, zəif, mənasız söz yığnağı olan “nəzm” parçalarının verilməsi narahatlıq doğurur, “Şeir, yoxsa cəfəngiyyat” adlı müəllifi göstərməyən məqalədə həmin dövrdə rayon qəzetlərinin birində dərc olunmuş “Qadınlar keçmişdə və indi” sərlövhəli şeirdən aşağıdakı misralar misal gətirilərək bu cür əsərlər tənqid olunurdu.

Kişi-qadın qüvvələri kommunizm əsasıdır,

Həqiqətən sovet dövrü elmdə, siyasətdə,

Bir sayıldı kişi-qadın hüquqda, mədəniyyətdə [283, s.3].

Göründüyü kimi, burada şeirdən, ədəbi nümunədən söhbət gedə bilməz. “Kommunist” qəzeti də hər zaman belə hallara qarşı mübarizə aparır, bu cür “şeir”lərin oxucuya təqdim edilməsini doğru olaraq “sənətə atılan böhtan” kimi qiymətləndirirdi.

Zeynal Cabbarzadənin “Azadlıq nəğmələri” adlı məqaləsində böyük türk şairi Nazim Hikmətin “Azərnəşr” tərəfindən yenidən çapdan çıxmış “Seçilmiş əsərləri”

haqqında qeydləri verilib. Müəllif Nazim Hikmətin Türkiyədə azadlıq uğrunda mübarizə apararkən zindana atılmasından, orada alovlu şeirlər yazmasından ətraflı danışır. N.Hikmət Sovet İttifaqında yaşadığı dövrdə bir gün də olsun doğma Vətəni yaddan çıxarmamış, daim onun xiffətini çəkmişdir:

*Bacımınkılar kimi göy gözlü şəhərim,
İstanbulum mənim, səni düşünürəm.
Oturmusan dəniz qırağında,
Baxırsan limana girən Amerika zirehlinə.
Xəstəsən, acsan, qəzəblisən.
O da baxır sənə,
Həm də necə.
Böyüyünmüş, ağanmış,
sahibinmiş kimi, it oğlu it [47, s.4].*

Artıq müharibənin başa çatması ədəbiyyatımızda nisbətən arxa plana keçmiş ədəbi tənqidin də yenidən fəallaşmasına zəmin yaratdı. Müəllifi göstərməyən məqalələrin birində son dövrlər ədəbiyyata gələn gənclərin yaradıcılığı təhlil edilir. Qeyd edilir ki, yeni ədəbiyyata gələn qüvvələrin yaradıcılığında gəncliyin təmiz, bakir duyğuları, şirin həyəcanları çırpınır, vətənimizə qarşı dərin bir məhəbbət yaşayır. Gənc şairlərdən Babayev Nəbi, Bəxtiyar Vahabzadə, Babayev Adil, Cəmil Valeh öz hisslərini ümumi söz və təşbehlərlə deyil, müəyyən mövzular ətrafında verirdilər. B.Nəbinin “Əlağacı”, B.Vahabzadənin “Hisli çıraq”, B.Adilin “Bahar gələndə”, Hüseyin Abbaszadənin “İki dost”, C.Valehin “Tonqal” şeirləri buna misal ola bilər.

M.Əkbərin “*Şeir konfransı*” [76, s.3] məqaləsində may ayının 10-dan başlayaraq Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının üç gün davam edən şeir konfransı haqqında məlumat verilir. Konfransda filoloji elmlər namizədi Məmməd Arifin “Azərbaycan sovet şeirində lirika”, tənqidçi Mikayıl Rzaquluzadənin “Şeirimizdə dil və üslub məsələləri” adlı məruzələri dinlənilib. M.Arif çıxışında Azərbaycan sovet şeirinin 25 ildə inkişaf etdiyini, dövrün tələbləri baxımından yeni əsərlər yarandığını qeyd edir. Müəllif daha sonra yazır ki, sovet cəmiyyəti müharibədən sonra böyük

quruculuq işlərinə başlamışdır. Şeirimizin də vəzifələri bu böyük quruculuq işlərinə yeni əsərlərlə cavab verməkdir.

Tənqidçi Mikayıl Rzaquluzadə isə çıxışında vurğulayır ki, istər şairlərimiz, istərsə də tənqidçilərimiz üslub və şəkil məsələlərinə olduqca etinasız yanaşmışlar. Məruzəçi heca vəzninə toxunaraq göstərmişdir ki, bu vəzn şeirimizin ana vəzni olub dilimizin bütün xüsusiyyətlərinə uyğundur. Şeirimizdə əruz vəzni kimi mükəmməl bir vəzn əsrlərdən bəri işlənərək bizim malımız olmuşdur. Bunu “gəlmə” vəzni və “yad” vəzn deyə tərk etməyə haqqımız və ehtiyacımız yoxdur. Şeirimizin tarixi göstərir ki, məharətlə, sənətkarlıq və ustalıqla işlədikdə əruz vəzni dilimizi, şeirimizi təhrif etmir, əksinə, ona daha çox ahəngdarlıq və gözəllik verir.

Konfransda çıxış edənlər bugünkü şeirimizdə qəzəlin əhəmiyyətli olub – olmamasına toxunaraq qəzəlin dövrümüzün yüksək tələblərinə, oxucuların istəyinə cavab verə bilmədiyini göstərmiş, qəzəlin şəkil məhdudluğunun bugünkü həyatımızı hərtərəfli əks etdirməyə imkan vermədiyini diqqətə çatdırmışlar.

Qeyd edək ki, yuxarıların tapşırığı ilə tənqidçilərin əksəriyyətinin ciddi cəhdlə qəzəlin şeir forması kimi müasir dövrün gerçəkliklərini əks etdirmədiyi fikrini söyləməsi, ədəbiyyatımızın keçmişlə əlaqəsini kəsmək, köhnə ədəbi formaları unutturmaq istəyindən irəli gəlirdi. Lakin onlar nə qədər çalışsalar da qəzəl janrının yaşamasına, bu günümüze qədər müxtəlif şairlərimizin yaradıcılığında xüsusi yer tutmasına mane ola bilmədilər.

H.Mehdinin “Ədəbiyyatımızda müasir mövzu məsələləri” adlı məqaləsində isə dövrün bədii nəsr əsərləri təhlil edilir, yazıçılarımızın yaradıcılığındakı nöqsanlar göstərilir, gələcək fəaliyyətlərində vacib istiqamətlər qeyd edilir. Müəllif Əbülhəsən, Mirzə İbrahimov, Cəfər Cabbarlı, Mir Cəlal kimi yazıçıların əsərlərini misal göstərərək “bu cür qüvvətli və həqiqi sovet əsərləri bu gün niyə yaranmır”–deyə sual edir. O bildirir: *“Açıq demək lazımdır ki, yazıçılarımızın böyük bir qismi xalqdan, xalq həyatından uzaqlaşmışdır”* [179, s.3].

Tənqiddə obyektivlik, özünütənqid və bədii sənəti doğru istiqamətə yönəltmək həmişə qəzetin diqqətdə saxladığı məqamlardan olmuşdur. H.Mehdinin *“Ədəbiyyatımız ön atəş xəttində möhkəm durmalıdır”* [178, s.3] məqaləsində

Azərbaycan ədəbiyyatı təhlil edilir. Qeyd olunur ki, cəmiyyətimizdə insanların misilsiz fədakarlığı, xariqülədə qəhrəmanlığı və bütün bunların əsasını təşkil edən mənəvi qüdrəti, bədii sənətimizdə öz fəxri yerini tuta bilməmişdir desək, qazandığımız müvəffəqiyyətləri heç də gözdən salmış olarıq.

Müəllif məqalədə Süleyman Rəhimovun, Mir Cəlalin və özünün əsərlərində nöqsanlı və zərərli cəhətlər olduğunu, həmin əsərlərdəki həqiqət həyatın doğru lövhəsini vermədiyini və həyat haqqında düzgün təsəvvür yaratmadığını vurğulayır. Qeyd olunur ki, bəzi əsərlərdə həyat həqiqətləri mücərrədliyə, yazıçı fantaziyasının gücü ilə uydurulan xəyali bir aləmə qaçması da eyni dərəcədə təhlükəlidir.

Azərbaycanın kəndlərində gedən quruculuq işləri, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması istiqamətində görülən tədbirlər yavaş-yavaş ədəbiyyatımızın əsas mövzunu təşkil etməyə başlayır. Süleyman Rəhimovun *“Yanan bulutlar”* [245, s.3] hekayəsində müharibədən sonrakı illərdə respublikamızda quruculuq və abadlıq işləri təsvir edilir. Əsərin əsas qəhrəmanı kolxoz sədri Nəbi kişi kənddə mədəniyyət mərkəzinin tikintisi üçün tez-tez Bakıya gəlir, tikintiyə lazım olan materialları, zəruri avadanlıqları alıb kəndə aparır. Nəhayət mədəniyyət mərkəzi tikilib hazır olur. Açılişa müxtəlif yerlərdən qonaqlar gəlir.

Əsərin qəhrəmanı daim narahat, qayğılı görünür. Kənddə uşaqdan böyüyə hamının sevimlisi olan Nəbi kişi qarşıda məhsul dövrü yaxınlaşdığından, pambıq yığımının havaların isti keçməsindən asılı olduğunu nigarançılıqla dilə gətirir. Onun istəyi hər kolda 200-300 qoza yetişdirib yüksək məhsul əldə etməkdir. Əsərdə Nəbi kişinin arzusu kənddə şəhərdəki kimi baş küçə salmaq, küçəni işıqlandırmaq, kəndlə şəhər arasındakı fərqi azaldılması üçün işlər görmək idi. Kolxozçular var gücü ilə işləyib planı artıqlaması ilə yerinə yetirməyə çalışırlar. Çünki yaxşı bilirlər ki, onların rifah halının yaxşılaşması əkilən pambığın itkisiz və vaxtında yığılmasından asılıdır. Beləliklə, partiyanın yürütdüyü siyasi xətt-həmin dövrdə ölkədə gedən kəndlə şəhərin bərabərliyini təmin etmək problemi nəsr əsərlərimizdə də özünü göstərməyə başlayır.

M.Arifin *“Müharibə”* romanı haqqında” [19, s.3] məqaləsi Əbülhəsənin yaradıcılığında nöqsanların üzə çıxarılması, romanda qəhrəmanların zəif və cılız

təsvir edilməsi kimi problemlərin diqqətə çatdırılmasına həsr edilib. Müəllif müharibə mövzusunda yazılan əsərin olduqca zəif təsir bağışladığını, ötəri, cılız hisslərin qələmə alındığını, yazıcının həyatın mühüm cəhətlərini əks etdirmək əvəzinə, ayrı-ayrı xırda cəhətlərini qələmə almasını vurğulayır. M.Arif haqlı olaraq müəllifə irad tutur ki, Azərbaycan vətəndaşları müharibədə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərdiyi halda Cuma və Kayan kimi surətlərin əsərin baş qəhrəmanları səviyyəsinə yüksəldilməsi doğru deyildir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə tənqidçinin müəllifə tutduğu iradları mətbuat səhifələrinə çıxarmaq da böyük cəsarət tələb edirdi. Çünki əsərin baş qəhrəmanlarının azərbaycanlılar deyil, digər millətlərin nümayəndəsi olması kimi iradları sosializm realizmi tələbləri qoyulan yazıcılardan gözləmək təhlükəli idi.

Ədəbi tənqiddə obyektivliyin qorunması, yazıçı və şairlərin əsərlərindəki nöqsanların üzə çıxarılması, üstün cəhətlərin təbliğ edilməsi həmişə diqqətdə saxlanılan məqamlardan olmuşdur. Mir Cabbarın *“Ədəbi tənqidimiz haqqında bəzi qeydlər”* məqaləsində Əkbər Ağayevin *“Ədəbiyyat və mədəniyyət”* məcmuəsinin 1947-ci il 10-cu nömrəsində dərc olunmuş *“Ədəbiyyat və tənqid”* sərlövhəli məqaləsinə münasibət bildirilir. Redaksiya tərəfindən yazıldığı ehtimal edilən bu məqalənin axırında oxuyuruq: *“Ədəbi tənqidə... nəzəri səviyyə əvəzinə boş və mənasız əlləməlik inkar əhval-ruhiyyəsi gətirənlərin tənqid ilə qətiyyətlə əlaqəsi yoxdur.” Qoy Əkbər Ağayev bizi bağışlasın, ancaq məqaləsindən belə hasil olur ki, o, S.Vurğun, R.Rza və S.Rüstəm qarşısında kiçilməyə, Ə.Cəmilə bir dost kimi ərk edib çiyinə vura-vura “bərəkallah” deməyə və şeirimizin bütün çatışmayan cəhətlərini haqdan-nahaqdan M.Rahim və O.Sarıvəllinin ayağına yazmağa cəhd edir”* [43, s.4].

Doğrudan da, ədəbi tənqiddə obyektivliyin qorunub saxlanması, əsərləri müəllifinə görə deyil, oxucuya təlqin etmək istədiyi ideya və məzmununa görə qiymətləndirməyin vacibliyi həmişə önəmli olmuşdur.

Qeyd edək ki, Böyük Vətən müharibəsi dövründə nisbətən arxa plana keçən ədəbi tənqid yenidən fəallaşaraq sovet ədəbiyyatının əsas metodu olan sosializm realizminin diktəsi ilə, yeni dövrün qəhrəmanlarının ədəbiyyata gətirilməsi tələbləri istiqamətində çıxışlar artmağa başlayır. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və

onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri” haqqında məqalədə Azərbaycan Kommunist (b) Partiyası Mərkəzi Komitəsində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının keçdiyi yol və qarşıda duran vəzifələrdən danışılır. Məqalədə deyilir: *“Azərbaycan sovet ədəbiyyatının son illərdə geridə qalmasının səbəbi, birinci növbədə odur ki, respublika yazıçılarının əksəriyyəti sovet adamlarının mənəvi həyatından və mənəvi tələbatından uzaq düşmüşdür. Yazıçılar demək olar ki, mədən və zavodlara, kolxozlara və yeni tikintilərə getmirlər, canlı adamlarla az görüşürlər, onların məişətini, xasiyyətini, düşüncə və duyğularını öyrənmirlər”* [27, s.3].

Yuxarıdakı fikirlər sanki 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin tənqidçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Ədəbiyyatda müşahidə edilən yeniləşməyə, milli ruhun oyanışına bir sipər çəkmək məqsədilə hələ də sovet cəza maşınının ədiblərin başı üzərindən götürülmədiyini xatırlatmaq üçün yazılan belə məqalələr “Kommunist”in səhifələrində rast gəldiyimiz mövzulardandır.

“Azərbaycan sovet ədəbiyyatının məfkurə saflığı uğrunda” [26, s.3] məqalədə Azərbaycan sovet yazıçılarının yığıncağı haqqında məlumat verilir. Yığıncaq teatr tənqidçiləri arasında antipatriotik dəstənin ifşasına dair “Pravda” və “Kultura i jizn” qəzetlərində nəşr edilən məqalələrin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Yığıncaqda göstərilmişdir ki, adıçəkilən qəzetlər tamamilə vaxtında və haqlı olaraq Yuzovski, Qurviç, Malyukin, Boyadçiyev və Altman kimi tənqidçilərin sovet ədəbiyyatına düşmən antipatriotik fəaliyyətini ifşa etmişlər.

Bəs, görəsən həmin müəlliflər hansı əməllərinə görə tənqid edilirdilər? Məqalədən aydın olur ki, adıçəkilən müəlliflər hər şeydən əvvəl “sovet mündəricəsinə qarşı çıxmış”, ən yaxşı əsərlərin sovet xalqlarının həyatından, onun qəhrəman mübarizəsindən danışdığı üçün biabır etməyə çalışmışlar. Eyni zamanda onlar, həqiqətən, ideyaca zəif, bayağı əsərləri tərifləmişlər.

Daha sonra Azərbaycan sovet ədəbiyyatında da kök salan kosmopolitlərdən söz açılır. Bildirilir ki, vaxtilə onlar Cəfər Cabbarlı yaradıcılığını da tənqid atəşinə tutaraq ona haqsız və həyasız hücumlar edirdilər. Məsələn, Mikayıl Rəfili *“Ədəbi xəyalət”* adlı məqaləsində Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında belə İbsen təsiri axtarır. Rəfili Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında

səhnəyə qoyulmuş sovet dramlarına qarşı hücumu keçir, onların yerinə Oskar Uayld və Skribin əsərlərini səhnəyə gətirməyi tələb edir. Ümumiyyətlə, yığıncaq Mikayıl Rəfili, Cəfər Cəfərov, Həmid Araslı, Hidayət Əfəndiyevin yazı və çıxışlarında öz ifadəsini tapan, marksizm-leninizmə zidd olan kobud səhvləri kəskin tənqid etmişdir.

Ədəbi mühidə bir partlayış effekti yaradan yuxarıda adıçəkilən məqalədən sonra “Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünaslarının müşavirəsi” [30, s.3] adlı növbəti məqalədə yazıçıların, tənqidçi və ədəbiyyatşünasların ədəbi tənqid məsələlərinə həsr edilən müşavirəsi haqqında məlumat verilir. Müşavirədə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının rəyasət heyətinin sədri Mirzə İbrahimov “*Ədəbi tənqidin vəziyyəti və vəzifələri*”, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının rəyasət heyətinin üzvü Məmməd Arif “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və ədəbiyyatşünaslığın vəzifələri haqqında” məruzələrlə çıxış etmişlər. Məqalədə qeyd edilir ki, tənqidçilər ədəbiyyatda müşahidə edilən yeni halları dərinədən dərk etdikləri bu sahədəki təcrübəni ümumiləşdirməli, əsərlərin ideyalılığını, yazıçıların sənətkarlıq məharətini yüksəltmək, onların yaradıcılığında sosialist realizmi üsulunu möhkəmlətmək uğrunda daha qızgın mübarizə aparmalıdırlar.

H.Mehdinin “Ədəbiyyatımız məfkurəvi-ədəbi yüksəlişi uğrunda” adlı məqaləsi də Azərbaycan sovet ədəbiyyatının nailiyyətləri və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunub. Müəllif yazır: “*Sovet ədəbiyyatı xalqımızın, xüsusilə gənc nəslimizin kommunizm ruhunda tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayan ən kəsərli məfkurəvi silahlardan biridir. Bu ədəbiyyat, geniş xalq kütlələrinin şüuruna ciddi təsir göstərir, onları böyük kommunizm ideyaları uğrunda daha inadlı mübarizəyə ruhlandırır, onlarda yüksək sovet vətənpərvərliyi duyğularını daha da alovlandırır*” [178, s.3].

H.Mehdi daha sonra İlyas Əfəndiyevin “Bahar suları”, Süleyman Rəhimovun “Şamo” və “Saçlı”, Sabit Rəhmanın “Aydınlıq”, “Xoşbəxtlər” əsərlərindəki nöqsanları sadalayır, müəlliflərə iradlardan nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

Səməd Vurğunun “Ədəbiyyatımızın fəxri”, M.C.Cəfərovun “Mübariz sovet yazıçısı”, Cəfər Xəndanın “Cəfər Cabbarlı istibdad və əsarət əleyhinə” məqalələrində böyük dramaturqun yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yenilikləri, xidmətləri xatırlanır, əsərlərinin yüksək məziyyətləri önə çəkilir. Səməd Vurğun

məqalədə Cabbarlı haqqında fikirlərini belə tamamlayır: *“O qəlbən duyurdu ki, ümumən insanın, xüsusən sənətkar həyatının böyük mənası daim düşünmək, daim axtarmaq, daim duymaq və yaratmaqdır. O bilirdi ki, bir anlıq sükut, bir anlıq hərəkətsizlik insan təbiətinə, sənətkar təbiətinə ziddir”* [297, s.3].

M.Quluzadənin “Səməd Vurğunun “Aygün” poeması haqqında” [172, s.4] məqaləsində əsər təhlil olunur, şairin yaratdığı obrazların sovet cəmiyyətinə xas olmayan insanların təsvir edildiyinə görə nöqsanlı olduğu bildirilir. Müəllif əsərin qəhrəmanı Əmirxan və Aygünü şairin təxəyyülü olması, kommunizm quruculuğu işinə fayda verməyən gənclərin bədii ədəbiyyata gətirilməsini Səməd Vurğunun çatışmayan cəhəti kimi göstərir. Məqalədə müəllif, sanki, bu əsərin böyük Azərbaycan şairi Səməd Vurğun deyil, başqa bir gənc şairin qələmindən çıxan əsər kimi ürəkdolusu tənqid edir və burada heç bir müsbət mənə tapa bilmir. M.Quluzadənin Səməd Vurğun yaradıcılığına verdiyi qiymət, poema haqqındakı qənaətlər, əlbəttə, yuxarıların sifarişi kimi qəbul edilməlidir. Çünki ustad bir şairin əsərində müsbət bir fikir tapmamaq, ən azı, ədalətsizlikdir. Əslində, müəllif poemada Əmirxan obrazını yaratmaqla cəmiyyətdə gedən mənəvi aşınmaları, nöqsanları diqqətə çatdırmış, ideal bir ailənin faciəsinə ətrafdakıların seyirçi mövqedə qalmasını pisləmişdir.

M.Arifin *“Gənc yazıçılar ciddi məşğul olmalı”* [17, s.3] adlı məqaləsində yetişməkdə olan gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığındakı çatışmazlıqların vaxtında aradan qaldırılması məsələsi önə çəkilir. Müəllif qeyd edir ki, son illər ədəbiyyata bir sıra gənc şair və nasirlər gəlmişdir. Həsən Seyidbəyli, İ.İbrahimov, N.Babayev, H.Hüseynzadə, İ.Səfərli, Q.Qasımzadə, N.Gəncəli, Q.İmamverdiyev və başqaları ölkəmizin hər tərəfində qaynayan yaradıcı əmək, sovet adamlarının xoşbəxtliyi haqqında müvəffəqiyyətli əsərlər yazmışlar. Lakin onların bir çoxunda sənətkarlıq təcrübəsi, ardıcıl surətdə öz üzərlərində işləmək, öyrənmək, təkmilləşmək təşəbbüsü çatmır.

Araşdırmamızda qəzetdə dərc edilən ədəbi tənqiddə dair yazılardan bu qənaətə gəlirik ki, müharibədən sonrakı dövrdə yeni yazılan əsərlərə müəllifindən asılı olmayaraq hər zaman tənqidçilər münasibət bildirmiş, ədəbiyyatda müşahidə edilən

müsbət təcrübənin ümumiləşdirilməsi, əsərlərin ideyalılığını, yazıçıların sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin artırılması, onların yaradıcılığında sosialist realizminin tələbləri baxımından yeni formada əsərlər yazmaq tələb olunurdu. Yazıçı və şairlərdən yenə fabriklərə zavodlara getmək, pambıq sahələrində çalışan əmək adamlarına yaxın olmaq, onların hiss və həyəcanlarını ədəbiyata gətirmək tələb olunur.

2.3. “Kommunist” qəzeti və Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses

Cənubi Azərbaycan mövzusu “Kommunist” qəzetində 1945–1950-ci illərdə daim diqqətdə saxlanılmış, şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında geniş əks etdirilmişdir. Bu əsərlərdə, ilk növbədə, ikiyə bölünmüş xalqın nisgili, Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın üzləşdiyi ağır şərait, İran rejiminin onlara qarşı apardığı mürtəce siyasəti, milli azadlıq ideyalarının boğulması kimi hiss və duyğular əsas mövzulardan idi. Ötən əsrin qırxıncı illərində Böyük Vətən müharibəsi zamanı cənub sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədilə Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycana qoşun yeridir. Bu qoşunların tərkibində Azərbaycanın görkəmli yazıçı və şairləri də Təbrizə göndərilir, orada siyasi iş aparır, əsərlərini “Vətən yolunda” (1941–1946) və “Azərbaycan” (1945–1946) qəzetlərində çap etdirərək xalqı birlik və azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

“Milli Hökumət qısa vaxtda Sovetlərin yardımı ilə teatr, filarmoniya, universitet yaratdı, ana dilində nəşriyyat və qəzetlər təsis etdi. Cənubi Azərbaycanda ilk azad seçkilər keçirildi və Məclis yaradıldı. 1941–1946-cı illərdə Cənubda gedən siyasi proseslər Şimaldakı sovet mətbuatında da geniş işıqlandırılır, Sovet Azərbaycanı xalqının ürəyindən xəbər verirdi. Məhz bu hərəkətin təsiri ilə 1945–1960-cı illərdə Şimalda da milli ovqatların yüksəlişi müşahidə olundu” [259].

Təəssüf ki, Stalin rejiminin dəstək göstərdiyi Seyid Cəfər Pişəvərinin (1892–1947) rəhbərliyi ilə qüvvətlənən milli azadlıq hərəkatı qəfildən İranın irticaçı rejimi ilə təkbaşına buraxıldı. Qısa müddətdə xalqın mübarizə əzmini oyadan, müstəqillik ideyalarını coşdurən, azadlıq tamını dadızdıran Milli Hökumət köməksiz qaldı. Sovet

ordusu İrandan çıxarıldı və Milli Hökumətin rəhbərlərinə, tərəfdarlarına qarşı təqiblər, sui-qəsdlər başlandı.

İranda qurulan Milli Hökumətin dövründə Azərbaycandan gəlmiş ziyalıların fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilirdi: *“1941–46-cı illərdə Güneydə hökumətin qurulması, intibahın başlandığı dövrdə Şimali Azərbaycandan getmiş ziyalıların rolu haqqında çox danışmaq olar. Mirzə İbrahimov ora gedib, Qulam Məmmədli, Mehdi Hüseyn, Cəfər Xəndan, Əli Vəliyev, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza orada olublar, qəzet, jurnal buraxıblar”* [60].

Həmin dövrdə, 1945–46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumət yaradıldığı zaman ana dilinin statusuna azadlıq verildi, dillərə qoyulan yasaqlar götürüldü, ana dilində məktəblər açıldı, Təbriz Filarmoniyası fəaliyyətə başladı və Azərbaycan dilində dərsləklər yazıldı, kitablar, qəzet və jurnallar nəşr olundu. Mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsi böyük inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Lakin bu inkişaf uzun sürmədi. 1946-cı ildə Milli Hökumətin süqutundan sonra daha kəskin şəkildə Azərbaycan türkcəsi qadağan olundu.

Qədim ənənələrini yaşadan Azərbaycan xalqı ölkənin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində öz dilini, adətini, mənəvi dəyərlərini qoruduğuna görə, *“hakim rus və fars dairələrin mürtəcə şovinst siyasətinə və qayda-qanunlarına məruz qalsa da, saflığını, özünəməxsusluğunu və mənəvi birliyini saxlamış, assimilyasiya olmamışdır”* [62, s.6].

Doğrudan da, müharibə illəri və sonrakı dövrlərdə “Kommunist” qəzetində dərc edilən Azərbaycan şairlərinin əsərlərini tədqiq etdikcə yuxarıda qeyd edilən fikirlər bir daha öz təsdiqini tapır. Nə qədər təqiblərə, məhrumiyyətlərə düşər olsalar da, Cənubi Azərbaycan şairləri ana dillərinin saflığı, müstəqillik ideyaları uğrunda mübarizələrini bir an belə səngitməyib, zaman-zaman öz arzu və düşüncələrini müxtəlif bədii vasitələrlə xalqa çatdırır, onu sonadək mübarizəyə səsləyirdilər.

Haqqında söhbət gedən zaman kəsiyində “Kommunist” qəzetində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı dərc olunan əsərləri iki qismə ayırmaq olar: 1. Cənubi Azərbaycan yazıçılarının əsərləri; 2. Ədəbi tənqidin Cənubi Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı barədə fikirləri.

Birinci qrupa, təbii ki, bədii əsərlər, həm də əksəriyyəti şeir olan münəvərlər daxildir. “Kommunist” qəzetinin müharibə illəri və ondan sonrakı dövrlərini araşdırdıqca yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər təkcə publisistikada deyil, bədii əsərlərdə də öz əksini tapırdı. Məsələn, Məhəmməd Biriyanın “*Vətənim*” şeirində qəhrəmanlıq dolu tarixi keçmişi olan xalqımızın igid oğulları ehtiramla xatırlanır. Şair şeirdə lazım gəlsə, Vətən uğrunda canını belə fəda etməyə hazır olduğunu bildirir:

*Qələ tək qoy ola hər vaxt sənə səngər vətənim,
Yaşa ey, fəxrli, şövkətli, müqəddəs vətənim!
Sənin uğrunda döyüslərdə boyansam qanıma,
Ölərəm şan və şərəflə inan uf demərəm [41, s.4].*

Yəhya Şeydanın “Qəhrəmanlar yurdu”, Aşıq Hüseyn Cavanın “Gəlir”, Məmmədəli Səfvətin “Böyük bayram”, Raziyyə Əli Nişaninin “Azərbaycan”, Mir Mehdi Çavuşinin “İftixar”, Müavinüssoltan Milaninin “Təbrik” və Balas Azəroğlunun “*Azərbaycan*” şeirlərində Azərbaycanın tarixən qəhrəmanlar yurdu olmasından, 1920-ci ilin aprelindən sonra yeni yaranan sovet Azərbaycanında gedən quruculuq işləri vəsf edilir. Azəroğlunun şeirindən bir bəndə nəzər salaq:

*Bilsinlər əyilməz o şah vüqarın,
Gözündə heç zaman qəsbkarların.
Gündüz günəşisən bizim diyarın,
Qaranlıq gecənin çırağı sənsən [31, s.4].*

Bəhs edilən dövrdəki Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının əsas qayəsi xalqa xidmət etmək, vətənin xoşbəxtliyi və səadəti yolunda çalışmaq, vətənpərvərlik ruhunu gücləndirmək, xalqı və vətəni üçün yaşayan fədakar və idraklı vətəndaşlar yetişdirmək idi. Cənubi Azərbaycan şairləri azadlıq və səadətdən, həyat və gələcəkdən danışarkən həmişə Stalin və Lenini bəşəriyyətin dostu kimi xarakterizə edirdilər. Bir çox şairlərin şeirlərində Sovet İttifaqı rəhbərlərinə məhəbbət açıq-aydın ifadə edilirdi. Məsələn, Mir Mehdi Çavuşinin aşağıdakı misralarında sovet ideologiyasının təsirini görmək mümkündür:

Zülm–Hitlərdən qurtardı öz ana yurdun bu gün,

Birliyin göstərdi ki, dünya boyu xoş barı var.

İndi azad xalqlar mən tək deyir can Stalin,

Yer üzündə ədlinə insanların iqrarı var [63, s.3].

Əlbəttə, bu yazıçı və şairlərin Sovet İttifaqına məhəbbəti, ilk növbədə, Şimali Azərbaycanda yaşayan bacı və qardaşlarının əldə etdikləri uğurlar, buradakı yaşayış səviyyəsinin üstünlüyü, ana dilinə, mədəniyyətə, elmə açılan geniş üfüqlər və bir gün aradakı sərhədlərin yıxılacağına inamlarından irəli gəlirdi. Bu inamı onlarda yaradan sovet rəhbərliyi, təəssüf ki, sonadək Cənubi azərbaycanlıların arxasında dayanmadı, rus imperiyası siyasətinin iç üzü və ya davamı yenə də özünü göstərdi.

Arada yaranan isti münasibətlərdən istifadə edərək cənublu şairlərin də respublikamıza səfərləri təşkil edilir, buradakı vəziyyətlə yaxından tanış olmalarına şərait yaradılırdı. Cənubi Azərbaycanın görkəmli şairlərindən olan Məmmədəli Səfvətin “*Bakı səfəri*” şeirində bir neçə təbrizli dostu ilə Azərbaycana səfərindən və burada gördüklərindən böyük heyranlıqla söz açılır:

Yaşa Azərbaycan, mərkəzin abad olsun!

İstəram görməyəsen dərdə bəla, zülmə xətər.

Köhnə sevgim ürəyimdən və gözümdən axdı,

İnci yaşlarla səni süslədim ey nurlu şəhər!

Məmmədəli Səfvətin Bakıda gördükləri onun həmyerlilərinin illərlə xəyal etdikləri cəmiyyətdən də üstün bir yerdir. Burada hamı üçün eyni şərait yaradılıb – qadın və kişi bərabər hüquqludur, hamı işləyir, halal çörəyini qazanır. İnsanlar əməksevərliyi ilə qələbə bayrağını daim zirvələrdə dalğalandırır. Ölkədə mədəni inqilab nəticəsində elm, təhsil günü-gündən inkişaf edir.

Orada göz dikib elmə, biliyə hər insan,

İstər alim ola, istərsə də fəhlə, rəhbər.

Güvənir əqlinə arvad, kişi, pir ilə cavan,

Fikrə ol yerdə bilin yaxşıca qiymət verilir [276, s.3].

Məhəmməd Biriyanın “*Mən ağlaram, gülər o*” şeiri Təbrizdə qələmə alınıb. Şair Azərbaycanın Cənubu ilə Şimalını müqayisə edir və “mən ağlaram, gülər o”, –

deyərək qoşmada ikiyə bölünmüş xalqın bir tərəfində sevinc, digər tərəfində qəm gördüyünü bildirir:

*Aşiq oldum ona cavan yaşımda,
Eybi yoxdur kipriyində, qaşında.
Dayanıbdı bir körpünün başında
Ayağında mən ağlaram, gülər o.
Addım-addım dolandıqca hər yanın,
Şadlığından coşur qəlbi insanın.
İkimiz də bir hörmətli ananın,
Qucağında mən ağlaram, gülər o [40, s.4].*

Yuxarıda qeyd olunan ideyalar Əli Fitrətin “Mübarək oktyabr”, Müavinüssoltan Milaninin “Oktyabr bayramı”, Abbas Pənahətin “Oktyabr inqilabına” şeirlərində də rast gəlirik. Adıçəkilən şeirlərdə də SSRİ-də inqilabın gətirdiyi azadlıq, bərabərlik ideyaları təbliğ edilir, cənubda da inqilabın fayda gətirəcəyinə inam ifadə edilir.

Təbrizdəki “Şairlər məclisi üzvlərinin İran Azərbaycanı Milli Hökumətinə məktubu” adlı mənzum məktubda Şimali Azərbaycanın inkişaf etdiyi, tarlalarda maşınların, traktorların işlədiyi, savadsızlığın ləğv edildiyi, hər yerdə məktəblər açıldığı bildirilir.

*Seçdi ellər xalq içindən şövalə on bir vəzir,
Olmaya yadlar əlində xalqımız bir də əsir.
Doğma dildə körpələr indi verməkdə səs-səsə,
Ağuşun açmış elə, gəl-gəl deyir hər mədrəsə.
Ey vətən, ey şanlı Azərbaycan, fəxr eylə sən!
Bir də at çapmaz sənə sinəndə heç vaxt hər yetən.
Sən dilərdin belə bir dövrəni çoxdan, ey diyar!
Qoy şüarı firqəmin ölkəmdə olsun payidar!
Qoy məzarından durub əhsən desin sərdarımız! [290, s.3]*

Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin yaradılması xalqın illərdən bəri can atdığı azadlıq arzusuna qovuşduğunu, məclis üzvlərinin də xalqla birlikdə olduğunu göstərir. Məktubu “Şairlər məclisi” adından Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, Hüseyn

Səhhaf, Müzəffər Dərvişi, Mir Mehdi Çavuşı, Yəhya Şeyda və Balas Azəroğlu imzalamışlar.

Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatını dəstəkləyən Qızıl Ordu birləşmələri 1946-cı il dekabrın 12-də öz əsgərlərinə geri çəkilmək haqqında göstəriş verir. Bu hadisədən təəssüflənən Aşıq Hüseyn Cavan “*Getmə*” qoşmasında duyğularını dilə gətirərək aşağıdakı misraları yazır:

*Gözümün yaşını tazə silmişəm,
Tazə sevinmişəm, tazə gülmüşəm.
Sevib, seçib səni arxa bilmişəm,
Artar ürəyimin məlalı, getmə.
Hüseynəm mən sənsiz necə dözərəm,
Gecə-gündüz fərağında gəzərəm.
Mənə əl qaldırsa düşmən əzərəm,
Sən mənə öyrətdin bu halı, getmə [54, s.4].*

Qızıl Ordu Cənubi Azərbaycandan geri çəkildikdən sonra İranın mürtəce hakimiyyət orqanları milli azadlıq hərəkatının rəhbərlərini təqib etmək, onları həbsxanalara atmaq və ölümə məhkum etmək haqqında göstəriş verir.

Qəzetin səhifələrində rastlaşdığımız şimalı-cənublu Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəldiyimiz əsas xüsusiyyətlər xalqın zorla bir-birindən ayrılmasına etiraz, düşdüyü acı durumdan çıxmaq üçün mübarizə aparmağın, qeyrət göstərməyin vaxtının yetişməsini bizə çatdırması idi. Tarixən bir olan xalqın ikiyə bölünməsi, qardaşın bacıdan, ananın baladan ayrı düşməsi kimi taleyüklü məsələlərin bu şeirlərdə dərin elmi təhlili, Azərbaycanın ikiyə bölünməsini şərtləndirən amillərin konkret qeyd edilməməsi heç də bədii nümunələrin dəyərini azaltmır. Çünki bu əsərlər illərdən bəri ayrı düşmüş bir xalqın ürəklərdə gizli qalan birləşmə, ən azından sərbəst şəkildə gediş-gəlişin bərpa olunması kimi müqəddəs arzuların bədii ifadəsi idi. 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başlayanda Sovet İttifaqının rəhbəri İosif Stalin cənub sərhədlərini möhkəmlətmək adıyla İrana qoşun yeridir. Təbrizdə Cənubi Azərbaycanın Milli Hökumətinin yaradılmasına kömək göstərməklə İranın siyasi dairələrinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edən Sovet İttifaqı bu ölkənin neftinin

İngiltərə və ABŞ kimi dövlətlərə satılmasından narahatlığını bildirir. Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin güclənməsindən, onların dil, muxtariyyət, azadlıq kimi tələblərindən çəkinən İran hökuməti Stalindən sovet əsgərlərini Cənubi Azərbaycandan çıxarmağı xahiş edir və bunun hər iki tərəfin xeyrinə olacağına onu inandıra bilir. Burada iki məqam özünü göstərir. Bir tərəfdən SSRİ rəhbərliyi Cənubi Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra Şimali Azərbaycanda da birləşmək, bütöv Azərbaycan dövlətini yaratmaq ideyasının ortaya çıxacağından ehtiyat edir, digər tərəfdən isə İran neftinə nəzarəti əlində saxlamaq istəyirdi. İki dövlət rəsmilərinin Moskvadakı görüşündən, aralarındakı razılaşmadan sonra sovet qoşunları Seyid Cəfər Pişəvəri hökumətini köməksiz buraxaraq irtica qarşısında tək qoydu. İran neftinə nəzarəti ələ keçirən SSRİ həm də Cənub qapısını Şimali azərbaycanlıların üzünə bağladı. Sovet rəhbərliyi həm də bu qərarla imperialist Avropa ölkələri və ABŞ-a özünün “sülhsevər dövlət” olduğunu nümayiş etdirdi.

Beləliklə, sovet qoşunları Cənubi Azərbaycandan çıxarılan kimi, Milli Hökumətin rəhbərlərinə İran siyasi dairələri divan tutdu, həbslər, qətlər bu hərəkəti sarsıtdı, məhv elədi. Küçədə ana dilində danışmaq belə yasaq edildi.

Bundan sonra da şair və yazıçılarımız Cənubi Azərbaycan mövzusunda əsərlər yazırdı. Lakin bu əsərlərdə məsələnin əsl mahiyyətini açıb göstərməyə senzura imkan vermirdi. Azərbaycanın ikiyə parçalanmasının əsl səbəbləri həmin əsərlərdə real faktlarla açılmasa da, bir-birindən ayrı düşən xalqın nə vaxtsa birləşəcəyinə böyük inam ifadə edilirdi.

Beləliklə, ötən əsrin 40–50-ci illərində yaranmış şərait milli ruhu oyatmaqla yanaşı, dil və ədəbiyyatımızın inkişafına da müsbət təsir göstərdi. Həmin dövrdə İrandan Azərbaycana köçüb gələn insanlar arasında şair və yazıçılar da var idi. Onlardan Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, Əli Tudə, Söhrab Tahir və başqa şair və yazıçıları göstərmək olar. Bu ədiblər qısa zamanda Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yeni incilərinin yaradılması və inkişafına öz töhfələrini verir, eyni zamanda, cənub mövzusunda dəyərli əsərlər yaradırdılar.

Şəhriyarın *“Qafqazlı qardaşlarla görüş”* şeiri Cənubi Azərbaycandan Bakıya xəyalən gəlmiş böyük şairin saf, incə duyğularının səsidir. Şəhriyar Sovet dövründə

Şimali Azərbaycana gəlib buradakı qardaş-bacılarını görmək istəyirdi. Lakin onun bu arzusu süni maneələrlə yubadılır, hər vəchlə qarşısına siper çəkilirdi. Ürəyi Bakı ilə, buradakı soydaşları, qələm dostları ilə çırpınan şair arzuladığı səfərin gerçəkləşməyəcəyini hiss edir və xəyalən gəldiyi səfər haqqında şeir yazır. Elə ilk misradan Azərbaycanı nə qədər sevdiyini bəyan edən şair qeyrəti coşqun olmayanın sənin fəraqından çəkdiklərimdən xəbəri olmaz deyir. Şəhriyar Bakıya gəlib buradakı dostlarıyla, xalqımızla qucaqlaşmaq, ruzigar əlindən dad çəkmək istəyir.

*Qoy gəlim bir qucaqlaşaq, öpüşək,
Bir çəkək ruzigar əlindən dad.
Tanrının şükr edək cəlalına ki,
Bu qədərlikcə olmuşuq uzaq.*

Böyük ustad Bakının sözü, soyu, hekayələri illər durduqca dillərdən düşməz,— deyir. İllər keçsə də sən kimi qardaşı özgə qarındaş heç vaxt atıb tutmayacaq, qoca Təbriz də Bakı qardaşlarını yüz min il keçsə də unutmayacaq. Xəyalən səfər etdiyi Bakıda ustad şair yoldaşlarını anaraq deyir ki, sənətkar Rüstəmin, Rahimin əlini sıxmağın mənə dünya boyda izzəti var, qocalıqda bu izzəti tapmağın isə bir cavanlıq qədər ləzzəti var.

*Gəlmişik doğma yurdumuz—Bakıya,
Qoy bu, tarixdə iftixar olsun.
Şəhriyardan da bu üfüqlərdə,
Bu sınıq nəğmə yadigar olsun [287, s.3].*

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, “Kommunist” qəzeti yalnız Cənub yazıçılarının əsərlərini səhifələrində çap etdirməklə kifayətlənmir, Cənub ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, İranda baş vermiş ədəbi hadisələr barədə də məlumatlara səhifələrində yer ayırırdı.

Belə yazılardan biri müəllifi göstərilmədən “Kommunist” qəzetinin 5 yanvar 1946-cı il tarixli sayında çıxan “Xaqani Şirvani və Eduard Braun davası” adlı məqalədir. Məqalədə Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani və ingilis şərqsünası Eduard Braun haqqında məlumat verilməklə yanaşı, Tehran siyasətçilərinin İranda milli

azadlıq hərəkatının güclənməsindən narahatlıqları da ifadə edilir. Məqalədə Milli Hökumətin qəti tədbirləri və Azərbaycan xalqının milli şüurunun artmasından qorxuya düşən Tehran siyasətçilərinin başlarını itirərək gah azərbaycanlıları hədələməsi, gah da onları İranın fədakar oğulları və istəkli qardaşları adlandırmaları vurğulanır. Bir gün Tehranda Xaqani xiyabanının adını dəyişib ingilis alimi Eduard Braunun adını qoyurlar. Diqqətə çatdırılır ki, İranın hakim dairələri zaman-zaman Azərbaycan adlarını dəyişdirib fars adları qoyublar. *“Məsələn, Rzaxan Urmini Rizaiyyə, Acıçayı Təlxrud, Qız körpüsünü Pöldoxtər adlandırır. İndi də Xaqanimizi Eduard Braun etdiniz. Biz bunların hamısını görür və səbəbini anlayırıq”* [136, s.3].

Məmməd Rahimin *“Balaş Azəroğlu”* məqaləsində Cənubi Azərbaycanda yetişən gənc şair haqqında məlumat verilir. Balaş Azəroğlu yaradıcılığını təhlil edən müəllif onun əsərlərində hüzn və ələmin xalqın kədəri olduğu qənaətinə gəlir [232, s.3].

Cəfər Xəndanın *“Məhəmməd Biriya”* məqaləsi Cənubi Azərbaycanda yaşayıb yaradan Məhəmməd Biriyanın yaradıcılığından bəhs edir. Qeyd olunur ki, 1918-ci ildə Təbrizdə anadan olan şair bütün varlığı ilə xalqına bağlı olmuş, onu azadlıq uğrunda mübarizədə alovlu şeirləri ilə birliyə səsləmişdir [147, s.3].

Cənubi Azərbaycan şairlərinə qayğı göstərən “Kommunist” qəzeti növbəti nömrələrin birində diqqəti Əli Tudənin yaradıcılığına yönəldir. İlyas Əfəndiyev *“Əli Tudə”* məqaləsində şairin yaradıcılığı haqqında yazır: *“Rza şah istibdadının heybətli gecələri onun da körpə qəlbini dəhşət və iztirablarla doldurmuşdu. İran sərdabələrində can verən anaların qara baxtı, fars karxanalarında “qızıl qönçələr” toxuyan qadınların vahiməli mahnıları onu şair etdi!...O, yaralı vətən torpağının böyük dərdi ilə alışıb yanan bir fədai oldu.*

*Nədir hüsnündəki bu sis, bu duman,
Neçin danışmırsan, neçin gülmürsən!?
Məni düşündürən, məni güldürən,
Məni şair edən sən deyilmisən? ”* [71, s.4]

İsrafil Nəzərovun Cənubi Azərbaycan şairi “İbrahim Zakir” [222, s.3], Qılman Musayevin “Əli Fitrət” [201, s.3] və Nigar Rəfibəylinin “Hökumə Billuri” [240, s.3]

adlı məqalələri Arazın o tayında yaşayıb-yaradan şairlərin həyat və yaradıcılıqlarından bəhs edir.

Kamran Məmmədovun *“Vətənpərvər şair”* məqaləsi Cənubi Azərbaycan şairlərindən olan Mirzəli Möcüzün həyat və fəaliyyəti haqqında Qulam Məmmədlinin çapa hazırladığı kitabdan bəhs edir. Məqalədə diqqətə çatdırılır ki, Mirzəli Möcüz 1873-cü ildə Təbrizin şimali-qərbindəki Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuşdur. 16 yaşından yetim qalan şair bir müddət yad ölkələrdə yaşadıqdan sonra vətənə qayıdır. XX əsrin Cənubi Azərbaycan şairləri içərisində özünəməxsus, görkəmli yer tutan Mirzəli Möcüz hər şeydən əvvəl vətənpərvər bir şair idi. O, vətəni Azərbaycanı və doğma ana dilini sonsuz məhəbbətlə sevmiş və tərənnüm etmişdir.

Nə yatıbsan, ayıl ey millət-biçarə ayıl,

Satır axır vətəni düşməyə əyani-vətən [193, s.3].

Məmməd Cəfərin Mirzə İbrahimovun *“Gələcək gün”* romanı haqqında məqaləsində yazığının Cənubi Azərbaycanda gedən azadlıq mübarizəsinin real təsvirinə həsr olunmuş əsəri təhlil edilir. Əsərdə müəllifi təkcə Cənubi Azərbaycanın dərdi deyil, İranın, Kürdüstanın, İranda yaşayan başqa millətlərin də azadlıq uğrunda mübarizəsi və gələcəyi eyni dərəcədə düşündürdüyü, məşğul etdiyi diqqətə çatdırılır. Əsərdə müəllifi düşündürən əsas məsələ məmləkətdə xalqın qüdrəti, onun mənəvi zənginlikləri, mübariz ruhu olmuşdur. Odur ki, *“Gələcək gün”* romanı bəhs etdiyi məmləkətin və xalqların zəif tərəflərini deyil, birinci növbədə, qüdrətini əks etdirən bir güzgü olmuşdur [57 s.3,].

Məmməd Mübarizin *“Eşqi”* məqaləsi İranın inqilabçı şairi Eşqi Mirizadənin həyat və fəaliyyətinə həsr olunub. Doğma torpağının azadlığı, müstəmləkəçilik, imperialist dünyası əleyhinə şeirləri ilə xalqı ayılmağa çalışan Eşqi Mirizadə istibdadın əli ilə 31 yaşında qətlə yetirilir. O, İranın ingilis imperialistləri ilə müqaviləsinə etiraz edir, o zamankı baş vəzirə xitabən deyirdi: *“Ey Vüsuqüddövlə! İran sənə babandan qalma mülkün, şəxsi namusun və hərəcayı qızının isməti deyil ki, hər kəs qızıl verdi ona satasan!”*...

Eşqi Mirizadə əsərlərində İngiltərə imperializminin qanlı niyyətlərini, hiylə və riyakarlığını amansız bir şəkildə ifşa edirdi. Onun şeirləri bütün İran əhalisi arasında

yayılır və sevilirdi. Bu səbəbdən yazdığı siyasi şeirlərə görə əvvəlcə zindana atılan, sonra isə Tehran küçələrində qətlə yetirilən Eşqi ömrünün son gününədək mübarizəsini dayandırmadı:

*Eşqi-vətənlə mən vətən etdim xərabəni,
Fəryad kimi vətən yenə də oldu tarumar.
Torpaq sovurmaq istəyirəm başıma bu gün,
Hardan alım o torpağı? İrani satdılar!* [203, s.3]

Qeyd edək ki, Eşqi Mirizadə bütün ömrünü azadlıq həsrətilə yaşamış, azadlıq düşmənləri olan imperiaлизм və irtica əleyhinə mübarizə meydanında bir həqiqi vətənpərvər kimi çarpışmış və bu yolda da həlak olmuşdur.

Tədqiqatımızdan aydın olur ki, “Kommunist” qəzeti otən əsrin 40-cı illərində Azərbaycan yazıçılarının Cənub mövzusunda əsərlərini öz səhifələrində mütəmadi çap etdirməklə bərabər Cənub ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin də əsərləri, İranda baş vermiş ədəbi hadisələr barədə də məlumatlara yer ayırırdı. Bununla da Milli Hökumətin fəaliyyətinə, ana dilinin inkişaf etdirilməsi, milli məktəblərin yaranmasına böyük təkan vermiş oldu.

2.4. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi, təbliği və nəşri qəzetin əsas mövzularından biri kimi

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda öyrənilməsi və təbliği 1907-ci ildə “Füyuzat” jurnalında Məhəmməd Hadinin tərcüməsində “*Nizaminin övladına nəsihəti*” adlı şeiri ilə başlasa da ölkəmizin ədəbi ictimaiyyəti, görkəmli ziyalılarımız şairin əsərlərinə hər zaman diqqət göstərmişdir. Lakin Nizaminin əlyazmalarının elmi şəkildə tədqiqata başlanması və tərcümə olunmasına XX əsrin 40-cı illərində start verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mərhələ Zəhra Allahverdiyevanın “Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri)” adlı namizədlik dissertasiyası (1991) və eyniadlı monoqrafiyasında geniş tədqiq olunmuşdur [7]. Biz burada yalnız “Kommunist” qəzetində dərc edilən məqalələrə diqqət yetirməyi nəzərdə tutmuşuq.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda öyrənilməsi, əsasən XX əsrin 40-cı illərindən başlanır. 1939-cu ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi ərəfəsində şairin əsərlərinin elmi tədqiqi və tərcüməsi işlərinə start verilmişdir. Lakin Böyük Vətən müharibəsinin başlanması şairin yubiley tədbirlərini geniş şəkildə keçirməyə imkan vermədi. Yalnız 1947-ci ildə Nizaminin 800 illik yubileyi keçirildi və həmin dövrdə onun əsərlərinin tədqiq edilməsi, çapa hazırlanması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Diqqətə çatdıraq ki, ötən əsrin 40-cı illərində “Kommunist” qəzetində də Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür.

Qeyd edim ki, qəzet səhifələrində dərc edilən materialları topladıqca onları üç qrupa ayırdıq. Birincisi, Nizaminin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərinin tədqiqi ilə bağlı dərc edilən yazılar. İkincisi, Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi. Üçüncüsü, Nizamiyə həsr edilən şeirlər.

“Kommunist” qəzetində rast gəldiyimiz ilk məqalələr sırasında Yevgeni Bertelsin *“Azərbaycanın dahi şairi Nizami”* (1939) adlı məqaləsində Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. Müəllif bildirir ki, o zamankı saray ənənələri Hindistandan Aralıq dənizinə qədər böyük bir ərazidə ədəbi əsərlərin farsca yazılmasını tələb edirdi. Nizami də zamanın tələbindən yazdığı poemaları müxtəlif hökmdarlara ithaf etdiyi üçün əsərlərini saray dilində, yəni farsca yazmağa məcbur idi. Bertelsin qənaətinə görə, Nizami birinci əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndə xalqın ağır vəziyyətindən, hakimlərin zor və ədalətsizliyindən, kəndlilərin yoxsulluğundan və ağır əməyindən cəsarətlə bəhs edirdi. Onun fikrincə, poemalar hökmdarlar üçün bir öyüd olmalı, onu yaşadan xalqın çəkdiyi ızdırlarını yada salmalı idi [37, s.3].

Mikayıl Rəfilinin *“Azərbaycan incəsənətinin çox qiymətli əsəri”* (1939) sərəlövhəli məqaləsində böyük sənətkarın “İskəndərnamə” poemasının yeni tapılan əlyazması haqqında məlumat verilir. Bildirilir ki, tədqiqatçı Leninqradda ezamiyyətdə olarkən “Sankt Peterburqskiye vedomosti” jurnalında 1829-cu ildə dərc edilmiş bir məlumat onun diqqətini cəlb edir. Həmin məlumatda “İskəndərnamə” poemasının Ərdəbildə Şeyx Səfi məscidindən götürülmüş Azərbaycan dilində olan

əlyazmasının Peterburqun xalq kitabxanasına verildiyi qeyd edilirdi. Nizaminin yubileyinə hazırlıq zamanı həmin əlyazma Saltıkov-Şedrin adına dövlət kitabxanasından tapıldı. Poemanın 466 səhifəsinin 11-də incə işlənmiş bədii miniatürlər var. Əlyazma 1828-ci ildə Rusiyanın İrandakı səfiri Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun tapşırığı ilə başqa kitablara birlikdə Ərdəbildən götürülərək Peterburqa gətirilmişdir [241, s.3].

“Kommunist” qəzetinin materialları içərisində Həmid Araslının Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələri xüsusi yer tutur. Həmid Araslının “*Azərbaycan poeziyasının parlaq günəşi Nizami Gəncəvi*” (1939) adlı məqaləsi dahi sənətkarın ədəbi irsinin araşdırılmasının ilkin mərhələsini təşkil edir. Məqalədə Nizaminin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda gəncəli Əbül-Üla, Məhsəti, Qivami-Mutərrizi, Şirvanlı Xaqani və Fələki, Beyləqanlı Mücirəddin kimi bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan azərbaycanlı sənətkarların yaşadığı bildirilir. Böyük Azərbaycan şairlərinin zəngin əsərləri ilə tərbiyələnən Nizami, məşhur fars, özbək və ərəb şairləri ilə də maraqlanırdı. “Dədə Qorqud” dastanlarının zənginliklərini dərindən mənimsəyən şair daha orijinal bir yol ilə inkişaf edərək, Yaxın Şərqdə yeni bir məktəbin təməlini qoydu. Həmid Araslı həmçinin qeyd edir ki, Nizami “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” kimi poemalarında xalq yaradıcılığının motivlərini yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Nizami Nəmrud, Bəhram, İskəndər kimi musəvi obrazlar yaratmışdır. Şair Azərbaycan ədəbiyyatında qadın qəhrəmanlardan ilk dəfə danışan sənətkardır [9, s.3].

Həmid Araslının həmin dövrdə çap olunan “*Ölməz məhəbbət dastanı*” (1940) sərlövhəli məqaləsində isə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması tədqiqata cəlb olunur. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, ilk dəfə Rəsul Rzanın tərcüməsində oxuculara çatdırılan poema dünya ədəbiyyatı tarixində bu mövzuda yazılmış əsərlər sırasında misilsiz bir yer tutur. Nizamidən sonra 50-dən artıq şair “Xosrov və Şirin” mövzusunda əsər yazmış, onların hamısı dahi şairin yaradıcılığına pərəstiş etmişdir. Həmid Araslı məqalədə xüsusi vurğulayır ki, əsəri tərcümə edərkən Rəsul Rza Azərbaycanın milli şeir vəznini seçmişdir ki, bu da “Xosrov və Şirin”in əsl variantına daha yaxındır. Lakin tərcümənin əsas üstünlüyü “Xəmsə”nin hər hansı bir təsadüfi

nəşrindən deyil, bəlkə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən dünya muzeylərində on qədim əlyazma və dörd mühüm nəşrinin müqabilində müəyyənləşdirilmiş elmi-tənqidi mətn əsasında olmasıdır [13, s.3].

Həmid Araslının “*Cahanşümul sənətkar*” adlı digər bir məqaləsi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatının inkişafına təsirindən söhbət açır. Qeyd edilir ki, Nizaminin əsərləri təkcə Vətəninə deyil, çox uzaqlarda da eyni hərarətlə sevilir, öyrənilir və təqlid edilirdi.

“*Qəlb şairi*” məqaləsində Həmid Araslı qeyd edir ki, Nizami hələ “Sirlər xəzinəsi” əsərindən çox əvvəl şeirlər yazmış, lakin ömrünün sonuna kimi yazdığı şeirlərin hamısı elm aləminə bu gün məlum deyildir. Təzkirəçilər və şərqşünaslar şairin lirik şeirlərinin həcmnin iyirmi min beyt olduğunu qeyd edirlər. Nizami Gəncəvi hələ “Sirlər xəzinəsi”ni yazmamış qələmə aldığı bir fəxriyyədə özünün kamil bir şair olduğunu söyləyirdi. Lakin şairin şeir “Divanı”ndan qədim təzkirə və cümlələrdə çox az bir hissə saxlanılmışdır [13, s.3].

Həmçinin Həmid Araslının “*Ölməz dastan*” adlı məqaləsi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının təhlilinə həsr edilib. Müəllif yazır ki, “Yeddi gözəl” poeması, kompozisiyasının orijinallığı, dilinin obrazlılığı və ideyasının aktuallığı ilə Nizaminin zəngin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Mənalı aforizmlər və gözəl təbiət təsvirləri ilə bəzədilmiş bu mənzum roman, dahi sənətkarın geniş xalq ədəbiyyatı xəzinəsindən aldığı zərif nağıllarla gözəlləşdirilmiş və zənginləşdirilmişdir [12, s.3].

“Kommunist” qəzetində dərc olunan materiallar içərisində Mirzə İbrahimovun “*Dahi söz yaradıcısı*” adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir. Müəllif Nizaminin yaşadığı dövrə qədərki mərhələdə Azərbaycanın siyasi mənzərəsinə toxunur, Babək üsyanının qəhrəmanlıq epopeyası kimi xalqın yaddaşında əsrlərdən-əslərə qədər gəlib çıxdığını bildirir. O, qeyd edir ki, Azərbaycan VIII–IX əsrlərdə dünyanın böyük bir hissəsini titrədən babəkizmin beşiyi olmuşdur. Məhz belə bir xalqın övladı kimi Nizami öz əsərlərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarını tərənnüm etmişdir. Mirzə İbrahimov yazır: “Nizami, vətəninə və xalqına olan məhəbbətdən böyük bəşəri eşqə qədər yüksələn və fərdi, canlı insanı bütün yaradıcılığının mərkəzinə qoyan ölməz

humanistlərdəndir. O, yer üzündəki bütün xalqların, əzilən, yazıq, köməksiz insanların dostudur. O, zülm və ədalətsizliyin düşmənidir”.

Həmçinin müəllif qeyd edir ki, pak, təmiz və yüksək fəlsəfi məhəbbətin ifadəsi olan “Leyli və Məcnun” dastanı dünya ədəbiyyatının misilsiz incilərindəndir. Onun ölməz motivləri, təqribən, 400 il sonra böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin “Romeo və Cülyetta” faciəsində və Azərbaycan şairi Füzulinin “Leyli və Məcnun” dastanında bir daha ifadə edilmişdir. Mirzə İbrahimovun “Böyük Nizami” məqaləsində də görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığından söhbət açılır. Yazıçı yazır ki, Nizami hələ o zaman sənətin ictimai vəzifəsini anlayır, sənətkar qarşısında böyük qayələr qoyurdu [155, s.3].

Həmin dövrdə qəzetin səhifələrində Məmməd Mübarizin “*Nizami yaradıcılığında utopik sosializm*” adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir. Müəllif dahi şairin yaradıcılığı haqqında oxuculara ətraflı məlumat verərək yazır ki, yaşadığı cəmiyyətdəki ictimai-iqtisadi bərabərsizliyi görmək, haqsızlığa, zülmə qarşı cəsarətli çıxışlar edib dövrünün ictimai-siyasi quruluşunu amansız tənqid etmək – Nizaminin başlıca xüsusiyyətlərindən olmuşdur. Nizami utopik sosializm ideyasını “İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” hissəsində belə təqdim edir: Çəmənələr, bağlar, çeşmələr arası ilə keçən İskəndər bəzəkli bir şəhərə rast gəlir. Bu şəhər öz abadlığı və nemətinin bolluğu ilə behiştə xatırladır. Şah şəhərin darvazasına çatanda nə daşdan, nə dəmirdən, nə də taxtadan qapı gördü. O, şəhərə daxil oldu. Dükənlər hər cür qiymətli şeylərlə dolu idi. Lakin onların nə qapısı, nə də qıfılı vardı. Şəhər əhalisi İskəndəri qarşılayıb behişt qəsri adlanan bir tikiliyə aparır, ona gözəl süfrə açırlar. Bu qədər bolluğu gören padşah ölkənin sirrini soruşur. Ağsaqqallar öz həyat prinsiplərini belə izah edirlər. “Bizdə heç kəsin malı başqasından artıq deyildir. Biz hamını özümüzə qardaş bilirik. Heç kimin ağlaması bizi güldürməz” [206, s.3].

Məmməd Mübarizin “*Ölməz dastan*” və “*Böyük xalq şairi*” məqalələrində də Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması təhlil edilir. Dastandakı hadisələrdən danışan tədqiqatçı Məhinbanunun (Şəmira) ədalətli şah kimi ad çıxarmasından, onun saysız-hesabsız mal-dövlətindən, ömrünü qardaşı qızı Şirinə həsr etməsindən söz açır.

Nizami Şirinin tək cə gözəlliyindən deyil, həm də onun cəsurluğundan, yenilməz igidliyindən ətraflı bəhs edir [207, s.3].

Müəllif bildirir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xalq, onun gövhəri olan yaradıcı qüvvə, birinci olaraq, Nizaminin əsərləri ilə səhnəyə çıxmışdır. Nizami əsərlərində Azərbaycan təbiətinin gözəlliyini, yüksək mədəniyyətini, “yazı da, qışı da güllər, çiçəklərlə bəzənmiş Bərdə şəhərini”, qızıl gül xırmanı və Muğanı bülbüllər məskəni kimi oxucunun xəyalında canlandırır .

Məmməd Mübariz “*Nizami və vətən*” məqaləsində isə yazır ki, Azərbaycan torpağının böyük vətənpərvəri Nizami Gəncəvi öz ölməz əsərlərinin mövzunu haradan alırsa-alsın, onun qəhrəmanlarının fəaliyyəti harada cərəyan edirsə-etsin, şair həmişə vətəni düşünmüş, vətənin şərəfi onun əsas yaradıcılıq qayəsi olmuşdur. Şair sönməz odlar diyarı – Azərbaycana atəşin bir məhəbbətlə bağlı idi:

Bərdə nə gözəldir, Bərdə nə şəndir,

Yazı da, qışı da güllü gülşəndir.

Yayda dağlarında açar çiçəklər,

Qışı min çiçəkli bahara dəyər [205, s. 3].

“*Nəvai və Nizami*” məqaləsində Məmməd Mübariz Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizaminin böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə təsirindən, əsərlərindəki oxşar cəhətlərdən söz açır. Qeyd edilir ki, Nizaminin Nəvaiyə təsiri, xüsusilə özbək şairinin “Xəmsə”yə daxil olan beş poemaya yazdığı nəzirələrdə özünü bürüzə verir. Məsələn, Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsərində Fərhadın atasının öz oğlunu bəsləmək üçün tikdirdiyi dörd rəngarəng qəsr, bizə Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Bəhram üçün tikilən Xəvərnəq qəsrini xatırladır. Onun Sokrat dağına gedib İskəndər tilsimini açması, Nizaminin “İskəndərnamə”sində qəhrəmanın Dərbənddə Key Xosrov tilsimini açması haqqındakı əfsanəyə bir işarədir [204, s.3].

Qəzetin səhifələrində nəşr olunan məqalələr sırasında Cəfər Hacıyevin (Xəndan-red.) “*Nizaminin lirik şeirləri*” adlı məqaləsi böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin anadan olmasının 800 illik yubileyinə hazırlıq dövründə yazılmışdır. Məqalədə müəllif qeyd edir ki, dünya ədəbiyyatına “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “İskəndərnamə” kimi ölməz əsərlər bəxş edən

Nizaminin 20 min beytlik Divanı mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, bu günədək şairin cəmi 1500 beyti toplanıb. Nizami lirik parçalarını həm gənclik illərində, həm də qocalıq dövründə yazmışdır. Onun qocalıq dövründə də lirik şeirlər yazdığını aşağıdakı parçadan da aydın görmək olur:

*Ağ tüklərdən qar yığıldı, başım üstə qalandı,
Vücutum bir çardağ kimi, yatmasın ah, amandı!
Dağ başında qar olanda əridikcə su gələr,
Gözlərimdən axan yaşın səbəbidir bu məgər?* [143, s.3]

Şairin lirik şeirləri, xüsusilə, qəzəlləri hələ sağlığında ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Cəfər Hacıyev müxtəlif təzkirələrdə və mənbələrdə Nizami imzası ilə yüzlərlə parçaya rast gəlindiyini, lakin bunların hamısını böyük Nizamiyə şamil etməyin düzgün olmadığı qənaətinə gəlir.

Cəfər Xəndanın “*İctimai fikirlərin bədii tərənnümçüsü*” məqaləsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “Sirlər xəzinəsi” poemasının təhlilinə həsr edilib. Müəllif bildirir ki, Nizami Gəncəvinin 37 yaşında qələmə aldığı bu əsərdən əvvəl yazdığı qəzəlləri ilə Yaxın Şərqdə böyük şöhrət qazanmış, əsərləri dillər əzbəri olmuşdur. “Sirlər xəzinəsi” Nizaminin ictimai görüşlərinin bədii ifadəsini verən ilk böyük əsəri idi. Əsərin ən maraqlı hissəsini 20 mənzum hekayə təşkil edir. Bunlardan başqa, əsərdə minacat, nət, mədh şəklində parçalar da vardır ki, bunlarla Nizami keçmiş şeirdə ənənə kimi yayılmış vəzifəni yerinə yetirirsə, digər tərəfdən də söz aləmində hakim bir sənətkar olduğunu nümayiş etdirir [144, s.3].

Bu illərdə nəşr olunan araşdırmalar sırasında diqqəti Mir Cəlalin “*Əsrlərdən gələn dostluq səsi*” məqaləsi cəlb edir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında slavyan xalqına olan münasibətdən söz açılır. Şairin “Yeddi gözəl” əsərində əsas hadisələr Bəhram şahın həyat və hekayələrindən bəhs etsə də, slavyan qızı Nəsrinnuşun hekayəsi də maraq doğurur. Nizami Gəncəvi Nəsrinnuşun simasında bu xalqın həyat və məişəti, qəhrəmanlığı haqqında söhbət açır. Beləliklə, tədqiqatçı alim Nizami əsərlərinə istinadən Azərbaycan və rus xalqları arasındakı əlaqələri təhlil edir, dahi sənətkardan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında rus xalqını, mədəniyyətini yüksək qiymətləndirən Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim

Şirvani, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa şair və yazıçılarımızın əsərlərini nümunə göstərir [195, s.4].

Həmin dövrdə Heydər Hüseynovun qəzet səhifələrində yer alan *“Mütəfəkkir sənətkar”* məqaləsini də qeyd etmək lazımdır. Heydər Hüseynov Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təhlil etmiş, əsərlərindəki fəlsəfi fikirləri diqqətə çatdırmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Nizaminin əsərlərində sadə materializm və ibtidai şəkildə də olsa, dialektika ünsürlərini görmək mümkündür. “Xüsusən, kainatın maddiliyi və filosof Falesin dediyi kimi, bu maddi əsasın sudan ibarət olması Nizaminin aşağıdakı mülahizələrində bariz surətdə ifadə edilmişdir:

*Sudan bu kainat yarana bilməz,
Deyə inkar etmək istərsə hər kəs,
Nüftənin varlığı bu sözlərimi
Alimlər yanında isbat etməzmi?* [131, s.3].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XX əsrin 40-cı illərində alimləri Nizami Gəncəvi əsərlərinin tərcüməsi və nəşri məsələləri də düşündürürdü. *“Nizami əsərləri çapa necə hazırlanmışdır”* adlı məqalədə – SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Nizami əsərlərinin tərcüməsinin baş redaktoru, professor Yevgeni Eduardoviç Bertelslə müsahibədə alimlərin tərcümə üzərində necə işlədiklərindən danışılır. Akademik bildirir ki, XIV, XV və XVI əsrlərə aid əlyazmalar toplanmış və tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar zamanı bu əsərlərin Nizami ruhuna daha yaxın olan variantları üzərində dayanmış və həmin əsərlərin tərcüməsi məqsədemüvafiq hesab edilmişdir. Y.Bertels Nizamiyə məxsus olan əlyazmaların bugünədək əldə edilmədiyinə təəssüflənir, ona görə də on dördüncü əsrin əlyazmalarını daha etibarlı hesab etdiklərini vurğulayır [225, s.4].

Həmçinin Məmmədəğa Sultanovun *“Nizami Gəncəvinin yeni bir qəzəli haqqında”* məqaləsində ədəbiyyat həvəskarlarının təzkirə və cümlələrində Nizamiyə aid xeyli qəzəl və qəsidə saxlanılması qeyd edilir. Tədqiqatçı alim əldə etdiyi qəzəli oxucularla bölüşür və israrla bu əsərin Nizamiyə məxsus olduğunu bildirir:

*Fəraqından qocalırkən dodaqların “qorxma” – dedi,
Busə verib gənc edərəm pire-həzar saləni.*

*Nizamiyəm, bəndənizəm, bəndənizin bəndəsiyəm,
Aşıqların qazisiyəm, ver möhr edim qibaləni [279, s.3].*

Alim qəzəlin Bakı şəhərində, Seyidinin arxivindən tapıldığını, onun özünün bir neçə nəfər şeir həvəskarı ilə bu əsərin Nizamiyə məxsus olduğunu təsdiqlədiklərini diqqətə çatdırır.

Nizami Gəncəvinin poemalarından olan *“İskəndərnamə”dən bir parça*” Abdulla Şaiqin tərcüməsində təqdim edilmişdir. Poemadan verilən hissədə *“Şahnamə”* yazanın bilik göstərərək söz nəzminə yenilik verməsindən, yunan ölkəsində rum şahlarından bir qüdrətli hökmran yaşadığı bildirilir. Həmin hökmranın adının Feyləqus olduğu, rum və rusun ona itaət etdiyi söylənilir:

*Şöhrətli bir şahdı, adı Feyləqus,
İtaət edərdi ona rum və rus.
Məskəni olmuşdu yunan torpağı
Makedoniyaydı doğma ocağı.
Ayinlər qoyardı yeni və parlaq,
Ən ulu əcdadı Eys ilə İsaq [281, s.3].*

Nizami Feyləqusu ədalətli bir şah kimi təsvir edir, qurdları qoyun buduna bağladığını, zülmün boğazını sıxdığını, hətta Daranın bu ədlə qarşı çıxdığını dilə gətirir. Daranın ondan xərac istəməsini Feyləqus özünün acizliyi kimi qəbul etmir. Ona bəxşislər göndərir.

N.Gəncəvinin bütün əsərlərində olduğu kimi, bu poemasında da, onun qədim yunan, rum, Yaxın Şərqi tarixi keçmişi və onların mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə tanış olduğunun şahidi oluruq. Həmin əsərdə Nizaminin ulduzların düzülüşü, Günəşin Həməldə qərar tutmasını, elmdən əmələ doğru getmələrini söyləməsi şairin astronomiya elminə də dərinədən bələd olmasını deməyə əsas verir. İskəndərin doğuluşu, Feyləqus tərəfindən övladlığa götürülməsi, daha sonra onun hakimiyyətə başlaması nəql edilir. İskəndər Feyləqusun qoyduğu qanunları pozmur, qonşu ölkələrlə, tabeliyində olan insanlarla daha da ədalətli davranır.

Qəzet Nizami Gəncəvinin *“Yeddi gözəl”* poemasından *“Sözün tərifi”* (1940) adlı parçanı Məmməd Rahimin tərcüməsində oxuculara təqdim edir. Həmin parçada

böyük mütəfəkkir söz haqqında qiymətli fikirlər söyləyir, Tanrı kəlamından başqa bu dünyada heç nə əbədi yaşamayacaq,– deyir. Şair Tanrı kəlamı dedikdə, çox güman ki, elmə, biliyə və düzlüyə əsaslanaraq deyilmiş sözləri nəzərdə tutur:

*Tanrı kəlamından qeyri-yaxşı bax,
Heç nə bu dünyada yaşamayacaq.
İnsanın qalacaq sözü yadigar;
Yeldir yerdə qalan, başqa hər nə var.
Çalış bu dünyanı yaxşıca öyrən! [236, s.3]*

Səməd Vurğunun tərcüməsində verilmiş Nizami Gəncəvinin “*Gələcək nəslə xitab*” şeirində dahi sənətkar özündən sonra gələcək nəsillərə ürək sözlərini çatdırır, siz məni xatırladıqca mən də sizi xatırlayacağam deyir. Nizami gələcəyin insanlarına xitabən, mənim qəbrimin üstünə gəlib göz yaşını töksən, mən də sənə üstünə göylərdən nur səpəcəyəm, – deyə vəd edir.

*Mənimçün göylərə sən yüksələndə,
Səninçün yerlərə enərəm mən də.
Özün tək diri bil məni cahanda,
Mən də canlanaram sən canlananda.
Uzaq tutma məni dost məclisindən,
Mən səni görərəm, görməsən də sən [298, s.3].*

Şair bu şeirdə insanın ölümündən sonra yaxşı əməlləri ilə hər zaman yaddaşlarda, könüllərdə yaşadığını bildirir, əbədiyyət yolunu bizə göstərir. Süleyman Rüstəmin “Göndərim”, Cəfər Xəndanın “Sənsiz”, Mirvarid Dilbazının “Sevgili canan”, Nigar Rəfibəylinin “Olasan”, Osman Sarıvəllinin “Rübailər”, Məmməd Rahimin “Qəsidə” adlı tərcümələri böyük sənətkarın əsərlərinin xalqa çatdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlar idi. Həmin şeirlərə bəstələnən mahnılar bu gün də sevilərək xanəndələrimiz tərəfindən ifa edilir.

Cəfər Xəndanın tərcüməsində Nizaminin daha iki qəzəli təqdim edilib. Qəzəllərin birincisində şairin nəsihət dolu kəlamları yer alıb. Həmin qəzəldə əgər dövlətli olmaq istəyirsənsə, gecələr oyaq qal, çünki yatan xəzinə tapmaz, oyaq qalan tapar, – deyir böyük sənətkar.

*Qəm yemə həqqə inan fəryadi-qəmxaran çatar,
Gücsüzün imdadına bir gün gələr yaran çatar.
Daim dövlət dilərsənsə, oyaq qal hər gecə,
Çün yatan tapmaz xəzinə, sərvətə qalxan çatar.*

Digər qəzəldə yenə də şair dilbərinə könlünün cəfadan dolmasından, illər ötsə də, hələ də, vəfadan xəbər çıxmadığından gileylənir. Aşiq öz sevgilisini sən dərd-qəmi hey mənə vermək diləyirsən, mən isə harda bir can görsəm sənə gətirirəm deməklə aralarındakı ziddiyyətə son qoymağa çağırır. Aşıqla sevdiyi arasındakı fərqliliyə şairin bir çox qəzəllərində rast gəlirik. Bütün bunların şairin təbii müşahidələrindən, real həyatda rast gəldiyi hadisələrdən qaynaqlandığını düşünmək olar.

*Yüz köynəyi yırtmış ki, mənə rəhm edərək sən
Heç olmas bir şey verəsən şəninə şayan.
Min sidqüvəfa ilə səni sevdi Nizami,
Bəs sən niyə cəlladə dönüb əhdi qırırsan? [145, s.4]*

Məmməd Rahimin tərcüməsində Nizami Gəncəvinin “*Yeddi gözəl*” poeməsindən bir parçada isə “*Rus qızının Bəhramə hekayə söyləməsi*” (1940), şah qızı ilə evlənmək üçün gələn gəncin sonuncu imtahanından da uğurla keçməsi təsvir edilir.

*Elə ki qarınlar dolduqca doldu,
Gözlərdə kainat tər-təzə oldu.
Bu xoş məclisində şah dedi gərək,
Saf zəri məhəklə imtahan edək.
Durub tərək elədi dərhal otağı,
Taxta əyləşdirdi cavan oğlanı.
Oturdu qızıyla özü üz-üzə,
Necə başlayacaq görsün o, sözə [237, s.4].*

Şah qızı gənci imtahan edir və oğlanın cavabları onu razı salır. Atasını çağıraraq taxta çıxmasını, həmin oğlanla evlənmək istədiyini bildirir.

Rəsul Rzanın tərcüməsində Nizami Gəncəvinin “*Xosrov və Şirin*” poemasından “*Şirinin Şapura acıqlanması*” parçası təqdim edilir. Şirin Xosrovun onunla xəlvəti görüşmək istəyini eşidən kimi qəmə batır. Xosrovun təklifinə rədd cavabı verən Şirin Şapurun sözünü kəsərək acıqla söyləyir ki, “ey tanrıdan uzaq insan, daha sus, çünki bütün danışdığı puçdur, əbəsdir”:

*Rast gələn incini deşmək olarmı,
Hər şeyi deməyə ehtiyac varmı?
Hər rast gələn suyu içmək yaramaz,
Hər şeyə bir paltar biçmək yaramaz [263, s.3].*

Qəzet yubiley materiallarının sonuncusu olaraq oxuculara Nizami Gəncəvinin “*Xosrov və Şirin*”indən “*Fərhadın dağ çaparaq ağlaması*” və “*Şirinin Fərhadın yanına getməsi*” yarımbaşlıqları ilə dastandan parçalar təqdim edir. Rəsul Rzanın tərcüməsində verilən poemada Fərhad Şirinin eşqi ilə çapdığı Bisütun dağında səhərdən Günəş batanacan çalışır. O, Şirinin Xosrovu sevdiyini bilsə də, onu xəyalından çıxara bilmir.

*Elə bil ki, anam qarğayıb mənə:–
“Bütün istədiyini yad olsun sənə”.
Zəmanə qılını, zəhmət verənsə,
Baxmayır bir gözlə neçin hər kəsə [262, s.3].*

Cəfər Xəndanın tərcüməsində Nizami Gəncəvinin bir neçə qəzəli təqdim edilir. Bu qəzələrdə şair öz sevgilisinə müraciət edərək onu etinasızlıqda suçlayır. Sevgilisinə nalə səsi dinləməyə adət etdiyini deyən lirik qəhrəman, bəs mənim naləmi niyə dinləmirsən,– deyərək ondan şikayətlənir.

*Eyb etməz, ürək vermə mənə, çünki gözəlsən,
Dil verməmək adətdir gözələrdə binadan.
Söylə, bu Nizami necə səbr etsin, əzizim,
Sənsiz o, qərarsız olacaq ey mahi-taban.*

Nizaminin digər qəzəlində də lirik qəhrəman “ay üzülü nigar”dan kimə mehman olacaqsan, kimin şəninə şayan olacaqsan,– deyərək soruşur.

Ay üzülü nigarım kimə mehman olacaqsan,

*Bir söylə, kimin şəninə şayan olacaqsan?
Şahlıq çətiri var başın üstündə bu axşam,
Ənbər çətirində kimə xaqan olacaqsan?* [146, s.3]

Məmməd Rahimin böyük ustada ithaf etdiyi qəzəli “*Qaytaran xalqa səni sevgili rəhbər yaşasın*” (1947) adlanır. Şair Nizami Gəncəvi yaradıcılığına yüksək qiymət verir və onu “düha tacının ən nadir gövhəri” adlandırır [234, s.3].

Aşıq Mirzə Bayramovun “Nizamiyə” qoşmasında [36, s.3], Zeynal Xəlilin “Ana yurdum” şeirində [138, s.3] də dahi şairə ümumxalq məhəbbəti ifadə edilir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı həm oxucular, həm də tədqiqatçılar üçün bütün dövrlərdə aktualdır. Süleyman Rüstəmin “*Nizami*” qəzəli dahi şairə böyük məhəbbətlə qələmə alınıb. Şair Nizami Gəncəvinin hər kəlməsini, hər misrasını bir canlı xəzinəyə bənzədir, onun bu aləmdə tək olduğunu deyir. Dilindən zülmətə qarşı od, alov yağıdır Nizami haqq-ədalətlə əlbir yaşayıb, dilindən dürr saçıb. Yer oğlu, ulu insan, ustaddır, əbədiyyətlə əkizdir, – deyir Süleyman Rüstəm.

*Dünyada onun şeiri, sözü, bilmədi sərhad,
Son mənzilə də köçdü bu şöhrətlə Nizami.
Qoy bir də qədim Gəncə sevinsin ki, bu yerdə,
Söz qoşdu, qələm çaldı cəsarətlə Nizami.
Söz yox ki, günəşdən də uzun ömr edəcəkdir,
Qəlbindəki atəşlə, hərarətlə Nizami* [255, s.3].

Klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin tədqiqi, yeni tapılan əlyazmaların haqqında oxuculara məlumat verilməsi də qəzetdə ənənə halını almışdır. Mirzə İbrahimov “*Nizami və Xaqani yaradıcılığı tədqiqinin bəzi məsələləri haqqında*” məqaləsində [158, s.3] bu dahi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı haqqında mövcud ziddiyyətli fikirlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Akademik M.İbrahimov məqaləsində həmin ziddiyyətli fikirlərdən birincisi–Nizaminin “*Leyli və Məcnun*” əsərini nə üçün fars dilində yazması haqqında dünya nizamişünaslığında mövcud olan ikili fikirlərə münasibət bildirir. Qeyd edilir ki, Nizami öz dövründə ona Şirvan hökmdarı Axsitanın sifariş etdiyi əsəri fars dilində yazması o dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. Axsitan məktubunda əsəri türkcə yox, farsca yazmağı Nizamidən xahiş edirdi.

M.İbrahimov bu tələbin həmin dövrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması, ölkədə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olduğunu, xalqın azadlıq ruhunun yüksəlməsinin bədii ədəbiyyatda da yeni ab-hava yaratdığının göstəricisi olduğunu vurğulayır.

Nizamini tərkidünyalıqda ittiham edən bəzi Avropa şərqşünasları, xüsusilə Vilhelm Baxer böyük şairin həyatla əlaqəsi olmayan bir zahid olduğunu iddia edir, onun yaratdığı əsərlərin isə həyatla əlaqəsi olmadığını bildirirdilər. M.İbrahimov böyük rus şərqşünası Krımskinin də Avropa alimlərinin təsiri ilə yanlış fikirlər söyləməsini, “Leyli və Məcnun” əsərini mistik-asketik əsər hesab etdiyini, eyni zamanda Əbülülə, Fələki və Xaqanini saray şairi adlandıraraq böyük şairlərin yaradıcılığına kölgə saldığını vurğulamışdır.

Xəlil Rzanın tərcüməsində təqdim edilən Nizami Gəncəvinin “*Rübailəri*”ndə şairin müxtəlif mövzulara aid kəlamları yer alıb. Nizami sabaha çıxmağa ümid olmadığı halda, nə üçün yaxşı qəlblərə yaxşılıq toxumu səpməyə, –deyir. Heç olmasa dostların könlünü oxşayaq, axı, bu dünya kimə qalıb, hansı bəxtəvərə, –deyə sual edir:

*Ümid varmı çıxmağa bu axşamdan sabaha,
Yaxşılıq toxumu səp barı yaxşı qəlblərə.
Heç olmasa dostların könlünü oxşayaq gəl,
Kimə qalıb bu dünya, de hansı bəxtəvərə?*

Başqa bir rübaisində Nizami insanları gəncliyə güvənməməyə çağırır. Bildirir ki, yel əsər gəncliyin solub gedər bir gün. Ömür bircə gecədə payımal olar. İnsanları zülm etməməyə çağıran böyük ustad deyir ki, bircə qarğış fəryadı səni dünyadan ala qotu kimi qoparıb atar:

*Gəncliyinə güvənmə, yel əsər solub gedər.
Ömür bircə gecədə payımal olub gedər.
Zülm eləmə, anla ki, bircə qarğış fəryadı,
Səni dünya bağından alaqtək yolub gedər [260, s.4].*

M.Quluzadənin “*Nizami haqqında tədqiqat əsəri*” [171, s.2] adlı məqaləsində Əkbər Ağayevin “Nizami və dünya ədəbiyyatı” kitabı haqqında qeydləri verilmişdir.

Məqalədə qeyd edilir ki, indiyədək Nizami haqqında bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da onun Şərqi və Qərbi ədəbiyyatına təsiri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Əkbər Ağayev öz tədqiqatını bu mühüm və aktual məsələyə həsr etmiş, Nizaminin Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsirini elmi surətdə işıqlandıran ciddi və qiymətli bir əsər yaratmışdır. Əkbər Ağayev Nizami haqqında zəngin mənbələri tənqidi surətdə nəzərdən keçirərək müstəqil, orijinal təhlil və mühakimələri ilə böyük sənətkar haqqındakı elmi fikri inkişaf etdirir; Qərbi Avropa və inqilabdan əvvəlki rus şərqşünaslığında Nizami irsinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərin əhəmiyyətini aşkara çıxarmaqla bərabər onların bir sıra prinsipial metodoloji səhv və nöqsanlarını da göstərir. Ə. Ağayevin tanınmış gürcü alimi Ş.İ. Nutusubidzenin Nizamini iranlı şair kimi qələmə verməsini, onun, guya, Qum şəhərində doğulmasını elmi faktlarla təkzib etmişdir.

Rüstəm Əliyevin *“Nizami: dövrü, şəxsiyyəti və təlimi”* [90, s.3] məqaləsində dahi şairin anadan olmasının 850 illiyi qarşısında yaradıcılığına elmi müstəvidə yanaşma ortaya qoyulub. Müəllif qeyd edir ki, nəhəng söz ustalarının bədii irsinin ümumbəşəri mahiyyəti və əhəmiyyəti daha dərinlən açılır, hər bir yeni nəsillə ondan əvvəlki nəsillərin görə bilmədiyi yeni qatları kəşf edir. Bu, həqiqi sənətin ölməzliyini, əbədi tərəvətini təmin edən amillərdən biridir. Şairin poetik irsinin səciyyəvi cəhətləri, rəngarəng çalarları yalnız onun yaşayıb-yaratdığı tarixi-ictimai və mədəni şərait kontekstində tam şəkildə, bütün dərinliyi və incəliyi ilə başa düşülüb mənalandırılı bilər.

Məqalədə maraqlı məqamlardan biri də R. Əliyevin Nizaminin *“İsgəndərnamə”* poemasını təhlil edərək söylədiyi fikirlərdir. Alim qeyd edir ki, Nizami Çin hökmdarı dedikdə müasir Çini deyil, Şərqi Türkünstanı nəzərdə tuturdu. Bir də tədqiqatçı alim Nizaminin fəlsəfi-etik təliminin humanist mahiyyətinin bütün dərinliyi ilə açılmadığından narahat idi. Bunun səbəbini isə o, ərəb və fars dillərinə dərinlən bələd olan filosoflarımızın olmaması ilə əlaqələndirirdi.

2021-ci ildə Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edildiyi günlərdə Azərbaycan alimlərinin böyük şairin yaradıcılığı haqqında sanballı əsərləri, elmi məqalələri çap olunmuş, əsərlərindən yeni tərcümələrə cəhdlər

edilmişdir. Hazırda şairin əsərlərinin ötən əsrin 40-cı illərindən keçən dövr ərzində üzə çıxarılan nümunələri ilə tutuşdurularaq yeni elmi tənqidi mətninin hazırlanması, şeirlərinin daha mükəmməl tərcüməsi istiqamətində kompleks işlər aparılır. İnanmaq istərdik ki, yaxın zamanlarda Nizami Gəncəvi irsi Azərbaycan və dünya oxucusuna öz layiqli dəyəri ilə çatdırılacaq və bu yolda nizamişünas alimlərimizin üzərinə böyük və şərəfli iş düşür.

Bu fəsilə əlaqədar müəllifin “Əlişir Nəvainin yaradıcılığı XX əsrin mətbuat səhifələrində (1941–1968)” [87], “Cənubi Azərbaycan mövzusu “Kommunist” qəzetində (1945–1959)” [86], “Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi məsələləri (1939–1948)” [88], “Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi məsələləri (1939–1948)” [89], “Nazim Hikmət yaradıcılığı ötən əsrin mətbuat səhifələrində (“Kommunist” qəzeti 1932–1957)” [84] elmi məqalələri, tezis və konfrans materialları dərc edilmişdir.

III FƏSİL

İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİN YUMŞALMASINDAN SONRAKI ƏDƏBİ PROSES

3.1. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründən sonrakı poeziya və nəsr qəzetin sütünlarında

Azərbaycan ədəbiyyatında məhz “altmışıncılar” adı ilə tanınan ədəbi nəslin mövcud ideologiyaya qarşı açıq şəkildə çıxmada ədəbiyyatda insanın mənəviyyatını, düşüncələrini, acılarını və sevgisini birlikdə təqdim edərək, tədricən ədəbi mühitdə yeni ab-hava yarada bilmişdilər. Xalq yazıçısı Elçinin yazdığı kimi, sözün həqiqi mənasında, “altmışıncılar” ədəbi nəslin sosializmin əsas prinsiplərindən biri, hətta birincisi olan “formaca milli, məzmunca sosialist” anlayışını söz ilə yox, əsərləri ilə rədd etdi və “formaca da milli, məzmunca da milli” ədəbiyyat yaratdı.

“Sovet cəmiyyətində stalinizmin iflasından və “Xruşşov istiləşməsi mərhələsi”ndən etibarən ədəbiyyatda reallıqların təsviri və tərənnümünə münasibət dəyişmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu proses keçən yüzilliyin əllinci illərindən başlamış, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, İsa Hüseynov, Nəbi Xəzri, Hüseyn Arif, Tofiq Bayram, Cabir Novruz, Salam Qədirzadə və başqaları kimi istedadlı ədəbi qüvvələri meydana çıxarmışdır. Xüsusən, Azərbaycan ədəbiyyatında “altmışıncılar” adlanan yeni ədəbi nəsil 70–80-ci illərdə XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatının “kiçik adam” konsepsiyasını yeni tarixi şəraitə uyğun şəkildə, müasirlik işığında yenidən dirçəltmək və daha da inkişaf etdirməklə ədəbi fikrə təzə nəfəs gətirmişlər” [107, s.8].

Bu dövrün ədəbiyyatını nəzərdən keçirəndə aydın şəkildə görürük ki, ədəbiyyatda məzmun və ideyaca yeniləşmələr həm poeziya, həm də nəsrdə özünü göstərirdi ki, bunları “Kommunist” qəzetində dərc olunan ədəbi-bədii nümunələrdə də müşahidə etmək mümkündür.

Nəbi Babayevin “Bahar və sən”, Əhməd Cəmilin “Kommunist şair”, Nikolay Tixonovun “Səməd Vurğuna–50 illiyi günündə”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Əziz şairimiz” və digər şeirlər görkəmli sənətkarın 50 illik yubileyi ilə əlaqədar qələmə

alınmış lirik qəlb çırpıntılarıdır. Bu şeirlərdə xalqımız tərəfindən sevilən böyük şairə sonsuz məhəbbət, yaradıcılığına dərin sevgi duyğuları ifadə edilir.

Nazim Hikmətin “*Bakıya gedirəm*” və “*Otuz il sonra*” şeirləri böyük türk şairinin Bakı ilə bağlı xatirələri və gəncliyinin keçdiyi şəhərə ithaf etdiyi səmimi duyğularıdır. Nazim Hikmət Bakını Əsli, özünü isə Kərəm adlandırır:

*Moskvadan yola çıxdım bu axşam,
Vaqonumun qapıları güzgülü.
Bakıya gedirəm, ay balam,
Bakı–Əsli, mən–Kərəm [121, s.3]. (“Bakıya gedirəm”)*

Şair digər şeirində otuz il əvvəl Bakıya gələndə gördüyü mənzərəni xatırladır və şəhərin nə qədər dəyişdiyini belə təsvir edir:

*Yenə böylə ağır,
yenə böylə ərimiş qurğuşun kimiydi Xəzər,
Amma Neft daşlarında suların dibində də əkdiyimiz
Neft ağacları yox idi.
Sumqayıt deyilən çöllük bir yer vardı
qurquru torpaq.
Amma zavodlu, bağlı, bağçalı
yüz min nüfuzlu Sumqayıt şəhəri yoxuydu [122, s.3].*

Nəbi Babayevin “*Avropa xatirələri*” silsiləsindən təqdim etdiyi şeirlər şairin səfər təəssüratlarından ibarətdir. “Vətən və qürbət”, “Gül satan qız”, “Çinar”, “Sular danışsaydı”, “Dedim” və “Rafaelin qəbri üstə” şeirlərində şair müsafiri olduğu yerlərin insanlarını, şəhərlərin gözəl mənzərələrini oxucuya məhəbbətlə təqdim etsə də, bütün şeirlərdə onun doğma yurduna, vətəninə bağlılıq hissi öndə dayanır:

*Könlüm ayrılmayı öz baharından,
İlham baharından, söz baharından.
Deyirəm, vətənin bircə qış günü,
Yaxşıdır qürbətin yüz baharından. (“Vətən və qürbət”) [33, s.3]*

Başqadır mənası ana diyarın,

Əsdi göy Xəzərdən yel narın-narın.

Sahildən ucalan qayalıqların,

Daşına baş qoyub ölərəm–dedim. (“Dedim”) [32, s.3]

Təqdim etdiyimiz parçalardan göründüyü kimi, şair ana yurdunu heç vaxt yaddan çıxarmır, dünyanın hansı yerində olmasından asılı olmayaraq hər baxdığı gözəlliklər ona doğma diyarı xatırladır.

M.Seyidzadənin “*Quba*” şeiri Azərbaycanın təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr edilmiş ən gözəl nümunələrdən biridir. Şair Qubanın gözəlliklərini, Şahdağın vüqarını, alma bağlarını sanki bir rəssam kimi təsvir edir:

Bir yanın Şah dağı, bir yanın Xəzər,

Meyvəli bağların meşəyə bənzər.

Səhər şəfəqləri hüsnünü bəzər

Nə qədər gözəlsən, gözəl, ay Quba! [274, s.3]

Sovet dövrü şairlərinin çap olunan əsərlərinin əksəriyyətində partiya, Lenin, kommunizm, Stalin kimi ifadələrin lüzumsuz yerə bədii əsərlərə daxil edilməsinin şahidi oluruq. Dövrün şair və yazıçıların qarşısına qoyduğu tələblər baxımından belə hallar təbii qəbul edilməlidir. Lakin Stalinin vəfatından sonra yazılan əsərləri təhlil etdikcə ədəbiyyatımızda xeyli müsbət dəyişikliklərin baş verdiyinin şahidi oluruq. Hüseyn Hüseynzadənin aşağıda qeyd edilən şeiri də belə ifadələrdən uzaq, səmimi hisslərin təsiri ilə qələmə alınmışdır. Şair “*Bahar gələndə*” şeirində yazın gəlişi ilə təbiətin oyanması, çeşmələrin qaynaması, suların durulması, quşların cəh-cəh vurması ilə insana xoş ovqat bəxş etdiyini diqqətə çatdırır. Burada müəllif sanki baharın insan ömrünə gətirdiyi sevinci, unudulmaz anları bir daha yaşayaraq qələmə alır. Şair ötən uşaqlığı, ötən gəncliyini baharın geri qaytarmasını arzulayır:

Xəyalın, ilhamın yoxdu dincliyi,

Könül, fikr etmə ki, saçlarım ağdır.

Ötən uşaqlığın, ötən gəncliyin,

Bahar elə bil ki, qayataracaqdır [132, s.3].

Rəsul Rza böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyinə həsr etdiyi “*Füzuli*” poemasında özünü ustad qarşısında balaca uşağa

bənzədir. Onun yazdığı sözlər “sanki gül-çiçəkdir bir uşaq yolub”– deyə özünü yüksək Füzuli yaradıcılığı qarşısındakı məsuliyyətini dərk etdiyini bildirir:

*Şeirinlə, fikrinlə doluyam, ustad!
Elə bil ürəyim baharla dolub.
Gecə-gündüz yazıb pozduğum sözlər,
Sanki gül-çiçəkdir, bir uşaq yolub;
Dəstə bağlamağı bacarmır ancaq,
Gah bunu, gah onu götürür, baxır.
Müşkülə düşmüşəm, qınama, ustad,
Adına bağlanır bu dəstə axı [264, s.3] .*

Poemadan təqdim edilən hissədə R.Rza Füzulinin ailəsinin Bağdada, Kərbəlaya gəlişini təsvir edir. Məlum olur ki, atası Süleyman oğul həsrəti ilə əhd edir, Kərbəla ziyarətinə gəlir. Anası hamilə ola-ola uzun yola çıxır. Gələcəyin böyük şairi Kərbəla torpağında dünyaya gəlir və sonradan elə bu müqəddəs yerdə yaşayıb yaratmalı olur.

Hüseyn Hüseynzadənin “Bahara” şeirində isə siyasi motivlərdən uzaq saf insani duyğuların ifadəsini görürük:

*Yolunu gözlədim əriyəndə qar,
Baxıb üfüqlərə çox fikrə getdim.
Sənin gəlişini, ay gözəl bahar,
Torpaqdan öyrəndim, sudan eşitdim [133, s.3].*

Təbiətdə baş verən dəyişikliklər, torpağın oyanışı insanlarda da əhval-ruhiyyəni dəyişir. Sabaha böyük ümidlə baxan insanın qəlbindəki arzuları da aşır-daşır. Bahar gəlir. Bu münasibətlə bir çox şairlər müxtəlif vaxtlarda şeirlər yazmışdır. Bunlardan biri də Cabir Novruzun “Bahar, gözəl bahar!” şeiridir. Şair yazın gəlişi ilə təbiətdə baş verən dəyişiklikləri qələmə alıb:

*Yenə də sən gəldin sevimli bahar,
Dindi ürəklərdə susan arzular.
Hər şey nəfəs aldı yenə dərinədən,
Dünyanı tərpətdin, bahar, yerindən.*

Baharın gəlişiyə həyatda hər nə var çağlayıb coşur, arılar axışib gülə gəlir, hər zərrə də, ümman da dinib-danışır. Sanki yaşıl zəmilər qoynuna səsləyir şairi. Cabir Novruz təbiətdəki dəyişiklikləri sadə, poetik dillə oxucuya çatdırmağa çalışır. Rast gəldiyi gözəlliklərdən ilham alan şair dağı da, dərəni də, düzənliyi də eyni ilhamla vəsf edir.

Şair yanından qanad çalib keçən turacı tuta bilmədiyi üçün təəssüf edir, yaxınlığından keçən ceyran balasının dalınca qaçsa da çata bilmir:

Turac qanad çalib uçdu yanımdan,

Dedim təəssüflə:–tuta bilmədim.

Bir ceyran balası keçdi yanımdan,

Mən qaçdım, o qaçdı, çata bilmədim [226, s.3] .

“Kommunist” qəzetində aşiq yaradıcılığına da mütəmadi yer verilirdi. Azərbaycan aşıqlarının üçüncü qurultayı qarşısında el sənətkarlarının yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirilir. Aşıqlardan Pənah Pənahovun “Gətirmişəm”, Soltan Seyidovun “Kəndimiz”, Məmməd Qəhrəmanovun “Gülə-gülə”, Həsən Sevdalının “Var mənəm” və sair şeirlərdə doğma Azərbaycan təbiətinin füsunkar gözəllikləri, ana torpağa məhəbbət duyğuları ifadə edilir.

Nəbi Xəzrinin “Günəşli üfüqlər” şeiri insanın elmdə əldə etdiyi uğurlar, kosmosa uçması və qazandığı nailiyyətlərə həsr edilib. Qeyd edək ki, Sovet dövrü şairlərinin qarşısına qoyulan tələblərdən biri də bu idi. Hər bir uğura, nailiyyətə söz qoşmaq, əsər yazmaq ədəbi ictimaiyyətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən idi. Həyatda baş verən hər hansı bir yenilik, hər hansı bir uğur haqqında mütləq yeni əsərlər yazılırdı. Nəbi Xəzrinin adıçəkilən şeiri də belə əsərlərdəndir:

Ucaldıq, pişvaza çıxdı ulduzlar,

Ay da əl eylədi nurlu əliylə,

Ulduz gözləriylə baxdı ulduzlar,

Ulduzlar danışdı ulduz diliylə [150, s.3].

Nigar Rəfibəylinin “Çağa” şeirində ilk baxışdan körpə uşağın ağlaması və gecələr ailədə yaratdığı narahatlıqdan, bununla belə gələcəyə olan ümiddən söz açsa da, şair burada azadlığı xüsusi vurğulayır. Vətəni Azərbaycanı – cəmi 23 ay yaşamış

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini əli, qolu bağlı bir çağaya bənzədən N.Rəfibəyli fidan balanın dünyaya səslənərək haqq-ədalət axtardığını söyləyir:

*Hələ dan yeri ağarmamış,
əfsanəvi gecə,
Qısa ömrünü qurtarmamış,
ağ bir bükülü içindən,
Xirdaca bir varlıq bağırtıyla oyanır.
Nə yorğunluq bilir nə sükut qanır.
O, azadlıq istəyir,
əl qolunu çıxardıb qundaqdan.
Çabalamaq istəyir,
varlığını elan edib dünyaya
Canlılar aləmində
özünə haqq istəyir [239, s.3] .*

Ədəbiyyatdakı yumşalma, ölkənin siyasi rəhbərliyindəki dəyişikliyin yaratdığı sərbəstlikdən istifadə edərək N.Rəfibəyli bu şeiri yazmışdı. O, iki yaşlı körpəyə bənzətdiyi Vətənimizin illərdən bəri əli-qolu bağlı qalmasından, onun azadlıq deyə çırpınmasından nigarançılığını ifadə etmişdir.

Hikmət Ziyanın “*Kiçik təmsillər*” başlığı altında verilən “Qədirbilməz”, “Rüşvətخور” və “İlanın bəhanəsi, qurbağanın tənəsi...” şeirlərində cəmiyyətdəki nöqsanlar, rüşvətخورluq, yalançılıq tənqid edilir:

*İlan dedi: Quyruğumu basan olmasa əgər,
Bir kəs məndən bir pislik, nə də yamanlıq görər.
Gölməçədən boylanaraq quruldadı qurbağa:
Sən ki, məni tutursan,
Diri-diri udursan,—
Məgər sənın quyruğunu
Basmışam mən, ay qağa?!
 (“İlanın bəhanəsi, qurbağanın tənəsi...”) [307, s.3]*

Ağa Əliyevin “*Fəhlə*” şeirində qurub-yaradan, dünyamızı daim gözəlləşdirən fəhlə əməyi yüksək qiymətləndirilir.

Mən fəhlə əməyini
Hər bir yanda görürəm,
Yeriyəndə görürəm,
Oturanda görürəm.
Görürəm qəlbimdəki
Buta-buta diləkdə,
Əynimdəki köynəkdə,
Süfrəmdəki çörəkdə [81, s.3] .

Şair hər yerdə fəhlə əməyinin izlərini görür, fəhlə əməyinin yaratdığı xarüqələrə rast gəlir. Fəhləsiz dünyanı “sütunsuz tavan”a bənzədən şair oxucunu bu insanların qədrini bilməyə, onlara yuxarıdan aşağı baxmamağa səsləyir.

Aşıq Şəmşirin “*Rəssam dostuma*” qoşması doğma yurdun gözəlliklərinə ithaf edilib. Şair rəssam dostuna üz tutaraq ona–dağlar təkçə baharda deyil, həm də qışda gözəl olur, – deyir. Dağların gül-çiçəyini, bulaqlarını, tellərini sular üstünə tökən söyüdlərini vəsf edən Aşıq Şəmşir yurdun bütün fəsillərdə gözəl olduğunu söyləyir:

Demə dağlar bahar fəsli xoş olur,
Rəssam dostum, o həmişə gözəldir.
Qışda ağ geyinir, yayda yamyaşıl,
Payızda da gəlir xoşa, gözəldir.
Söyüd sular üstə tökər telini,
Mən bilirəm çeşmələrin dilini.
Gəlinqaya–Dəlidağın gəlini,
Lalə, nərgiz düzər döşə, gözəldir [24, s.3] .

Respublikamız üçün böyük əhəmiyyətə malik Kür su kəmərinin tikintisi ötən əsrin 60-cı illərin sonunda gündəmə gəldi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra tikintidə işlər sürətləndi və 1971-ci ilin sentyabrında Kür suyu Bakıya çatdırıldı. Aşıq Pənah Pənahovun Kür suyunun Bakıya çəkilməsi münasibətilə yazdığı şeirlər bu tarixi hadisəni yaddaşlara həkk etməklə yanaşı, həm

də illərdən bəri dillər əzbəri olmuşdur. “*Ana Kürüm*” şeiri ilə Kür çayını vəsf edən aşiq onu “bizim ellərin bəzəyi” adlandırır:

*Yol al gözəl Abşerona,
Boz daşlar da gəlsin cana,
Bakı girsin təzə dona,
Ana Kürüm!
Sən Pənahın çörəyində,
Arzusunda, diləyində,
Sərinliksən ürəyimdə,
Ana Kürüm! [231, s.4]*

Xalqımızın milli adət-ənənələrini yaşadan, torpağın oyanışı, təbiətin nazlı qızı Baharın gəlişi münasibətilə qəzet səhifələrində dərc edilən maraqlı şeirlərə də rast gəlirik. Şıxəli Qurbanovun “*Bayram şamları*” şeiri şairin Novruz bayramına həsr etdiyi lirik lövhələrdən ibarət sənət əsəridir. Şair bayram axşamı masanın dövrəsində xonça tutub oturan insanların şamların səsinə qulaq asıb, bu mənzərənin bir pıçıltı, yoxsa bayram zümzüməsimi?– deyə sual edir. Bayram şamlarının yanmasını insan ömrü ilə müqayisə edən Ş.Qurbanov – kaş məni də yandıraydı sizi yandıran əllər, – deyir:

*Mən də yanıb şam kimi,
Bir süfrə sahibinin
Evini bəzəyədim.
– Bir külfətin sevinci
Fərəhiyəm! – deyəydim [174, s.3].*

Şair bu şeirində, sanki, öz həyat yolunu, taleyini yazmışdı. Xalqının xoşbəxt gələcəyi naminə bir şam kimi ömrünü əridən görkəmli alim, şair, dövlət xadimi xidmətləri ilə bütöv Azərbaycana sevinc bəxş etsə də, təəssüf ki, arzu və istəkləri yarımçıq qaldı.

Babalarımız bizə həmişə çörəyə hörmət, ehtiram, onu qorumağın vacibliyini nəsihət edib. Ramiz *Heydər*in “*Çörəyin qədrini bil*”, Məmməd İsmayılın “*Bir tikə çörək*” şeirləri bu müqəddəs neməti çölə atanlara, mal-qaraya yedirənlərə etiraz

səsidir. Birinci şeirdə şair bizi buğda, dən böyütdü,— deyir. Dünyada çörəyi ən müqəddəs nemət sayır Ramiz Heydər. Od-alovun içində çörəyin bizi cəbhələrdə aclıqdan qoruduğunu xatırladan müəllif, bu gün çörək bolluğunda yaşadığımızı bildirir:

*Bu nemətin, bu varın
Qədrini bilək gərək.
Atıarmi heç çörək,
Tapdanarmı heç çörək?!
Çörək Vətən deməkdir—
Çörək varsa – Vətən var.
Vətəni tapdalayır
Çörəyi tapdayanlar [106, s.3].*

Şair çörəyi atanlara, mal-qaraya verənlərə əl saxla, – deyir. Axı, sənin atan, baban çörəyi heç vaxt atmayıb. Onlar çörəyə həmişə hörmətlə yanaşıb. Bizim də borcumuz bu yolu davam etdirməkdir.

M.İsmayıl isə yazır ki, dünən–müharibə illərində əsgərtək keşikdə duran çörək, bizimlə birlikdə vuruşurdu:

*Elin adətini danmayaq gərək,
Duz-çörək kəsəni kəsməyib bıçaq.
Sonsuz var-dövlətdir hər tikə çörək,
Dostlar, hər tikəni sevək, qoruyaq! [184, s.4]*

Süleyman Rüstəmin “Azərbaycana gəlsin” şeiri şairin doğma yurduna məhəbbətinin, təəssübkeş bir vətəndaş sevgisinin parlaq ifadəsidir. Şair elləri Vətəninin seyrinə çağırır ki, gəlib cənnətə bərabər, başdan-başa bəzənmiş şəhərləri, kəndləri görsünlər.

*Vətənimin seyrinə çağırırım elləri,
Sərvət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin.
Bəzənib başdan-başa şəhərləri, kəndləri,
Cənnət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin [249, s.3] .*

S.Rüstəm sədaqətli insanlar yurdunda, dostuna, qardaşına təmənnəsiz məhəbbət görmək istəyənləri, qocasında, cavanında şöhrət görmək istəyənləri çağırır. Dosta qəlbitək açıq, süfrəsində duz-çörək, adı dodaqlarda mahnıya dönən Vətən oğulları şairin qürur yeridir.

Xəzər dənizinin quruması böyük ekoloji fəlakətə gətirib çıxarar. Bu baxımdan ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda alimlərin Xəzər dənizinin gələcəyi ilə bağlı nigarənçılığı ədəbiyyatımızda da müəyyən iz qoymuş, şairlərimiz bu mövzuda əsərlər yaratmışlar. N.Xəzrinin “*Əziz, şirin dənizimiz*”, Hüseyn Arifin “*O bulansa*” şeirləri Xəzər dənizinin suyunun azalması probleminə həsr edilib. Nəbi Xəzri Volqa və Kür çaylarının gur axıb gəlməsinə baxmayaraq Xəzərin suyunun çəkilməsinin alimləri narahat etdiyini, insanlar öz müdrik əməlləri ilə Xəzərə nur qədər su verəcəklər deyər, – inanır.

*Xəzər şirin Xəzər, Xəzər can Xəzər,
Bütün dənizlərdən təmizsən mənə.
Əziz anam qədər mehriban Xəzər,
Doğma atam kimi əzizsən mənə* [149, s.3].

Nəbi Xəzrinin “*Qayıtdın*” şeiri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin abidəsinin Bakıda açılışı münasibətilə qələmə alınıb. Şair Xəzər sahilində doğulan igid həmyerlisinin abidəsinin Xəzərin sahillərinə qayıtmasını sevinclə qarşılayır:

*Həsrəti o qürbət diyarda qoyub,
Baxırsan yenidən Xəzərə, qardaş!
Dostların gözünü yollarda qoyub
Getmişdin nə uzaq səfərə, qardaş!
Sən getdin... özünü odlara atdın!
Ölümə yollandın, ölməz qayıtdın.
Gedəndə cavandın, gələndə cavan...* [150, s.2]

Tofiq Zeynalovun “*Gözəllik sərgisi*” şeiri Azərbaycanın musiqi beşiyi sayılan Şuşanın əsrarəngiz təbiəti, gül-çiçəyi haqqında doğma övlad məhəbbətinin poetik ifadəsidir. Şair Qarabağın zinəti olan Şuşanı onun başını tac kimi bəzədiyini, dağlar qoynunda xəyala dalıb dincələn qartala bənzədir:

*Anam Qarabağın ziynəti olub,
Başını tac kimi bəzəyir Şuşa.
Dağlar zirvəsində xəyala dalıb,
Dincələn qartala bənzəyir Şuşa.
Elə yoğrulub ki, onun mayası,
Hər qəlbə gözəllik atəşi salır.
Torpağı bir yana daşı, qayası,
Gül-çiçək içində görünməz olur [306, s.3] .*

Bəxtiyar Vahabzadənin “*Özüdür*” şeiri həcmcə kiçik, yığcam olsa da, böyük fəlsəfi mənalara malikdir. Burada şair hər şeyin yerində olmasını, yalnız bu zaman həyatın gözəl göründüyünü, əsil olduğunu xatırladır. Dağlar əzəmətiylə, bağlar naz-nemətiylə, sular hərəkətiylə özüdür, – deyir B.Vahabzadə.

*Qoca– söz-söhbətilə,
Cavan–şücaətiylə,
Qız da–öz ismətiylə
özüdür.
Ürək–öz düzlüyüylə,
Sevgi–sözsüzlüyüylə,
İnsan da–özlüyüylə
özüdür.
Şair –axtarışında,
Fəhlə–dəzgah başında,
Ana–beşik başında
özüdür [293, s.3] .*

Həyatımızın bəzəyi, ədəbiyyatımızın baş qəhrəmanı olmaqla şair və yazıçıların ilham mənbəyi olan qadınlarımızın bədii əsərlərdə tərənnüm edilməsi onlara bir vəfa borcumuzun ifadəsidir. Məmməd Alimin “*Qadın əlləri*” şeiri qadınlarımızın, analarımızın cəmiyyətdə tutduğu mövqə, övladları, yaxınları, əzizləri yolunda etdikləri fədakarlıqlara həsr edilib. Şair qadın əllərini dünyanın zinəti, yaraşığı, zülmətə saçılan ay işığına bənzədir. Bildirir ki, uşaq olanda beşiyimizi yırğalayan,

əsgər kimi keşiyimizdə dayanan, ev-eşiyimizi qurandır, – qadın əlləri. Həsəti, hicranı, qəmi üstələyən qadın əlləri M.Alimə görə həm də saz tutur, söz qoşur, mahnı bəstələyir:

*Səhərin gözündə günəş nurudur,
Billur çeşmələrdən safdır, durudur.
Ömrün ilk zinəti, ilk qürurudur,
Məxmərdir, ipəkdir qadın əlləri [6, s.4].*

Nəriman Həsənzadənin “*Nə yaxşı!..*” şeiri gözəl bir epitetlə başlayır. Şair vurğulayır ki, hər kəsin eşqi, niyyəti özünə əzizdir, hər kəsin ilk sözü bir ünsiyyətdir. Kişinin ən böyük mədəniyyəti, bəlkə də qadına münasibətdir. Şair sevdalı gəncin ətrafında baş verən hər şeydə bir gözəllik görür və bunu bölüşməkdən zövq alır:

*Təbiət həssasdır bir ürək kimi,
Yarpaqlar qızarıb çiyələk kimi.
Çəməndə gül gördüm kəpənək kimi,
Payızda gül gülü bəzər, nə yaxşı [119, s.4] .*

Şair sevginin insanı gözəlləşdirdiyini, onu yaşamağa sövq etdiyini bildirərək, dünya yaşamağa dəyər, – deyir.

Qabilin “*Şanlı ad*” şeiri Vətənə məhəbbət, doğma diyara əsl vətəndaş sevgisinin ifadəsidir. Şair qeyd edir ki, huşu başdan alan bir işıqdan, ən zərif çiçəkdən, ən ləziz yeməklərdən bir gün bezmək mümkündür. Bir xoş mənzərədən, bir xoş lövhədən səhv edib bir gün aralı gəzərəm. Amma torpaqdan, havadan, atəşdən, sudan, bir də ki, çörəkdən bezəni görmədim:

*Bir xoş mənzərədən, bir xoş lövhədən,
Səhv edib aralı gəzərəm də mən.
Torpaqdan, havadan, atəşdən, sudan,
Bir də ki, çörəkdən bezəni göstər!
Bir də ki, anadan, ana dilindən,
Vətəndən aralı gəzəni göstər! [164, s.4]*

Şair vurğulayır ki, bəzən insanlar bir-birini könülsüz dinləyər, qardaş da qardaşdan gəndə dayanar, dostlar da arabir soyuqlaşır. Lakin Vətəndən Vətənin

övladı nə incik görünər, nə gen dolanar. Çünki Vətən bizə qucağında layla çalan, bizim yolumuzda qana boyanan, qundağımız al bayrağına dönən müqəddəs məfhumumuzdur. Şair ən ülvî hisslərini, duyğularını dilə gətirərək yüksək səslə bəyan edir ki, Vətəni dünyaya tanıdan onun namuslu, qeyrətli övladlarıdır.

Poeziyanın saflaşması, real həyat hadisələrinin təsirli dillə qələmə alınması 70-ci illərdə də davam etmiş, bir-birindən gözəl əsərlər meydana gəlmişdir. Əsgər Məmmədovun “*Mənim iş yoldaşım*” şeiri kollektivdə insanların bir-birinə mehribanlıqı, çətinə düşənə dayaq olması kimi xoş duyğuların izharıdır. Şair bildirir ki, həyat yollarımda həmişə mayak olan, özümə dayaq bildiyim, başım ağrıtanda belə ilk köməyimə gələn iş yoldaşımdır.

*Günəşdən od salıb ürəklərimiz,
Dağları oynadır biləklərimiz,
Birdir məqsədimiz, diləklərimiz,
Dar gündə, xoş gündə dostum, sirdaşım—
Mənim iş yoldaşım [190, s.4].*

Ə.Məmmədov insanın nə qədər qohumu, doğması olsa da, yenə də çalışdığı kollektivdə, günün çox hissəsini birlikdə keçirdiyi iş yoldaşları ilə qaynayıb-qarışmağın, sədaqətli dostlar qazanmağın əhəmiyyətindən danışır. Bu, doğrudan da, belədir. Çünki günün, azı, səkkiz saatını birlikdə keçirdiyin kollektivdə özünə qazandığın dostlardan, qayğıkeş insanlardan yaxın kim ola bilər ki?

Məmməd İsmayıl “*Torpaq nəğməsi*” şeirini – torpağa əyiləni torpaq həmişə ucaldar – tezisi üzərində qələmə almışdır. Şair deyir ki, əlinlə yetişdirdiyin bəhrə-bar səni ömürlük bəxtiyar eyləyər. Torpağın ətəyindən yapışsan səni ucaldar, əyilmək istəsən yalnız torpağa əyil. M.İsmayıl torpağı sevməyi, onun nazını çəkməyi və yetişdirdiyi min bir gözəllikdən zövq almağa çağırır:

*Bu torpaq anadır, ananı dinlə,
Çinlə çiçəyini, gülünü çinlə,
Ötsün fəsillərin əkin-biçinlə,
Bağla taleyini hər il torpağa.*

Şair qeyd edir ki, dünya başdan-başa səfalı olsa da, səbəbi zəhmətdir, onun qüdrətindən hali olan hər kəs meylini torpağa salar. Şeirdə dönə-dönə vurğulanan fikir ondan ibarətdir ki, əgər istəyirsən könlün açılsın, torpağa könül ver:

*Bağlı qönçələrin dili açılsın,
Çiçəyi açılsın, gülü açılsın,
Əgər istəyirsən könlün açılsın,
Könül ver, könül ver, könül torpağa [186, s.4].*

Ara-sıra qəzet səhifələrində uşaq ədəbiyyatının problemlərinə də toxunulur, şairlərin maraqlı əsərləri çap olunurdu. Şəkər Aslanın “*Xoşbəxt olsun uşaqlar*” şeiri körpə balalarımıza ithaf olunub. Şair uşaq gülüşləriylə gül açsın bu diyar, – deyir. Eyni zamanda, o, dünyanın hər yerində uşaqların xoşbəxt olmasını arzulayır:

*Hər bağçada, hər bağda,
Uşaq səsi ucalsın.
Boy atıb bu torpaqda
Səadətdən kam alsın [23, s.3].*

Şairin bu şeiri sonralar nəgməyə dönüb uşaqların da, böyüklərin də dilinin əzbərinə çevrildi.

Azərbaycan sovet poeziyasının banilərindən olan Süleyman Rüstəm partiya, dövlət rəhbərlərinə, kommunistin təbliğinə həsr etdiyi şeirlərlə yanaşı, yaradıcılığında saf, insani duyğuların tərənnümünə də yer verirdi. Onun “*Tanımadınmı?*” şeiri incə duyğular, saf məhəbbətin tərənnümü, lirik qəhrəmanın illər keçdikdən sonra da öz sevgisinə sadıqlıyının, onu unutmadığının etirafıdır. Bildiyimiz kimi, Süleyman Rüstəm, adətən, siyasi lirikanın gözəl nümunələrinin yaradıcısı kimi tanınıb. Lakin onun sevgi şeirləri də həmişə diqqət və maraqla qarşılanıb. Adıçəkilən şeirdə də şair keçmiş sevgilisi ilə illər keçdikdən sonra üz-üzə gəlir. Lakin sevgilisinin onu tanımaması şairi heyfəsiləndirmir, “yuxulu illərini” oyadır və gənclik illərinə qayıdır. Şair bir zaman dilimdə, gözümdə, özümdə səndin, – deyə adını çəkmək istəmədiyi ilk sevgilisini xatırlayır və nə üçün onu unutduğunu, tanımadığını xəbər alır:

Bir zaman dilimdə, sözümdə səndin,

*Gecəli-gündüzlü gözümdə səndin,
Ürəyimdə səndin, özümdə səndin,
Hüsnünə heyranı tanımadınmı?
Səninçün mənası yoxdur bəlkə də,
Az-çox tanıyan var məni ölkədə,
Bilir ki, mən kiməm cansız kölgə də,
Sən bu Süleymanı tanımadınmı? [258, s.3]*

Xəlil Rzanın “Vətən” şeiri doğma torpağa bağlılıq, Vətənə məhəbbət hissləri aşılayır. Şair Vətənin ömrü sakinlərinin ömrü qədərdir, – deyir. O hər gələn körpəylə dünyaya gəlsə də, ancaq hər gedənlə dünyadan köçmür. X.Rza özünü Vətənin bir parçası hesab edir və mənə ölüm yoxdur, – deyir.

*Nəyisə, kimisə qocaldır illər,
Mənsə çaylar kimi aşıb-daşıram.
Nə qədər çəkişib, bərkiyirəmsə,
Vətənlə o qədər doğmalaşıram [261, s.3].*

Məmməd İsmayılın “Kommunist” qəzetində dərc edilən növbəti şeiri “*Kimi aldadırsan*” adlanır. Şeirdə qənimətçilik, rüşvətxorluq, alverçilik, tüfeylilik kimi mənfi xüsusiyyətlər tənqid edilir. Şair müxtəlif donə girərək, yalan danışaraq “tamahın əlində əsən”ləri, “xalqın çörəyini kəsən”ləri, “pambıqla baş kəsənlər”i , “az olan işləri çox yazan”, “əyriyə göz yumub düz yazan”ları ittiham edir:

*Əlləri cibində boş gəzən oğlan,
Bir səpib, yerində beş gəzən oğlan.
Dayan, a pambıqla baş kəsən oğlan,
Kimi aldadırsan, a zalım oğlu?
...Nə dil anlayırsan, nə haqq bilirsən,
Yaxın mənzilini uzaq bilirsən.
Əgər iç üzünü bu xalq bilirsə,
Kimi aldadırsan, a zalım oğlu? [185, s.4]*

Qabilin qəzetin 16 apri 1989-cu il nömrəsində dərc edilən “*Yaxşı adamların həsrətindəyik*” şeiri tənqidçi Qulu Xəlilovun Ağdaşda mötəbər bir məclisdə dediyi

ifadədən sonra yaranıb. Şair zamanın dəyişməsindən, ağa qara, qaraya ağ deyənlərin artmasından narahatdır. Bu dünyada öküz də çoxdur, tülkü də, uzunqulaq da. Həm ağıl dəryası çoxdur, həm də balqabaq çoxdur. Belə bir mənzərənin təsvirindən sonra şair ritorik sual verir:

Adam görməmişik?

Vəhşiyik, nəyik?

Yaxşı adamların

həsrətindəyik...

Qabil yaxşının da, pisin də nisbi olduğunu, ancaq qızılın və misin nisbi olmadığını söyləyir. Cins ilə nacins də nisbi deyil, – deyən şair hamımızın xalisi, xası gəzdiyimizi vurğulayır:

Nisbidir həm yaxşı,

Nisbidir həm pis.

Ancaq nisbi deyil

Nə qızıl, nə mis.

Ancaq nisbi deyil

Cins ilə nacins [165, s.4].

Əsgər İlhamın “Kommunistlər”, Süleyman Rüstəmin “Kommunistlərlik”, Cabir Novruzun “Var olsun”, Həmid Abbasın “Salam qurultay”, Dəmir Gədəbəylinin “Mənim həqiqətim”, Hüseyn Arifin “Mən kommunistəm” kimi şeirlərində kommunist partiyası yer üzündə azadlığın, sülhün, ədalətin müdafiəçisi kimi təqdim edilir, Moskvada keçirilən 27-ci qurultayın işinə arzu və diləklər ifadə edilir. Qeyd olunan şeirlər dövrün tələbi ilə qələmə alınan bədii nümunələrdir. Həmin şeirlər müəlliflərin daxili hiss və həyəcanlarının deyil, siyasi quruluşun diqtəsi, tələbi ilə yazılmışdır. Dövrün dəyişməsi, keçmiş ittifaqın dağılması və Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra bu cür yazılara ehtiyac qalmadı. Beləliklə, özünü kommunist partiyasının sadıq əsgərləri hesab edən şair və yazıçılar yanıldıqlarını etiraf edir və bəziləri keçmişdə yazdıqları əsərlərindən imtina edirdilər.

Fikrət Sadıqın “*Torpaq*” şeiri Stalin repressiyasından sonra yaranan ədəbi nümunələrin yeni forma və məzmununda ifadəsidir. Şair torpağın insana həmişə

mehriban münasibətdə olduğunu qeyd edərək, ona atəş verən, od verən, çöllərində gül bitirən bir qayğıkeş anaya bənzədir. Torpaq insanlar sevinsin deyə öz qızılından, gümüşündən belə əl çəkir. Təbiətdə gördüyümüz yaxşı nə varsa torpağa məxsusdur. Bəhrəli yay, qarlı qış, bənövşə, lalə, ildırım, yağış, səyyar buludlar da onundur. Şair bizə bu qədər nemətlər bəxş edən torpağı qorumağa çağırır:

Bülbüllərin səsi də, ceyranların gözü də,

Həyat da, təbiət də, lap insanın özü də

Onundur, onun ancaq!

Gəlin onu qoruyaq! [268, s.3]

Məmməd İbrahimovun (Məmməd Araz) “*Quran əllərə*” şeiri sadə əmək adamlarının tərənnümünə həsr edilib. Şair ev tikən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir. Süfrəmizin ən əziz qonağı kimi duzumuz, çörəyimiz sənindir, – deyir. Şair tikintidə çalışan insanlara bizə gündə neçə ev bağışlayırsınız, biz isə ürəyimizi sizə bağışlayırıq söyləyir:

Gəl aç əllərinlə süfrəmizi sən,

Sənindir duzumuz, çörəyimiz də.

Gündə neçə evdir bizə hədiyyən,

Sənə hədiyyədir ürəyimiz də [157, s.3].

Tofiq Bayramın “Alqış quran əllərə”, “Xəzər qəhrəmanları”, “Tarla qəhrəmanları” və digər şeirlərində müxtəlif sahələrdə çalışan zəhmət adamlarının həyatı, gərgin əməyi poetik boyalarla təsvir və tərənnüm edilir.

Qəzetdə 70-ci illərdən başlayaraq cəmiyyətdəki eybəcərliklərin ifşası, insanları narahat edən problemlərə etinasızlıq, üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirmək əvəzinə boş vədlər verənlər kiçik təmsillər vasitəsilə tənqid olunur, onların doğru yola gəlməsi üçün satiranın gücündən məharətlə istifadə edilirdi. Hikmət Ziyanın “*Miniatürlər*” rubrikasında təqdim etdiyi qısa parçalarda da qeyd etdiyimiz nöqsanlar satira atəşinə tutulur. Şair yeni ilin gəlişi münasibətilə qələmə aldığı bu kiçik şeirlərdə müxtəlif peşə sahiblərinin təzə ildən umacaqlarını, arzu və istəklərini dilə gətirir. “Gözdən pərdə asanın təmənnası” şeirində rəhbərliyi boş vədlərlə inandıran, yalan söyləyərək işçilərin gözündən pərdə asanların arzu və istəkləri belə ifadə edilir:

*Səndən təmənnam budur,
Ay yeni il, amandır!–
Boş vədlər verəndə mən,
Rəisimi inandır.
Şir kimi qızıışanda
Sən qüvvət ver nərəmə.
Mənə gözdən asmağa
Pərdəni əsirgəmə [303, s.4].*

Tofiq Bayramın “*Ana dilim*” [34, s.4] şeiri doğma dilini bilməyənlərə tutarlı sille kimi cəmiyyətdə reaksiya doğurdu. Şair sevimli torpağımızda “yad əllə bir gül də dərilməsin”, öləndə də “heç yer verilməsin” – deyərək ağır ittiham edir ana dilini bilməyənləri:

*Bu gün azad dilli Azərbaycanam,
O taylı, bu taylı vahid bir canam.
Baxır ögey kimi ağbirçək anam–
Öz ana dilini bilməyənlərə!*

Qəzetdə orijinal şeirlərlə yanaşı poetik tərcümələr də çap olunurdu. Müharibə ocaqlarını körükləyərək yenidən alovlandırmağa çalışan imperialist dövlətlərinin apardığı siyasət daim Azərbaycan şairlərinin, eləcə də onların qələm dostlarının diqqətdə saxladığı mövzulardandır. Bu cür şeirlərdə sülhə, əmin-amanlığa çağırışlar əsas mövzu olaraq diqqətə çatdırılırdı. Vyetnamlı şair Zianp Hamın “*Arxaya məktub*” şeirində müharibənin törətdiyi fəlakətlər real boyalarla təsvir edilir. Vətəni yadellilərdən azad etmək istəyən bir vətəndaşın dilindən qələmə alınan şeirdə şairin təsvir etdiyi qəhrəman yaxınlaşan səfərdən, düşmənlə üz-üzə gəldikdə keçirdiyi hisslərdən danışıq:

*Şeirlə məktub yazıb
Yaxınlaşan səfərdən,
Odlu yolayrıcından
Göndərirəm sənə mən.
Töhfəm bir az səmadır,*

Daş döşənmiş bir az yol.

Bundan yaxşı hədiyyə

Tapmaq olmaz əmin ol! [307, s.4] (tərcümə Ələkbər Ziyatayıdır)

Pablo Nerudanın “*Müzəffər xalq*” şeiri isə Çili xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə həsr edilib. Şair yurdunda gedən ağır döyüşlərin, mübarizənin tezliklə qələbə ilə başa çatacağına əmindir. O inanır ki, azadlıq uğrunda döyüşən xalqlar həmişə qalib gəlirlər. Hamını buna inanmağa çağıran Pablo Neruda bildirir ki, az qalıb, əzablar sona çatacaq, tezliklə Çili xalqına səadət güləcək.

Siz xalqa inanın, xalq işi haqdır,

Az qalıb, əzablar çatacaq sona.

Qanlı göz yaşları quruyacaqdır,

Səadət güləcək Çili xalqına. [219, s.4] (Tərcümə Əsgər İlhamındır)

Xaricdən Azərbaycana gələnlər xalqımızın qonaqpərvərliyini, respublikamızın səfalı guşələrini, zəngin təbii ehtiyatlarını hər zaman yüksək qiymətləndirmiş, ölkəmizi elmin, sənətin beşiyi olduğunu dilə gətirmişlər. ABŞ şairi Antar Sudan Katara Mberinin “*Azərbaycan*” şeiri də ölkəmizin qonağı olan, onun gözəlliklərini seyr edən bir əcnəbi yaradıcı insanın ürək sözləri, xatirələrindən ibarətdir. Şair Azərbaycana “səadət yurdu”, “ağ gün diyarı”– deyə müraciət edir. Dostluq uzaq yolları qısaldır, aydın səhərlərə baxdıqca ürəyim açılır, – deyir amerikalı qonaq. Burada əcnəbi şair hər gün zəfərlər qazanan, göylərə ucalan Azərbaycan görür. Bir də şair sual edir ki, hansı diyarda sənin kimi qonağı qarşılayırlar?

Hər naxış, hər səda könlümü oxşar,

Böyük Nizaminin ulu torpağı.

De, hansı bir ölkə sənin tək duyar,

Ürəkdən qarşılar uzaq qonağı.

Şair əmindir ki, qəlbindəki ülvi duyğular onu həmişə bu diyara çəkəcək:

Tez ötüb keçsə də görüş anları,

Bu təmiz ülfətlə əbədi varam.

Dahi Nizaminin xoşbəxt diyarı,

Bil səni həmişə mən xatırlaram. [176, s.3] (Tərcümə Məmməd Alimindir)

“Kommunist” qəzetinin səhifələrində poeziya nümunələri ilə yanaşı, vaxtaşırı nəsr əsərləri də dərc olunurdu.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun “*Etiraf*” [127, s.3] hekayəsi də yeni zamanın tələbi ilə yazılan nəsr əsərlərindəndir. Burada da artıq partiya, Lenin ideyaları deyil, real həyat hadisələri qələmə alınıb. Hekayənin qəhrəmanı 55-60 yaşlarında olan müəllim şagirdi Cəlalın buraxılış məclisində çıxış edir. Tələbələrinə uğurlar arzulayan pedaqoq onlara illər əvvəl etdiyi bir səhvin tarixçəsini danışır və öz tövsiyələrini verir. Məlum olur ki, illər öncə məktəbin 10-cu sinfində yoxlama inşa yazarkən sinfə yeni gəlmiş şagirdin qiymətini aşağı, əlaçı şagirdin qiymətini isə artıq yazdığına görə, müəllim vicdan əzabı çəkir. Bundan narazı qalan qıza etirazına görə əsəbiləşən müəllim, onunla ədavət aparır. Lakin sonradan səhvini başa düşür. Müəllim tələbələrə bu hadisəni danışmaqla onları da belə səhvlərə yol verməməyə çağırır.

İlyas Əfəndiyevin “*Körpüsəlanlar*” [72, s.3] romanında Adil və Səriyyənin sevgi macərələri və əmək sahəsində göstərdikləri fədakarlıqlardan danışılır. Əsərin qəhrəmanı Səriyyə sevib evləndiyi Adillə xoşbəxt ailə qurur. Onlar təzə mənzilə köçürlər və ilk baxışdan həyatlarından razıdırlar. Lakin bir gün Adili rayona körpü tikintisi üçün rəhbər vəzifəyə göndərirlər. Bu, Adilin özünü təsdiqi üçün geniş imkanlar demək idi. Səriyyə Adilin Günəşliyə körpü tikməyə gedəcəyini eşidəndə onunla getmək təklifini razılıqla qarşılayır. Əsərdə bu hissəyə qədər ər-arvad arasında heç bir narazılıq, anlaşılmazlıq hiss olunmur. Lakin Günəşliyə gəldikləri ilk gündən Səriyyə və buldozerçi arasında baş verən gizli olaylar getdikcə böyüməyə başlayır. Adil axır vaxtlar tez-tez Səriyyənin özünü qeyri-adi aparmasından, briqada yoldaşları ilə daha çox vaxt keçirməsindən, hətta istirahət günləri onlarla ayı ovuna getməsindən narazı qalsa da, hisslərini bürüzə vermir. O fikirləşir ki, Səriyyə artıq uşaq deyil, belə şeyləri özü bilməli, Adilin getmədiyi yerə, iştirak etmədiyi məclislərə getməməlidir. Səriyyə isə Adilin ona olan diqqətinin azalmasını, yoldaşları ilə şərab içməsinə belə sərt reaksiya verməməsini düzgün hesab etmir. Yazıçının qələmə aldığı körpüsəlanlar birləşərək briqada yaradır, öz aralarında briqadir seçirlər və beləliklə rəis ilə işçilər

arasında uçurum yaranır. Adilin həyat yoldaşı Səriyyə isə yoldaşlarına and içir ki, onlardan heç bir sirri olmayacaq və beləliklə o, həyat yoldaşına qarşı çıxan briqadanın tərəfini tutur.

Hadisələr inkişaf etdikcə Adil dəfələrlə cəhd edir ki, problemi səssiz-səmirsiz həll etsin. Səriyyəni özü ilə rayon mərkəzinə aparmaq, buldozerçinin iş yerini dəyişmək kimi planlar hazırlayır. Hər dəfə qarşısında Səriyyə dayanır. İlyas Əfəndiyev romanda hadisələri inkişafda qələmə alsada, Səriyyənin ərinə sadıq həyat yoldaşı kimi deyil, onunla prinsip aparan, sanki imkan düşən kimi buldozerçinin yanına qaçmaq üçün məqam gözləyən yüngül qadın kimi təqdim edir. Əsər real hadisələr kimi təqdim edilsə də, qeyd etdiyim nöqsanları nəzərə alsaq inandırıcı görünmür. Xüsusilə, Səriyyənin sevib evləndiyi ərindən səbəbsiz yerə soyuması, ilk baxışda zəhləsi getdiyi buldozerçi ilə münasibət qurmağa can atması inandırıcı deyil. Eyni zamanda, Adilin Səriyyənin hərəkətlərindən şübhələndiyi halda ona bir söz deməməsi də başadüşülən deyil. Sanki müəllif onların boşanması üçün süni səbəblər yaratmağa çalışır.

Həyatdakı tutduğu mövqeyi əldə saxlamaq, özünü gah dindar, gah da dinsiz kimi göstərərək nüfuz qazanmaq, beləliklə ətrafındakıları aldatmağa çalışan insanlar yazıçılarımızın diqqətindən kənar qalmırdı. Bu cür insanların tənqid olunması bədii əsərlərdə həyat gerçəkliklərinin tərənnümü baxımından olduqca vacib idi. Süleyman Rəhimovun “Bir çimdik duz” [244, s.3] hekayəsi din və islam adı ilə əhatəsindəkiləri aldadan, ələ salan fırılacaqçıların ifşasına həsr edilib. Hekayənin əsas tənqid hədəfi olan Müxalif həyatda özünə yer tapmaq üçün dindarların yanında mömin, elm adamlarının yanında isə özünü bidin, yəni dindən uzaq hesab edir. Yazıçı saxta din və mövhumat adı ilə özünü cəmiyyətdə sırıyan dələduzları doğru yola çəkmək, onlara ya islamın ehkamlarına riayət etmək, ya da birdəfəlik bu yoldan uzaqlaşmağı məsləhət görür.

Ədəbi mühitdə, əsasən, mənsur şeirləri ilə tanınan yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğlunun “Mücrü” [129, s.4] şeiri adi həyat həqiqətlərini bir daha oxucuya çatdırır, onu düşündürür. Yazıçı şeirdə ananı öz qızına gəlin köçəndə cehizinin üstündə verdiyi mücrünü xatırladır, “gəlin mücrüsüz olmaz” – deyir. O, mücrüyə ilk

vaxtlar qızıl üzüyünü, qızıl saat və sırğalarını qoyardı. Sonra övladları olduqca ərinin ona bağışladığı qızıl boyunbağını, qiymətli hədiyyələri qoyur mücrüyə.

Bir müddət keçəndən sonra müharibə başlayır. Əri davadan qayıtmır, ana nə qədər çalışsa da beş uşağı doyunca yedirə, geyindirə bilmir. Bu zaman mücrü köməyə gəlir. Mücrü açılıb örtüldükcə uşaqlar böyüyür, ali təhsil alırlar. İndi mücrüdə qiymətli hədiyyələr deyil, ali məktəblərin diplomları saxlanır. Ana mücrüyə baxanda hər dəfə fəxr edir, indi daha ağır gəlir mücrü ona. Yazıçı bu şeydə heç zaman ümidlərini itirməmək, şad gündə çətin günlər üçün tədarük görməyi, çətin günlərdə əziyyətə qatlaşıb xoş günlərin tezləşməsinə çalışmağın vacibliyini çatdırır.

Qılman İlkinin *“Vicdan dinəndə”* [200, s.3] hekayəsində də ədəbiyyat və tənqid məsələləri önə çəkilib. Sənətə dırnaqarası baxan, istedadsız insanların müxtəlif yollarla ədəbiyyata gəlişinə, bunun üçün həyatda hər şeyə əl atanlar yazıçının hədəfinə tuş gəlir. Hekayənin əsas qəhrəmanı Rəhim Soltan xəstəliyi ilə əlaqədar yazıçılıq fəaliyyətinə ara verir. Evdə olduğu müddətdə ara-sıra yazılar yazır, redaksiyanın göndərdiyi əlyazmaları oxuyub rəylər hazırlayır. Rəhim Soltan bir gün evə gələndə ürək ağrısı onu narahat edir. Nəvəsi narahatlıqla bir nəfərin onu gözlədiyini deyir. Babası gələnin adının Sirac olduğunu öyrənəndə bir az sakitləşir. Sirac onun çoxdankı dostu idi. Aralarında yaş fərqi çox olsa da, dostluq edir, arada onun yanına xahişə gəlirdi. Sirac Rəhim Soltanla görüşüb hal-əhval tutduqdan sonra Məhərrəmov familiar bir mühəndisin romanının çapına kömək etməsini xahiş edir. İndiyədək bir-iki hekayəsi çap olunduğu Məhərrəmovun romanının redaksiyada qalması, Siracın əsərin çapına kömək üçün Rəhim Soltana müraciət etməsi onun xoşuna gəlmədi. Qonağın təklifinə qəti etiraz edərək onu yola saldı. Lakin bir azdan Məhərrəmovun özü qapını döyür. İçəri girib özünü təqdim edir və redaksiyada qalmış əsərinin çapına kömək etməsini xahiş edir. Əvəzində isə Rəhim Soltana mebel almaqda, bağ evinə tikinti materialları tapmaqda köməyini təklif edir. Rəhim Soltan onun təklifini rədd edir və gecə səhərəcən narahatlıqdan yata bilmir.

Səhəri gün köhnə əlyazmaların arasında redaksiyanın göndərdiyi hekayələrə yazdığı resenziyanı tapır. Dünən tanış olduğu Məhərrəmovun hekayəsi barədə yazılmış resenziyada müəllifin əsəri tənqid edilirdi. O, bu əlyazmanı necə olub

redaksiyaya göndərmədiyini yadına sala bilmir. Düşünür ki, belə əsərlərin yoxluğu ədəbiyyata təsadüfi adamların gəlişinə yol açır. Öz vicdanı qarşısında günahkar olduğunu düşünən Rəhim Soltan əsəri çap olunması üçün redaksiyaya göndərdikdən sonra rahat olur.

Elçinin “*Ölüm hökmü*” [68, s.3] romanından təqdim olunan bir parçada bildirilir ki, müəllif dörd ilə yaxındır bu romanın üzərində işləyir. Roman əsas etibarilə müasir həyatımızdan, gündəlik güzəranımızdan bəhs edir. Əsərdə bu gün rast gəldiyimiz çətinliklərin, bir sıra mürəkkəb sosial-ictimai problemlərin mahiyyətini dərk edə bilmək üçün onların tarixi kökləri araşdırılır. Romanda bəzən təlatümlü 20-30-cu illərin hadisələrinə müraciət olunur. Təqdim olunan parçada Mir Cəfər Bağırovun ölkənin XV qurultayına hazırlıq dövründə düşüncələri, Stalin haqqında xatirələri, Qubada yaşadığı dövrdə qonşuluqda yaşayan Ələsgər adlı müəllimdən alıb oxuduğu kitabın gözləri önündə canlanması təsvir olunur. Mir Cəfər Bağırovun qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün keçirdiyi daxili iztirablar, psixoloji durumu yazıçının parlaq qələmi ilə ustalıqla əks olunur.

Bağırovun iş otağında olduğu anlarda daxili işlər komissarı və “Azneft”in rəhbərləri onun qəbuluna gəlib gün ərzində görülmüş işlər barədə məlumat verməlidirlər. Hələ qəbul başlayana kimi Bağırovun xəyalları onu keçmişə qaytarır, Stalin haqqında düşünür, onun gələcəyi haqqında fikirlərə dalır və tez də bu qaranlıq düşüncələrdən uzaqlaşır. Komissar içəri daxil olur. Onun da gəlişi Bağırovu yenidən Sovet dövlətinin qurulmasında iştirak edən bolşeviklərin, Stalinin Bakıda olduğu illərdəki fəaliyyətinə yenidən qaytarır. Xatirələr onu gah sıxır, gah da gələcəyə nikbin baxmağa sövq edir. Bağırovun Stalinlə əlaqələri, ona sədaqəti təqdim edilən parçalarda bütün epizodlarda özünü göstərir. Məlum olur ki, Bağırov öz yerini möhkəmlətmək üçün Stalinin, Beriyanın düşmənlərini aradan götürmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edib.

Dəniz neftinin istismara verilməsi, bu sahədə atılan ilkin addımlar ədəbiyyatda 50-ci illərdə rast gəldiyimiz əsas mövzulardan idi. Mirzə İbrahimovun “*İstək*” adı ilə təqdim edilən əsəri yazıçının “Mayak” romanından bir parçadır. Əsərdə yeni sənaye sahəsinin fəaliyyətindən, elmin istehsalata tətbiqi baxımından ölkədə aparılan geoloji

kəşfiyyat işlərindən bəhs edilir. Hadisələr Xəzərdə neftin hasil edilməsi zamanı geoloji kəşfiyyat işlərinin həyata keçirilməsilə məşğul olan institutda cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanı Aylar uzun müddət dənizdə yeni yataqların kəşf olunması üçün gərgin əmək sərf edir, lakin Salamatov kimi dayısının nüfuzundan istifadə edən Şamamanın cızmaqarası elmi şuraya çıxarmaq üçün müsbət rəy alır. Hadisələrin gedişində Ayların öz əqidəsindən dönməyərək sonadək mübarizə apardığının, hətta institutun müdiri Aslanovun tələbi ilə mövzusunu dəyişməyərək öz fikrində dayandığının şahidi oluruq. Elmi katibi öz mövqeyini dəyişməkdə ittiham edən Aylar vəziyyətin nə qədər acınacaqlı olmasından xəbərdar olsa da, yenə mübarizəsini dayandırmır. Dənizdə böyük neft ehtiyatlarının olduğu barədə fikrini sonadək müdafiə edir. [157, s.2]

Anarın “*Altıncı qatar*” [8, s.4] hekayəsi o dövrün həyat hadisələrini real təsvir edən sənət əsəridir. Hekayədə Moskvada təhsil alan Əsmərin Bakıya qayıdan zaman keçirdiyi nigarançılıq, onun kupe yoldaşları Gülsüm xalanın əsgər oğlu ilə fəxr etməsi, Vasili Vasilyeviçin köhnə həmyerlisinin halına acıyaraq ona atalıq qayğısı göstərməsindən bəhs edilir. Əsərdə Əsmərin yol boyu çəkdiyi izzətlər qatar Bakıya çatanda sona çatır. Fuadın onu yola sala bilməməsindən üzülən Əsmər Bakıda onu qarşılamasını görəndə qızın sevincinin həddi-hüdudu olmur.

Salam Qədirzadənin “*Təqvimin son vərəqi*” [169, s.4] hekayəsi sanki Anarın “*Altıncı qatar*” hekayəsinin davamı kimi yazılıb. Redaksiyanın xahişi ilə qələmə alınan hekayədə Moskvadan qayıdan Əsmər, Fuad və Vasili Vasilyeviç şəhərin Dağüstü parkında ətrafı, sayrışan işıqları seyr edirlər. Vasili Vasilyeviç 26 il əvvəl ayrıldığı şəhəri tanıya bilmir. Onlar pilləkənlərlə düşüb taksiyə minirlər. Fuad yeni ili onlarda qeyd etməyi təklif edir və sürücüdən mikrorayona sürməyi xahiş edir. Əsmər isə təkidlə Nərimanov prospektinə, öz evlərinə sürməyi tələb edir.

Əsmərin atası qonaqları qarşılayıb təzəcə söhbətə başlayırlar ki, qapının zəngi basılır. Gülsüm xala da öz oğlu Süleymanla onlara qonaq gəlir. Salam Qədirzadənin hekayəni nikbin sonluqla bitirməsi yazıçının qəhrəmanların daxili aləminə bələd olmasından irəli gəlir. Yazıçılar arasında, adətən, belə halların az olmasına baxmayaraq Anarın hekayəsinin davamı kimi yazılan əsərin müəllifinin–

S.Qədirzadənin adını yazmasaq, yəqin ki, müəllifin Anar olmasına inanmayanlar az olardı.

Gülhüseyn Hüseynoğlunun *“İki qapı”* [128, s.4] mənsur hekayəsində şairin dərin həyatı müşahidələrindən doğan sadə həqiqətlər ifadə edilir. Yazıçı eyni ölçüdə, eyni rəngdə, eyni yaraşıqda iki qapını təsvir edir. Qapının birindən girib-çıxanlar özlərini xoşbəxt, bəxtəvər hiss edirlər. Digərindən girib-çıxanlar isə çox məyus, qəmgin, kədərli görünürlər. Yazıçı bu qapıları birləşdirib sevinci də, kədəri də bölməyin mümkünlüyünü söyləyir. Təki araya üzüdnüklər girməsin.

C.Gözəlovun *“Çağırılmış qonaq”* [102, s.3] hekayəsi həyatda düşdüğü vəziyyətdən istifadə edərək yalan vədlər verən, boğazdan yuxarı danışan insanların, dostluğa əyləncə kimi baxanların ifşasına həsr edilib. Əsərin qəhrəmanı Azərbaycanın rayonlarının birində yaşayır. Təsadüfən kinoda tanış olduğu Çaxçaxzadəyə inanır və onu evinə dəvət edir. Dostu üç il hər dəfə Bakıdan rayona gələndə onların evində qalır, yeyib-içir. Çaxçaxzadə ona göstərilən diqqət və qayğının əvəzində dostunu Bakıya dəvət edir, onu şəhəri gəzməyə, yoldaşının bişirdiyi ləziz yeməklərdən dadmağa çağırır.

Bir gün xəstəliyi ilə əlaqədar Bakıya gələn dostu vaqondan düşən kimi gedib Çaxçaxzadənin işlədiyi idarəni tapır və onunla görüşür. Səmimi görüşdən sonra Çaxçaxzadə arvadının xəstəxanada, uşaqlarının birinin xalasıgildə, o birinin bibisigildə olduğunu söyləyir. Ona görə də, dostunu restorana dəvət edir. Yeyib içəndən sonra isə pulunu dostuna ödədir. İşdə qoyduğu saatı götürmək üçün idarəyə gələndə süpürgəçinin–arvadın iki dəfə gəlmişdi, bu gün toya getməlisiniz,— deyəndə Çaxçaxzadənin yalanları üzə çıxır. Beləliklə, üç illik saxta dostluq başa çatır.

Yazıçı bu əsərlə dostluq etmək istədiyimiz adamın təsadüfi, yoldan keçən olmaması üçün bizi düşünməyə çağırır. Çünki həqiqi dost heç zaman insanı darda qoymur, yalan danışmır.

Türk yazıçılarının əsərləri də vaxtaşırı qəzetin səhifələrində dərc edilirdi. Həmin əsərlərin mövzusu da sosialist dünyagörüşünə uyğun, sovet cəmiyyətini təbliğ edən mövzulardan ibarət olurdu. Problemlərdən dözülməz hala düşən, ətrafdakıların laqeydliyi üzündən soyuqdan övladını itirən vətəndaşın acı taleyi bu əsərlərin əsas

qayəsini təşkil edirdi. Suat Dərvişin “*Oğru*” [67, s.3] və Səməm Qocagözün “*Qoca öküzün ölümü*” hekayələri son dərəcə real hadisələr əsasında qələmə alınıb. Birinci hekayədə əlində bir taxta və bağlama ilə evinə dönməyə çalışan Aişə nənə yolda uşaqdan-böyüyə hamının tənəsinə tuş gəlir. Hamı ona “oğru”– deyə qışqırır. Nənə isə heç bir söz eşitmir kimi sakitcə yoluna davam edir. On il əvvəl soyuq qış günlərində əri tərəfindən atılmış Aişə qızını evdə ac-susuz buraxıb kömür gətirməyə gedir. Ərini meyhanada tapır, lakin o, Aişəni söyüb qovur. Əlacsız qalan Aişə evə qayıdır. Qızı anasını görcək kömür gətirmisən?– deyə soruşur. Tez ol yandır qoy isinim, donuram, –deyir. Ana tez çölə çıxıb kömürsatanın yanına gedir. Lakin niyə kömür ala bilmir. Yaranmış fürsətdən istifadə edib ətəyində 3-4 kömür oğurlayıb evə gətirmək istəyir. Beləliklə, kömür oğurladığı yerdə tutulan Aişə polis şöbəsinə düşür. Gecəni orda keçirir. Evə qayıdanda isə qızını qaranlıq otaqda ölmüş vəziyyətdə görür. Həmin gündən bütün qəsəbə Aişəni oğru deyə çağırır. Lakin onun bu addımı niyə atması, ətrafındakıların laqeydliyi üzündən çəkdiyi izzətlərdən heç kəs xəbər tutmaq, maraqlanmaq istəmir. Hekayənin cəmiyyətə ötürmək istədiyi mesaj da məhz bundan ibarətdir.

İkinci hekayədə isə dövrün, zamanın əzab və izzətlərinə tab gətirməyən insanların başına gələn zülmədən, onların əlacsızlığından söz açılır. Oküzü itən ata oğlu ilə heyvanı axtara-axtara gəlib çayın kənarına çıxırlar. Göydə uçan qartalların dövrə vurmasından öküzün yaxınlıqdakı bataqlıqda ölməsini öyrənirlər. Hekayənin qəhrəmanı Yusif burada oğluna öküzün əzab-əziyyətə dözməyib özünü öldürdüyünü deyir:

–“*Bəlkə də canından bezibmiş. Mən canımdan bezməmişəm? Özgələrin qapısında işləməkdən mən də canımdan bezar oldum, qoca öküz də. Amma yazıq heyvan məndən ağıllı, məndən qoçaq çıxdı.*” [170, s.3]

Təqdim edilən nümunələrdən göründüyü kimi, ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, SSRİ-də ideoloji buxovların zəifləməsi nəticəsində bədii yaradıcılıq sahəsinə gələn gənc istedadlar mövcud siyasi quruluşun tənqidini verən əsərlər yazmağa başladılar. Bunların arasında İsa Hüseynov, Məmməd Araz, Sabir Əhmədov, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, Sabir Rüstəmxanlı, Ələkbər Salahzadə,

Fərman Kərimzadə, Maqsud İbrahimbəyov, Rüstəm İbrahimbəyov, Mövlud Süleymanlı, Yusif Səmədoğlu, İsi Məlikzadə kimi görkəmli nasir və şairlər vardır.

Söz və fikir azadlığı, siyasi düşüncə sərbəstliyi, plüralizm, milli istiqlal, ictimai ədalət uğrunda ədəbiyyatda başlamış bu hərəkət 90-cı illərədək davam etdirildi, nəhayət, Azərbaycanın suverenliyini, dövlət müstəqilliyini əldə etməsi ilə ədəbiyyatda sərbəst yaradıcılığa yaşıl işıq yandırıldı.

3.2. Tənqidin ədəbi prosesi qiymətləndirməsində yeni yanaşmalar

Mir Cəlalin *“Gülən şeirin qələbəsi”* [196, s.3] məqaləsi böyük Azərbaycan satiriki Mirzə Ələkbər Sabirin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınıb. Müəllif qeyd edir ki, Sabirə qədər şeirimizdə, xüsusən son əsrin şairlərindən (Raci, Sərraf, Ləli, Nəbati, Seyid Əzim, Zakir) bədii gülüş, həm də ictimai mənalı gülüş olmuşdur. Ancaq heç kəsdə bu, Sabir gülüşü qədər kəsərli, təsirli, dərin, müasir və siyasi məzmunlu olmamışdır. Sabir satirası cəmiyyətin uzun illərdən bəri davam edib şiddətlənən sinfi mübarizələrin təbii və fərəhli, həm də parlaq bir ifadəsi idi.

Əli Vəliyevin 6 aprel 1954-cü ildə yazdığı *“Ədəbiyyatımız inkişaf yollarında”* məqaləsi Azərbaycan yazıçılarının ikinci qurultayı qarşısında yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığına bir baxışdır. Müəllif 1934-cü ildə keçirilən Azərbaycan yazıçılarının birinci qurultayından sonra ədəbiyyatımızda baş verən müsbət meyillərə toxunaraq yazır: *“Azərbaycan sovet ədəbiyyatı xalqımızın qəddar düşmənlərinə qarşı mübarizədə mətinləşmiş, kəskinləşmiş və saflaşmışdır. O həmişə burju millətçilərinə, estetlərə, formalistlərə, naturalistlərə, nihilistlərə qarşı amansız olmuşdur.”* [295, s.3]

Əli Vəliyev sovet dövrünün əsərlərindən, partiya və dövlətimizin yazıçıların qarşısına qoyduğu tələblər səviyyəsində yazılmış nəsr və nəzm əsərlərindən danışaraq onların əməyini yüksək qiymətləndirir. Lakin əldə olunan uğurlarla yanaşı bəzi çatışmazlıqların olduğunu da diqqətə çatdırır. Məqalədə müasir dövrdə satiranın hələ də gücsüz olduğu xüsusi qeyd edilir.

Pənah Xəlilovun “*Ədəbi tənqidimizin vəziyyəti və vəzifələri*” [142, s.3] məqaləsində Azərbaycanda ədəbi tənqid sahəsində son illər baş verən yeniliklərdən danışılır. Qeyd edilir ki, ədəbi tənqid bədii ədəbiyyatda keyfiyyət məsələsinə, sənətkarlıq və yazıçı mədəniyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırılmasına, ədəbi nəzəriyyənin gücləndirilməsinə daha ciddiyyətlə yanaşmağa başlamışdır. Ədəbiyyatımızda tipiklik və konflikt problemi, obrazı şüurlu şəkildə böyütmək və kəskinləşdirmək, həyatdakı mənfi cəhətlərə, şüurlarda keçmişin qalıqlarına qarşı amansız mübarizəni bütün həyati kəskinliyi ilə açıb göstərmək işində sovet satirasının gücü və misilsiz əhəmiyyəti məsələsi tənqidimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəllif yazır ki, doğrudur, son zamanlar mətbuat səhifələrində Qasım Qasımzadənin, Əhəd Hüseynovun, Məsud Vəliyevin, Kamran Məmmədovun, Bəkir Nəbiyevin, Qulu Xəlilovun və başqa gənc tənqidçilərin nəsr əsərlərimizə, eləcə də poeziyamıza dair məqalələrinə rast gəlirik. Lakin bizə nəsrimizin bədii qüdrətini, onun keyfiyyətini açıb göstərən, nəsrimizin nailiyyətlərini ümumiləşdirib nəzəri cəhətdən onun inkişafına yardım edən dərin elmi məqalələr lazımdır.

Müəllifin sonuncu fikri ilə tamamilə razılaşmaq olar. Çünki sağlam ədəbi tənqid yalnız konkret yazıçı və şairləri tərifi etmək deyil, bütövlükdə ədəbiyyatımızın inkişaf meyillərini açıb göstərməli, müəlliflərin uğurları ilə yanaşı nöqsan cəhətlərini də diqqətə çatdırmalıdır.

Mir Cəlalin “*Nəsrimiz haqqında qeydlər*” [199, s.3] məqaləsində də Azərbaycan sovet ədəbiyyatında nəsrimizin uğur və problemlərinə toxunulur. Müəllif qeyd edir ki, əsərlərimizin bir qisminə bədii forma, sənətkarlıq zəifdir. Bəzi ədiblər unudurlar ki, ədəbiyyat hər şeydən öncə sənətdir, yəni bunun özünün bədii dili, gözəl formaları, həyati inikas xüsusiyyətləri vardır. Sənət bədii təfəkkür, məhz bədii təfəkkür məhsuludur. Sənətin tələbinə cavab verə bilməyən əsərlər yaşamır, daha doğrusu, ölü doğulur.

Qeyd edim ki, hər iki məqalə, o cümlədən Süleyman Rüstəmin “*Poeziyamızda yüksək sənətkarlıq uğrunda*” [256, s.3] məqaləsi Azərbaycan yazıçılarının 2-ci qurultayı ərəfəsində dərc olunub və ədəbiyyatımızdakı uğur və nöqsanların üzə çıxarılması məqsədi daşıyır. S.Rüstəm vurğulayır ki, Azərbaycan sovet poeziyasının

indi gəlib çıxdığı mərhələ bizdən bədii dil və forma məsələsinə böyük diqqət yetirməyi tələb edir. Çünki bəzən şeirlərimizdə qafiyələnmiş və vəznə salınmış nəsr parçalarına rast gəlmək olur.

M.Arifin *“Şeirimiz haqqında bəzi qeydlər”* məqaləsi sovet yazıçılarının ikinci ümumittifaq qurultayı qarşısında yazılıb. Sovet dövrü şairlərinin qarşısına qoyulan vəzifələr, onlardan tələb olunan əsərlər haqqında yazan müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan sovet poeziyasında kənd təsərrüfatını əsaslı surətdə inkişaf etdirmək və ölkəmizdə ərzaq bolluğu yaratmaq, partiyanın çağırışına layiqli cavab verən, oxucuları böyük işlərə həvəsləndirən yüksək bədii əsərlər yaradılmamışdır. *“Lakin Sovet adamlarının ailə və sevgi həyatını təsvir edən lirik şeirlər yazdıqda bəzi şairlərimiz nədənsə özlərini partiyalılıq prinsipindən, sosializm realizmi tələblərindən bir qədər azad hiss edirlər. Buna görə də lirik şeirlərin qəhrəmanları bəzən sadəcə obivatelə, meşşana çevrilir, onun hissləri, arzuları dayazlaşır, bayağılaşır. Bu da poeziyamızın ideya-siyasi qüdrətini zəiflədir.”*

M.Arif məqalədə Azərbaycan şairlərindən S.Rüstəm, B.Vahabzadə, tənqidçilərdən Qulu Xəlilov və başqalarının yaradıcılıqlarına iradlarını bildirir və sonda yazır: *“Sovet adamlarına yaxşı çalışmaq, yaratmaq, düşünmək və sevməkdə kömək edən böyük şeirə xalqımızın həmişə olduğu kimi yenə də ehtiyac vardır.”* [20, s.3]

Kamran Məmmədovun *“Hekayələrimiz haqqında”* məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının problemləri və inkişaf perspektivləri haqqında fikirlər yer alıb. Müəllif ayrı-ayrı əsərlərin müsbət və mənfi cəhətlərini qeyd edir və sonda bu qənaətə gəlir: *“Bəzi hekayələrimizdə əsas nöqsan, müəlliflərin tipin portretini çəkməyə ya az diqqət yetirmələri, ya da bunu tamamilə yaddan çıxarmalarıdır. Tipin xarici təsvirinin xəsis boyalarla verilməsi, hekayə yazanlarımızın zəif xüsusiyyətləridir ki, onlar portreti xarakterin daxili, psixoloji aləmilə bağlamağa, əlaqələndirməyə səy göstərmirlər...”* [191, s. 2-3]

Repressiya qurbanı Mikayıl Müşfiqin 1938-ci ildə güllələnməsindən sonra onun haqqında “Kommunist” qəzetində ilk yazan Şəmsəddin Abbasov olmuşdur. Onun 1957-ci ildə qəzetdə dərc edilmiş *“Mikayıl Müşfiq”* [3, s. 3] adlı məqaləsində müəllif

göstərir ki, Müşfiqin sağılığında 10 kitabı çap olunmuş, əldə edilən əsərləri 18 min misra təşkil edir. Ş.Abbasov Müşfiqin atasının dövrünün tanınmış şairi, “Şah İsmayıl” operasının mətninin müəllifi olduğunu qeyd edir. İlk şeiri 1926-cı ildə çap olunan şairin əsərlərində sovet adamlarının nəcib sifətləri, arzu və istəkləri, coşğun vətənpərvərliyi əlvan lirik boyalarla tərənnüm edilir.

Abbas Zamanovun “*Kolxoz kəndi haqqında roman*” məqaləsində Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” əsəri təhlil edilir. Müəllif yazır ki, Mirzə İbrahimov ilk sanballı bədii əsəri olan “Həyat” pyesini kolxoz quruluşuna həsr etmişdir. Bundan 20 il sonra həmin mövzuya qayıdan yazıçı “Böyük dayaq” romanını yazmışdır. Romanı oxuduqca biz böyük dayağı–xalqı layiqi ilə təmsil edən Rüstəm və Nəcəf, Maya və Pərşan, Şirzad və Qoşatxan, Qızıyətər və Telli kimi canlı surətlərin simasında kolxoz kəndimizin həqiqi insanlarını görür, onların həyatını və mübarizəsini ürək çırpıntıları ilə izləyir, onlarla birlikdə sevinir, birlikdə kədərlənir, birlikdə qəzəblənirik.

A.Zamanov yazır: “*Böyük dayaq*” oxucuya *optimizm, saf məhəbbət, həyat və mübarizə eşqi, namuslu və şərəfli yaşamaq, fədakar olmaq kimi nəcib bəşəri keyfiyyətlər aşılaman, “göyləri dumduru, üfüqləri yuyulub təmizlənmiş, büllur gözlü bir səhərə” çağırma, yüksək ilham və ürəklə yaradılan əsərdir.*” [303, s.3]

Doğrudan da, bu əsər ötən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan kəndində baş verən hadisələri öyrənmək baxımından da bizə böyük materiallar verir.

Azərbaycan aşığı poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Aşığı Ələsgərin yaradıcılığı həmişə şair və aşıqlarımızı ilhamlandırmış, onun əsərləri sadə insanlar arasında dillər əzbəri olmuşdur. Qeyd edək ki, digər ədəbiyyat xadimlərimiz kimi Aşığı Ələsgər yaradıcılığı da ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olub. Məhz ümummillə liderin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə hələ sovet dövründə Aşığı Ələsgərin anadan olmasının 150 illik yubileyi dövlət səviyyəsində ölkə və ittifaq miqyasında qeyd edilib, böyük sənətkarın əsərləri dəfələrlə nəşr edilib, qədim yurd yerimiz olan Göyçə mahalında aşığın abidəsi ucaldılıb.

Süleyman Rüstəmin “*Əbədi şöhrət*” [250, s.3] məqaləsi böyük ustadın anadan olmasının 150 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınıb. S.Rüstəm Aşığı Ələsgər

qədər şeirləri dillər əzbəri olmuş ikinci bir sənətkar olmadığını yazır. Qeyd edilir ki, Füzuli qəzəldə əvəzsiz ustad olduğu kimi, Aşıq Ələsgər də qoşmada misilsiz ustaddır. Onun şeirlərindəki obrazlılıq, dərin sadəlik, ürəklərə asanlıqla yol tapmaq qüdrəti misilsizdir. O, sözləri, ifadələri zərif bir zərgər, mahir bir nəqqaş kimi işlətməyi, qoşmalar yaratmağı bacarmaqda böyük sənətkarlıq qüdrətinə malikdir. Aşıq Ələsgər dediyi hər sözün yerini, dəyərini bilmiş, məclislərin şairlərə məxsus taxtında vüqarla oturmuşdur:

*Yaxşı hörmətinən, təmiz adınan,
Mən dolandım bütün Qafqaz elini.
Pirə ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı, gəlini.*

Ələsgər insanın gözəlliyini, ucalığını həmişə dostluqda, qardaşlıqda və zəhmətdə görmüşdü. O, tənbelliyi, ətaləti insan ömrünə ləkə bilmişdi. Aşıq insanda mərdanəlik, sədaqət, hörmət və məhəbbət görmək istəmişdir:

*Bu dünyanı mən təcrübə eylədim:
Namərd körpü salsa onda ad olmaz.
Bir mərdnən ağı yesən şirindi,
Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz.*

Qeyd edək ki, dövlətimiz həmişə Aşıq Ələsgər yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun yubileyləri ən yüksək səviyyədə qeyd edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ildə aşığın anadan olmasının 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamı da bu qayğının bariz nümunəsidir.

Təəssüf ki, Aşıq Ələsgərin doğulduğu qədim Azərbaycan torpağı Göyçə mahalı da 1988-ci ildən ermənilərin etnik təmizləməsinin qurbanına çevrildi və soydaşlarımız öz ata-baba yurdundan qovuldular.

Ötən əsrin 50-ci illərin sonu, altmışıncı illərin əvvəllərində artıq şairlərimizin yeni şeirlərində Stalin dönəmində olduğu kimi, partiyaya, Leninə, Stalinə yerli-yersiz təriflər yağdırmaq müşahidə edilmir. Bu dövrün ədəbi nümunələrində gözə çarpan müsbət meyillər milli xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq mənəvi dəyərlərin ön plana çıxarılması, xüsusilə insan və təbiət, insan və cəmiyyət arasındakı harmoniyanın

ədəbiyyata gətirilməsindən ibarətdir. Həmin səciyyəvi cəhətlər Azərbaycan ədəbiyyatında heç də asan meydana çıxmamışdır. Ədəbi tənqid daim yeni əsərləri təftiş edir və “nöqsanlar” axtarıb yeniliyə, ədəbiyyatda baş verən müsbət meyllərə əngəl olmağa çalışırdı.

Rəsul Rzanın yaradıcılığındakı müsbət meylləri, yenilikləri qəbul etməyən tənqidçilər o dövrdə səslərini ucaltmaqdan çəkinmirdilər. *“Günün tələbləri səviyyəsinə”* adlı məqalədə Rəsul Rzanın şeirlərindəki başlıca nöqsanlardan danışan tənqidçi yazır: – *“Haqqında bəhs edilən şeirlərin hər birinin ayrılıqda çatışmayan cəhətləri olduğu kimi, onların hamısı üçün eyni olan bir cəhət də var ki, o da bu şeirlərdə həyat və mübarizə eşqinin olmaması, başqa sözlə deyilsə, xudbinlikdir”* [104, s.3-4].

Tənqidçilər şairin “Bir anlıq səadət” şeirindən misal gətirərək, müəllifi uşaqlığına həsəd aparmaqda, onun ardınca baxmaqda günahlandırırlar. “Sığorta” şeirində isə şair özünün sığortaçı ilə söhbətini qələmə alır. Şair sığortaçıya deyir ki, əgər sən bütün bunları edə bilmirsənsə, nəyimə gərəkdir mənim sənin ölümdən sığortan. Ölüm onsuz da həyatın özü qədər qədimdir.

Məqalə müəllifi sonra qeyd edir ki, zəhmətkeşlərin, xüsusilə gənc nəslin tərbiyyəsi işində yazıçılarımızın üzərinə böyük və şərəfli vəzifələr düşdüyü Rəsul Rzaya bir daha xatırladılmalıdır. Bunu kifayət qədər dərk etmədən zamanın tələbi səviyyəsinə qalxmaq olmaz. Şair zamanın nəbzini tutmağı bacarmırsa, o, bu günün şairi adını da daşımaq iddiasında ola bilməz.

Rəsul Rzanın əsərlərinin bədii dəyəri haqqında yuxarıda qeyd edilən fikirlər sözsüz ki, onun yaradıcılığı ilə deyil, yuxarıların sifarişi ilə, siyasi karyerasına zərbə vurmaq məqsədilə yazılmışdır. Lakin Rəsul Rza böyüklüyü onda idi ki, bu cür tənqidlərə əhəmiyyət vermədən Azərbaycan poeziyasının inkişafına öz töhfələrini verməkdə davam edirdi.

Daim “ön atəş xəttində sərvaxt dayanan” tənqid ədəbiyyatda ilk addımlarını atan şairlərin yaradıcılığını diqqətlə izləyir və onların müsbət və mənfi cəhətlərini üzə çıxarırdı. Bəzən bir müəllifin bu gün tənqid etdiyi şairlər sabah başqa müəllif tərəfindən təqdir edilir, yaxud da bunun tamam tərsini ifadə edən məqalələrlə

rastlaşırıq. Rəsul Rzanın “Ümid və arzular” məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatında gənc şairlərin yaradıcılığına verilən ustad qiymətidir. Müəllif Əli Kərimin “Daş” şeirinin təhlili ilə məqaləyə başlayır. “Şeir in ümumi pafosu, onun poetik cövhəri, onun yığcam, təsirli, fikir və emosiya dolu sətirləri oxucunu ümid və mübarizə yollarına çağırır. Yeni şeir, fikir şeiri, əsrin ahəngi ilə səslənən şeir dedikdə mən bu və bunun kimi ifadə forması müxtəlif, poetik vasitələri bir-birini təkrar etməyən şeirləri misal gətirə bilərəm... Əgər şair qardan yazmışdırsa – qarda, ağacdan yazmışdırsa – ağacda, gözlərdən yazmışdırsa – gözlərdə nə isə bu vaxta qədər duyub dərk etmədiyim yeni çalarlar, qoxular, rənglər duyur, görür. Məncə, həqiqi poeziyanın yolu budur” [265, s.3].

Rəsul Rza adıçəkilən məqalədə Fikrət Qoca, Fikrət Sadıq, İsa İsmayılzadə və Ələkbər Salahzadənin şeirlərini təhlil edir, onların özünəməxsus yaradıcılıq yolu ilə əsərlər yazdığını bildirir.

Lakin çox keçmir “Kommunist” qəzetində “Şeir, yoxsa tapmaca” [284, s.3] adlı replika redaksiya məqaləsi kimi təqdim edilir. Məqalədə Əli Kərim, İsa İsmayılzadə və Ələkbər Salahzadə yaradıcılığından nümunələr gətirilərək “Azərbaycan” jurnalının redaksiyasına gənc şairlərin zəif əsərlərini oxucuya təqdim etməkdə irad bildirilir.

Boynuna qol salıram

saatımın,

Otururam ömrümün

Bir parçasının

kölgəsində.

Düzürük yetişmiş dəqiqələri,

On dörd günlük ay-boşqabda,

Yeyirik şirin-şirin (Əli Kərim “Fraqmentlər”).

Yağdı tala-tala gölməçə yağdı.

Göylərin dəlisov ilhamı yağdı,

Sərçələrin soyuq hamamı yağdı.

(İsa İsmayilzadə “Yağış gölməçəsi”).

Qurtarmaq olmur hələ

Namərdlərin torundan.

Kosmonavtlar doğuldu...

Nazim qatardan düşdü... (Ələkbər Salahzadə “Əsrin ortalarında”).

Qeyd edilən parçalara nəzər salsaq redaksiyanın “Azərbaycan” jurnalına tutduğu iradın haqlı olduğu qənaətinə gəlirik. Doğrudan da, təqdim olunan nümunələri şeir adı ilə oxuculara çatdırmaqda jurnal hansı məqsədi güdmüşdür? Lakin, bildiyimiz kimi, hər bir şeirdə qüvvətli və zəif misra, hətta bəndlərin olduğunun da şahidi olmuşuq. Bu cür təsadüfi qüsurları əldə bayraq edib gənclərin yazıb-yaratmaq həvəsinə sipər çəkmək, fikrimizcə, doğru deyildir.

Altmışıncı illər ədəbiyyatına diqqət yetirdikdə şair və yazıçıların, eləcə də tənqidçilərin sanki iki qütbə, iki cəbhəyə ayrıldığını müşahidə edirik. Bir müddət əvvəl Rəsul Rzanın təqdir etdiyi gənc şairlər, onların ədəbiyyata gətirdikləri yeniliklər çox keçmədən tənqiddə məruz qalır. Onu da qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən şairlər sonralar Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözünü demiş, gözəl əsərlər yaratmışlar.

Qulu Xəlilovun “*Dəli Kür*” [140, s.3] adlı məqaləsi “Kommunist” qəzetində İsmayıl Şıxlının eyniadlı əsəri haqqında yazılmış ilk resenziyadır. Q.Xəlilov bildirir ki, müəllifin bu əsəri indiyədək Azərbaycan xalqının keçmişindən bəhs edən əsərlərimizin təkrarı deyildir, əksinə davamıdır, orijinal şəkildə daha da inkişafıdır. Q.Xəlilov etiraf edir ki, şəxsiyyətə pərəstiş dövründə tariximizin keçmiş dövrlərindən bəhs edən əsərlərimizin bir çoxunda müəyyən əyintilər, təhriflər olmuşdur. Bu təhriflər, hər şeydən əvvəl, keçmişdən bəhs edəndə çox şeyi bəzən həddən artıq qara boyalarla vermək, həyatı süni surətdə sərt şəkildə müsbət və mənfi tərəflərə bölmək, işıqlı, insani, humanist cəhətlərə az diqqət yetirmək meylinə nəzərə çarpırdı.

Bəs İsmayıl Şıxlı bu əsərə hansı gözlə baxmışdır? Bu suala Qulu Xəlilov belə cavab verir: “... o, keçmiş inkişaf tariximizə sosializm realizmi gözü ilə, obyektiv və işıqlı bir şüurla yanaşmış, bir sıra yadda qalan, canlı, təsirli surətlər yaratmışdır.”

Əsəri ümumilikdə yüksək qiymətləndirən Q.Xəlilov rast gəldiyi nöqsanları da sadalayır, onların gələcəkdə müəllif tərəfindən aradan qaldırılacağına inanır.

“*Ədəbiyyat və incəsənətin partiyalılığı və xəlqiliyi uğrunda*” adlı məqalə 1963-cü il martın 21-də respublikanın yaradıcı ziyalılarının müşavirəsində Azərbaycan KP MK katibi Xasay Vəzirovun çıxışına həsr edilib. Natiq Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətini təhlil etmiş, yaradıcı ziyalılardan qarşısında duran vəzifələrdən danışmışdır. Məqalədə deyilir: *“Bir sıra şeir kitablarını oxuyub öz-özünə düşünürsən: bəs hanı həyatımızın təsviri, hanı kommunizm quran adamlarımız, onların hissləri, həyəcanları, düşüncələri, arzuları?”*. Müəllif Məmməd Rahimin son vaxtlar dərc olunan şeirlərini, dəqiq desək, “Dedim, dedi” şeirinin adını çəkərək onun yaradıcılıq imkanlarından xeyli aşağı olduğunu bildirir. X.Vəzirov yuxarıda qeyd etdiyi nöqsanların Mirmehdi Seyidzadənin yaradıcılığında da rast gəldiyini vurğulayır. Otuz ilə yaxın yaradıcılıq yolu keçmiş M.Seyidzadənin əbəs yerə qəzəclilik yolunu tutmasını, həm ideya, həm də sənətkarlıq cəhətdən zəif əsərlər yazdığını diqqətə çatdırır.

Çıxışında X.Vəzirov Qabil İmamverdiyevin “Tramvay parka gedir”, Xəlil Rzanın “Dəli dağ” şeirlərini, Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını müxtəlif yollarla dərc etməkdə, onların ideya və bədii cəhətdən nöqsanlarla dolu olduğunu xatırladır. 1960-cı ildə “Nuxa fəhləsi” qəzetində “Gülüstan” poemasından parçalar çap etdirən B.Vahabzadənin tarixi həqiqəti kobud şəkildə təhrif etdiyini deyən müəllif çıxışında həmin nöqsanlardan danışmamışdır. Adıçəkilən gənc şairlərlə yanaşı, MK katibi Rəsul Rzanın yaradıcılığında da nigaranlığını ifadə edərək deyir: –*“Şairin əsərləri içərisində bəzən faydalı və aydın fikir ifadə etməyən, konkret həyatı mövzudan məhrum olan şeirlərə də rast gəlirik... Bu nöqsan üzərində ciddi düşünməsi, bu nöqsanı aradan qaldırması Rəsul Rza yoldaşın özü üçün də, ümumiyyətlə bu günkü Azərbaycan şeiri üçün də faydalı olardı.”* [70, s.2-3]

Bədii nəsrimizin vəziyyətinə toxunan natiq qeyd edir ki, mövzuya qeyri-ciddi münasibət, tarixi və müasir həqiqətləri üzdən öyrənmək, onları əsl sənətkar kimi təfəkkür süzgəcindən keçirməyi bacarmamaq, bədii formaya, sözə ehtiramsızlıq, təsvirdə uzunçuluq, kompozisiyada dağınıqlıq kimi hallar yeni yaranan nəsr

əsərlərində çox tez-tez ortaya çıxır. Özü də bəla ondadır ki, bu cür nöqsanlar həm təcrübəli, həm də cavan nasirlərin yaradıcılığında təsadüf olunur. Əli Vəliyevin “Budağın xatirələri”, Vidadi Babanlının “Həyat bizi sınaıyır”, Hüseyn Abbaszadənin “Qaradağ əhvalatı”, Qulu Xəlilovun “Yaşamaq istəyirəm” əsərləri hərəsi müəyyən ölçüdə bədii sənətkarlıq cəhətdən nöqsanlı olan əsərlərdir.

X.Vəzirov çıxışının ədəbiyyata aid olan hissəsini belə yekunlaşdırır: *“Hazırkı şəraitdə, kommunizm quruculuğuna mane olan nöqsanların, habelə beynəlxalq irticanın kəskin tənqid atəşinə tutulması çox vacib məsələlərdən biridir... Yazıçılar İttifaqının katibləri Mehdi Hüseyn, İmran Qasimov və Nəbi Xəzri yoldaşlar ədəbiyyatımızın inkişafından ötrü zəruri olan tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün var qüvvələri ilə işləmirlər.”* [70, s.4]

Çıxışının sonunda ədəbi tənqid sahəsində problemlərin mövcudluğundan bəhs edən Vəzirov qeyd edir ki, bir çox tənqidçilər sənət əsərlərini dərinədən, hərtərəfli təhlil və tənqid etmək əvəzinə, ya kötəkləmə, ya da sığallama yolu ilə gedirlər. Yüksək ixtisaslı, təcrübəli tənqidçilər indi sırf ədəbiyyat tarixi sahəsinə keçmişlər. Müasir ədəbi problemlərə az fikir verirlər. Bu da çox pisdir ki, təcrübəli, yaşlı yazıçılardan bir çoxu özlərini tənqid fəvqündə sayıb, öz əsərləri haqqında kiçik iradə belə həyəcanla, hücumla, kinlə qarşılayır, müxtəlif yollarla bu tənqidi yalana çıxarmağa çalışırlar.

Bəli, Xasay Vəzirovun Azərbaycan ədəbiyyatının gələcəyi, inkişaf istiqamətləri haqqında nigarançılığı əbəs yerə deyildi. MK katibi şəxsiyyətə pərəstiş illəri dövründə partiyanın tapşırığı ilə əsərlər yazan şair və yazıçılarımızı yaranmış sərbəstlikdən istifadə edərək milli ruhda əsərlər yazmaqda ittiham edə bilmirdi. Eyni zamanda köhnə yaradıcılıq metodu ilə işləmələrini də qəbul etmirdi. Lakin dolayısı ilə həmin dövrün ədiblərinin yaradıcılığında nöqsanlar tapır, bununla da onların yaradıcılığının kommunizm quruculuğu yolu ilə addımlayan Azərbaycan ədəbiyyatının geridə qaldığını dönə-dönə təkrarlayırdı. 60-cı illərin aparıcı ədəbi qüvvələri, X.Vəzirovun fikrincə, normal sənət əsərləri ortaya qoymaqda çətinlik çəkirdilər. Əlbəttə bu və digər belə məqalələr partiyanın sifarişi ilə ortaya atılır, milli ədəbiyyatın, söz sənətinin inkişaf etdirilməsində, ilk növbədə, sovet ideologiyasının

tələblərinə cavab verməli idi. Xasay Vəzirov da qəzetin redaktoru olanda ədəbiyyata yeni gələn şair və yazıçıların bədii nümunələrinə yer verirdi. Lakin məqalədə qeyd edilən fikirlər onun tutduğu vəzifədən və yuxarının sifarişlə deyilən fikirləri kimi qəbul edilməlidir.

“Həyatdan ilham almalı” adlı məqalə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının plenumu, partiya və hökumət rəhbərlərinin yaradıcı ziyalılarla görüşünün ildönümünə və ədəbi ilin – 1963-cü ilin yekunlarına həsr olunmuşdur. Məqalədə plenumdakı çıxışlarda aşağıdakı fikirlərin dönə-dönə vurğulandığı diqqətə çatdırılır:

“Gözəl zamanəmizə layiq əsərlər yaradaq, müasirlərimizin qəhrəmanlıqlarla dolu olan həyatını, onların həyat igidliklərinin və zəngin daxili aləmlərini dolğun və ilhamla tərənnüm edək, yeni insanın – kommunizm cəmiyyəti adamının tərbiyəsi işində partiyanın sadıq köməkçiləri olaq.” [120, s.3]

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi Mehdi Hüseyn Azərbaycan ədiblərinin müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərə toxunaraq onların müsbət və mənfi keyfiyyətlərindən danışıbmışdır. Qeyd etmişdir ki, müasirlərimizin həyatını təsvir etmək sahəsində bizim ədəbiyyatın qarşısında çox böyük vəzifələr durur. Bu ədəbiyyat, birinci növbədə, yeni qəhrəmanın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməli, onu bütün əzəməti ilə göstərməli, onun kommunist əqidəsini, partiyalılığını, daxili gözəlliyini açmalıdır. Ədəbiyyatımızın başlıca vəzifəsi həmin qəhrəmanı sovet adamlarına daim nümunə ola biləcək mənəvi mayaka çevirməkdən ibarətdir.

İslam İbrahimov öz məruzəsini ədəbi tənqidin vəziyyəti və vəzifələri məsələsinə həsr etmişdir. O son zamanlar yazılan bəzi tənqidi məqalələrin ədəbiyyatın qarşısında duran problemlərdən uzaq olduğunu, ədəbi prosesə lazımi müsbət təsir göstərmədiyini vurğulamışdır. Hələ də tənqidçilərin qələmindən bir çox hallarda əsərlərin məzmununu sadalamaqdan ibarət olan, habelə subyektiv oxucu təəssüratının şərhindən irəli getməyən məqalələr çıxır. Bu cəhətdən Qulu Xəlilovun, Məsud Əlioğlunun, Yusif Seyidovun, Bəkir Nəbiyevin və digər tənqidçilərin məqalələrində ciddi nöqsanların olduğu diqqətə çatdırılır.

Digər çıxış edənlər – P.Xəlilov, Y.Qarayev, M.İbrahimov, M.A.Dadaşzadə, İmran Qasimov, Süleyman Rəhimov və başqaları ədəbi yaradıcılıq zamanı yazıçıların qarşısında duran vəzifələrdən, yeni dram əsərlərinin yazılmasında teatr sənətkarların qarşılıqlı əlaqəsinin vacibliyindən danışımlar.

Bəkir Nəbiyevin *“Həyat həqiqətlərinə sadıq qalmalı”* [220, s.3] adlı məqaləsində Əli Kərimin *“Pillələr”* romanı haqqında subyektiv fikirləri yer alıb. Müəllif əvvəlcə Əli Kərimin son illər yazdığı *“İlk sinfoniya”*, *“Üçüncü atlı”* poemalarının, *“Həmişə səfərdəyik”*, *“Qaytar ana borcunu”*, *“İki sevgi”* və *“Daş”* şeirlərinin oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını bildirir. B.Nəbiyev adıçəkilən romanın zəif çıxmasının səbəbini müəllifin qələmə aldığı mövzunu dərinlən öyrənməməsində görür. O, qeyd edir ki, belə olduğu üçün də əsərdə uydurmalara geniş yer verilmiş, süni konflikt qurulmuş, onun qütblərində dayanan obrazlara qatı və tünd boyalar vurulmuşdur.

Filoloji elmlər namizədi Firudin Hüseynov *“Mənsur şeirlər”* [130, s.3] adlı məqaləsində Gülhüseyn Hüseynoğlunun bədii yaradıcılığında diqqəti çəkən məqamlara toxunur. Müəllif qeyd edir ki, mənsur şeirlərdə həyatın rəngarəng detal və lövhələri də, ona dərin, şairanə məhəbbət də, bunların real bədii ifadəsi də, lirik şeirlərə məxsus daxili ahəng, orijinal, yaddaqalan bədii təsvir vasitələri, bədii priyomlar, az sözlə mənalı fikir yürütmək xüsusiyyətləri də vardır. Yazıçının *“Gənc ananın etirafı”*, *“İlk qədəm”*, *“Ay nur çiləyəndə”*, *“Bənəfsə əfsanəsi”*, *“Sonası”*, *“Mücdəçi”* və digər mənsur şeirlərində lirizim, bədii təsir gücü, axıcılıq, sözə qənaət, kəlmələri yerli-yerində işlətmək bacarığı diqqəti cəlb edir.

Xalid Əlimirzəyevin *“Ağ liman”* povesti haqqında qeydlər” məqaləsində müəllif son dövrlər ədəbiyyata gələn yazıçı və şairlərin əksəriyyətinin öz dəsti-xətləri, üslubları, xüsusi yolları ilə seçilməyə çalışdıqlarını, onların qələmə aldıkları əsərlərin ədəbi tənqidin süzgəcindən keçmədən oxucuya təqdim edilməsinin həm yazıçının, həm də ədəbiyyatımızın inkişafına mənfi təsir göstərdiyini bildirir. Müəllif yazır ki, Anarın *“Ağ liman”* povestində cərəyan edən hadisələr, yazıçının oxuculara təqdim etdiyi fikir və duyğuların ictimai mahiyyəti, ümumi estetik təsiri heç də sevindirici

deyildir. Çünki əsərdə təqdim olunan əsas surətlər həyatlarından bezmiş, günlərini içki məclislərində, eyş-işrətlə keçirən gənclərdir.

X.Əlimirzəyev məqalədə əsərin ayrı-ayrı obrazlarının mənfi xüsusiyyətlərini təhlil edərək povestin ədəbi ictimaiyyətə heç bir fayda vermədiyi qənaətinə gəlir. O yazır: *“Povestin məzmunu, təsvir üsulu aydın göstərir ki, yazıçı sosializm realizmindən uzaqlaşdıqda, həyat və insanları dərin-dərinə öyrənmədikdə, zamanın nəbzini tutmadıqda necə yanlışlıqlara gedib çıxa bilər.”* [80, s.3]

Əslində isə, Anarın adıçəkilən povestində qələmə alınan obrazlar real həyatdan götürülmüş təbii surətlər idi. Sadəcə, sovet dövründə yazıçıların əsərin baş qəhrəmanını həmişə yalnız müsbət obrazlardan təqdim etməsi, cəmiyyətdəki neqativ halları arxa planda təsvir etməli olduğu kimi yazılmamış qanunlar vardı. Anar da bu povestdə həmin qaydaları pozduğu üçün X.Əlimirzəyevin qınağına tuş gəlmişdir.

M.Arifin *“Uç, romantikam”* məqaləsində 37-ci il repressiyasının qurbanı olan Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığındakı üstün məqamlardan danışılır. Qeyd edilir ki, Müşfiqin bütün şeirləri müasir həyatla, xalqımızın gərgin əməyi və mübarizəsi, çətinlikləri və müvəffəqiyyətləri ilə bağlıdır. Onun toxunduğu mövzular içərisində indi az əhəmiyyətli görünənləri də vardır. Lakin onları belə oxuyanda şairdəki həssaslığa, qüvvətli müasirlik duyğusuna, böyük həyat sevgisindən doğan hisslər *“çağlayanına”* heyrət edirsən. Şair hər bir həyat hadisəsində, adamlarımızın əmək və mədəniyyət sahəsindəki qələbəsində bu sevgini ifadə etmək üçün bir imkan tapır.

M.Arif yazır ki, Müşfiqin bəzi şeirlərini, xüsusilə lirik şeirlərini oxuduqca mən Məhəmməd Hadini xatırlayıram. Romantik uçuş, zəngin xəyal, səmimi hisslər, hərərətli misralar Müşfiqin Hadi poeziyasından su içdiyini göstərir. Eyni zamanda Müşfiq Füzuliyə pərəstiş edirdi. Füzuli onun ideal şairi idi. Onun *“Yazalım, özümüzü öyməyəlim, Füzuliyə dəyməyəlim”* sözlərində də Füzuliyə poeziya aləmində xüsusi yüksək bir mövqe verdiyi duyulur. Öz axtarışlarında Müşfiq, hər şeydən əvvəl, poetik fikrin aydınlığına, sadəliyinə diqqət yetirirdi. Şeirdə gözəl sadəlik, dərin sadəlik Müşfiqin şüarı idi:

*Dərinlik çox gözəldir –
sadə olarsa.*

*Nə olar o şeirdən başımı yorsa?
Mənalı səslərinlə, şeirim, incələş,
bir kaman kimi!
Hər şey sadələşmədə, sən də sadələş,
bir insan kimi! [21, s.3]*

Şair və yazıçıların yeni nəşr edilən kitabları haqqında qəzetin səhifələrində tanınmış tənqidçilərin, qələm sahiblərinin yazıları da mütəmadi dərc edilirdi. İmamverdi Əbilovun “*Axtarış yollarında*” [69, s.3] məqaləsi şair Nəriman Həsənzadənin “*Niyə demədiniz*” şeirlər kitabı haqqında tənqidçinin qeydlərindən ibarətdir. Müəllif yeni çap olunmuş kitab haqqında yazır: “*Kitabda lirik-fəlsəfi, siyasi-lirik şeirlərlə yanaşı, mənzərə və məhəbbət lirikasının yaxşı nümunəsinə rast gəlirik. Şair fəsillərin lətafətindən də, insan vüqarının yenilməzliyindən də, eşqin ülviyyətindən də, məhəbbətin kövrək xatirələrindən də, Buhenvald kədarından də, Pikassonun göyərçinindən də yazır.*”

Nəriman Həsənzadə şeirlərində hissini, düşüncəsini ağılın, poetik düşüncənin süzgəcindən keçirib təqdim etməyi özünə borc bilir. Onun “*İkinci çəki*” şeirində şair mübariz vətəndaş mövqeyini, dünyagörüşünü məharətlə qələmə almışdır:

*Söhbətlər var sinələrdə yatır hələ, deyilməyib,
Namərdlər var sax yeri yir, gəzir hələ, əyilməyib,
Əzablar var, fikirlər var, ağrıları çəkilməyib...
Söhbətləri mən yer tapıb deməliyəm.
Namərdləri mən hardasa əyməliyəm.
Əzabların, fikirlərin ağrısını
mən vaxt tapıb çəkməliyəm.*

İ.Əbilov qeyd edir ki, şair bədii sözlə təbiət gözəlliyini elə təsvir edir ki, sanki biz canlı lövhənin tamaşasına dalmışıq. “*Aqava*”, “*Payız etüdləri*”, “*Doğmalılıqla üz-üzə*” və s. şeirlərində təbiətlə insan mənəviyyəti vəhdətdə təsvir edildiyi üçündür ki, oxucu həm bədii sözlə çəkilmiş lövhələrə heyran-heyran baxır, həm də insan və onun taleyi haqqında düşünür.

Qəzetin nəşrə başladığı ilk illərdən onunla qoşa addımlayan, ədəbiyyatımızın müxtəlif problemlərinə münasibət bildirən, yazdığı əsərləri ilə oxucuların sevgisini qazanan sənətkarlar da zaman keçdikcə özləri bir zirvəyə dönür. Abbas Zamanovun “*Yazıçı, alim, müəllim*” [304, s.3] adlı məqaləsi də belə bir zirvələrdən birinə həsr edilib. Mir Cəlal Paşayevin anadan olmasının 70 illik yubileyi münasibətilə yazılan məqalədə onun bir yazıçı kimi mətbuat aləmində görünməsi ötən əsrin iyirminci illərinin ikinci yarısına təsadüf etdiyi bildirilir. Həmin dövrdə o, Gəncə pedaqoji texnikumunda təhsilini tamamlayır. Səməd Vurğun, Cəfər Xəndan, Həmid Araslı və Əhməd Cəmil ilə birlikdə ədəbiyyata həvəs göstərir.

A.Zamanov qeyd edir ki, həmin vaxtdan yarım əsrə yaxın vaxt keçir. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yarım əsrdə keçdiyi yolun salnaməsini vərəqləyərkən demək olar ki, biz onun hər səhifəsində yazıçı Mir Cəlal ilə üz-üzə gəlir, onun səsini eşidir, nəfəsini duyuruq. Müasir ədəbiyyatımızın yaranması, ideya saflığı, çoxmillətli sovet ədəbiyyatının zəngin söz xəzinələrindən birinə çevrilməsi uğrunda mürəkkəb mübarizələrin şanlı tarixində Mir Cəlalin özünəməxsus dəst-xətti, yeri vardır. O, görkəmli nasir, istedadlı tənqidçi–ədəbiyyatşünas və yorulmaz ali məktəb professorudur. Lakin Mir Cəlal hər şeydən əvvəl orijinal bir yazıçı, ədəbiyyatımızda bədii söz ustasıdır.

A. Zamanov Mir Cəlal haqqında qeydlərində tamamilə haqlıdır. O həm mahir bir hekayə ustasıdır, həm də ədəbiyyat aləminə gəldiyi vaxtdan bədii yaradıcılıqla elmi-tənqidi fəaliyyəti yanaşı davam etdirmiş sənətkardır. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf etdirilməsi, ədəbiyyat tariximizin sistemli şəkildə öyrənilməsi sahəsində görkəmli xidmətlər göstərmiş yazıçı uzun onillər pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, gənc ədəbiyyatşünasların yetişməsində mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Yetmişinci illərin sonlarında nüfuzlu şair və yazıçılar da dövrü mətbuatda çıxan bədii nümunələri, yeni nəşr olunan kitabları diqqətdə saxlayır, yazıçı və şairlərin uğur və nöqsanlarını oxucularla bölüşür, beləliklə gənclərə doğru yol göstərirdilər. Bəxtiyar Vahabzadənin “*Şairin vətəndaşlığı*” [294, s.3] məqaləsi Məmməd Arazın “Gənclik” nəşriyyatında çap olunmuş yeni kitabı haqqındadır. Məqalədə qeyd edilir ki, M.Araz nədən yazırsa yazsın–istər təbiət, istər insan gözəlliyindən, istər

xalqımızın qazandığı nailiyyətlərdən və istərsə də xarici ölkələrə səyahətindən onun gəldiyi nəticə budur: Vətənə xidmət eşqi ilə yaşamayandan Vətən üçün vətəndaş ola bilməz. Şair xalqımızın ən qədim dövrlərindən tutmuş bu günə qədərki həyatını yalnız bu baxımdan süzgəcdən keçirir, Vətənə xidmət eşqini təqdir edir, bu eşqdən kənar hadisə və əməlləri qəzəblə qamçılıyır. Bu cəhətdən şairin “Məndən ötdü qardaşıma dəydi” şeiri keçmişdə Azərbaycanı xanlıqlara bölən, bizi parçalayan xanlara nifrət və qəzəb nəğməsidir.

“Nobel mükafatı” şeirində şair vaxtilə Bakı neftini sorub aparan xarici kapitalizmin soyğunçuluq siyasətindən söhbət açır:

Sorulub Bakının qan damarları,

Nobel banklarında kapital oldu.

Şair Bakı nefti ilə varlanan Nobel qardaşlarını ittiham edərək deyir:

Kimin alın təri, ürək qanını,

Mükafat verirsən kimin adından?

B.Vahabzadə vurğulayır ki, şeirlərində öz fikirlərini bu qədər yığcam və ustalılıqla deyə bilən şair nəfəsində Mirzə Cəlil kəsərini, Sabir istehzasını görürük. Mən Məmməd Arazı birinci növbədə vətəndaş şair olduğuna görə sevir və onun bu cəhətini daha üstün tuturam.

Qulu Xəlilovun “*Sadə və mənalı*” [141, s.3] məqaləsində Cabir Novruzun yenicə çapdan çıxmış “İnsan himnləri” (“Yazıçı” nəşriyyatı. 1978) kitabı haqqında qeydləri verilmişdir. Müəllif Cabir Novruzun kitabda toplanan şeirlərini yüksək qiymətləndirərək yazır: “*C.Novruz sanki bu şeirləri yazanda heç bir çətinlik çəkməmişdir. Bütün varlıq, şairi əhatə edən poetik aləm fikir və hissə çevrilib onun mənəvi dünyasından keçib bəstələnmiş, yüksək sadəliklə, zəngin mənəvi çalarları ilə yoğrulub vərəqlərə süzülmüşdür. Şair elə bil ki, oxucu ilə qarşı-qarşıya oturub onunla söhbət edir, gördüklərini, başına gələnləri ona danışır.*” Q.Xəlilov Cabir Novruzun şeirlərində Mikayıl Müşfiqin lirikasının zərifliyi, incəliyi, kövrəkliyi, S.Vurğunun sənətinin müdrikliyi, qüdrəti və vüsəti hiss olunduğunu söyləyir.

Əliağa Kürçaylının “*Əl boyda kitab*” [163, s.3] məqaləsi həyatdan vaxtsız getmiş istedadlı şair Validə Hüseynovanın ilk şeirlər kitabı haqqındadır. Müəllif

V.Hüseynova ilə ilk görüşünü xatırlayaraq onun şeirə, sənətə olan məsuliyyət hissini diqqətə çatdırır. Bildirir ki, plana düşən kitabı iki çap vərəqi həcmində nəzərdə tutulsa da, Validə Hüseynova cəmi bir yarım çap vərəqi şeirlərini nəşriyyata təqdim edir. Ondən nə üçün az əsər təqdim etdiyini soruşduqda digər şeirlərinin kitabda çap olunmağa layiq bilmədiyini deyir. Kitabın siqnal nüsxəsinə baxarkən Ə.Kürçaylı V.Hüseynovanın vəfat etdiyini eşidir. Müəllif öz kitabının çapını görə bilmir. Yaradıcılığına yüksək qiymət verdiyi müəllifin kitabını “Sənsiz olmasın” adlandırırlar. Bu kitabda toplanan şeirlər isə, doğrudan da, bir-birindən gözəl idi. Xalq artisti Zeynəb Xanlarovanın ifa etdiyi “Mən bu elin qızıyam” mahnısının sözləri də V.Hüseynovaya məxsusdur.

Mən bu elin qızıyam!

*Gecələr gözlərimə,
rəngindən rəng veribdir.*

*Səsimə öz səmindən
sular ahəng veribdir.*

*Pay verib Ay hüsnümü,
lalələr dodağımı,*

*Günəş şəfəqlərilə
boyayıb yanağımı.*

Mən bu elin qızıyam!

Anamdır Azərbaycan!

Kamran Məmmədov “*Saf məhəbbət dastanı*” [192, s.4] məqaləsində İlyas Əfəndiyevin “Sarıköynək və Valehin nağılı” romanı haqqında qeyd edir ki, əsərdə sərt realizmlə sosializm romantikası birləşib nağıla dönmüşdür. Romanı iki qütbə bölən tənqidçi bir yanda Sarıköynək, Valeh, onların fəhlə dostları Sərvər, Eldar, Zeynal, Camal müəllim, professor Əlibəyli, dəmiryolçu Ceyran xala, Güllübəyim xala, prokurorluğun məsul işçisi Muradzadə, digər tərəfdə isə sovxoz direktoru Məcidov, onun harınlamış oğlu Rövşən, balıq zavodunun direktoru Baləmi, Güllübəyim xalanın müftəxor oğlu Cavanşir, öz yerində olmayan müstəntiq Yusifov, ət kombinatının direktoru Salamov, qorxaq Musa və digərləri dayanır. Romanın əsas

obrazları olan Sarıköynək və Valehdən ədib bir məhək daşı kimi istifadə edir. Bu obrazlara, saf qəlblə fəhlələrə münasibətdə adamların, müxtəlif vəzifə sahiblərinin iç üzü açılır, kimin nə yuvanın quşu olduğu aydınlaşır, hərə öz payını alır. K.Məmmədov yazır ki, romanda yazıçı realizminin gücü, hünəri onun bu ümumxalq nifrəti qazanmış antipodların ifşasına çalışmasıdır.

Təhsin Mütəllimovun *“Mehdi Hüseyin”* [215, s.3] adlı məqaləsində Yəhya Seyidovun eyniadlı kitabı təhlil olunur. T.Mütəllimov məqalədə yazır ki, müəllif ədəbi yaradıcılıq yolundan, ayrı-ayrı əsərlərindən, onların əhatə etdiyi dövrlərdən, insanlardan danışdıqca hər bir konkret şəraitin xarakteristikasını, ideya-estetik tələblərini nəzərdən keçirir, müəllifin niyyət və arzularını, nailiyyətlərini açır, izah edir. Ədibin sənət aləmində ilk addımlarından başlayaraq bütün yaradıcılığındakı ideya-bədii təkamül və inkişafı onun sosialist realizmi metodunu dərinləndirən mənimsəməsi fonunda və əlaqəli şəkildə izlənilir. T.Mütəllimov əsərin ayrı-ayrı hissələrindən bəhs edərək kitabı yüksək qiymətləndirir: *“Bir sözlə, filoloji elmlər doktoru Y.Seyidovun kitabı Mehdi Hüseyinin xalqına yadigar qoyduğu zəngin ədəbi-bədii irsi dərinləndirən öyrənmək üçün qiymətli əsərdir. Bu monoqrafiya zəhmətli, şərafətli alim əməyinin uğurlu bəhrəsi kimi təqdirəlayiqdir.”*

Məmməd Cəfərin *“Tənqid və ədəbi proses”* [58, s.3] məqaləsində ədəbi tənqidin mövcud durumu və perspektivlərinə toxunulub. Məqalədə qeyd edilir ki, müəyyən hallarda zəif əsərlərə heyranlıq göstərən tənqidi məqalələrin meydana çıxmasının yalnız subyektiv deyil, obyektiv səbəbləri də vardır. Səbəblərdən biri də budur ki, bizdə ara-sıra, bəzən də çox uzun fasilələrlə tənqidi məqalə yazan az deyildir. Ancaq müəyyən ədəbi prosesi müntəzəm izləyən, tənqidçiliyi özünə əsas peşə seçən mütəxəssislər tək-təkdir. *“Yazıçıya kömək edən tənqidi məqalə o zaman yarana bilər ki, məqalə yazan ədəbi inkişafın problemlərilə, bütün incəliklərilə tanış olsun, ədəbi proses haqqında düşüncə, qayğı onun gündəlik işinə çevrilsin. Belə olmayanda məqalələrdə elmilik, professionallıq çatmır, sadəcə subyektiv təəssürat ifadə edilir.”*

Müəllif ədəbiyyatşünaslarımızın uğurları və çatışmazlıqlarından söhbət açarkən haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, ədəbiyyatşünaslarımız birinci növbədə

klassiklərimizi və görkəmli müasir yazıçılarımızı layiqincə tanıtdıran və dünya dillərinə tərcümə edilməyə layiq görülən ciddi, elmi əsərlər yaratmağa fikir verməlidirlər. Əlbəttə ki, gənclərə kömək etmək, onların yaradıcılığındakı nöqsanları vaxtında üzə çıxarmaq da tənqidçilərimizin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

İlham Rəhimlinin *“Poeziyanın əbədiyyət durnaları”* [243, s.4] məqaləsində R.Hüseynov və N.Şəmsizadənin yenidən çapdan çıxmış *“İki ömrün işığı”* kitabı haqqında məlumat verilir. Müəllif qeyd edir ki, kitab iki xalq şairi Rəsul Rza və Nigar Rəfibəyliyə həsr olunub. Kitab yeddi bölmədən ibarətdir – *“Rəsul Rza haqqında məqalələr, çıxışlar”*, *“Nigar Rəfibəyli haqqında məqalələr”*, *“Məktublardan sətirlər”*, *“Vida sözləri”*, *“Xatirələr”*, *“Şeirlər, poemalar”*, *“Cənubdan səslər”*. Məqalədə Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylini birləşdirən amal, məslək birliyi, poeziyanın müqəddəs qanunlarına tapınmaq, insanpərvərlik duyğuları təqdir olunur. Bildirilir ki, R.Rzanı Nigar xanıma bağlayan onun mərdliyi, kişiliyi idi. N.Rəfibəylinin atası haqsızlıq qurbanı olduğundan gənc şairəyə salam verməyə qorxanların sayı gündəngünə artanda R.Rza onunla ailə qurmuşdu. İ.Rəhimli kitabın müsbət məziyyətlərindən danışaraq bildirir ki, bütöv şəkildə kitabda toplanmış məqalələr, çıxışlar, xatirələr, şeirlər R.Rza və N.Rəfibəyli yaradıcılığının ən incə mətləblərini açmaq üçün zəmin yaradır. Bu toplu – kitab hər iki sənətkarın gələcək tədqiqatçıları üçün zəngin mənbədir.

Bu paraqrafda 60-cı illərdən sonrakı dövrlərin ədəbi tənqidi materialları araşdırdıqca iki məqam diqqəti çəkir. Birincisi, tənqidçilərin və tənqidi materialların iki qrupa bölünməsinin şahidi oluruq. Məsələn Rəsul Rza və qayğı göstərdiyi, oxuculara təqdim etdiyi gənc şairlər yuxarıların diqqəti ilə çox keçmədən tənqid olunur, şeirlərindəki *“nöqsanlar”* göstərilir. İkincisi, sırf tənqidlə məşğul olan ədəbiyyatşünasların azlığından narahatlıqlar, çap olunan tənqidi yazıların keyfiyyətinin aşağı olması, istinad edilən bədii nümunələrin təhlilinin yetərinə düzgün qiymətləndirilməməsinin şahidi oluruq. Bu dövrdə ədəbi tənqiddə başlayan yeni nəsildən də əsərlərin mənfi və müsbət cəhətlərinin açılması və yeni yaradıcılığa başlayan gənclərə düzgün istiqamət vermək tələb edilirdi.

3.3. “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş bədii əsərlərdə Qarabağ mövzusu (1980-1991)

Qarabağ mövzusu, Azərbaycanın bu dilbər guşəsinin gözəllikləri şairlərimizin daim ilham mənbəyi olmuşdur. Süleyman Rüstəmin “*Qarabağ mahnısı*” şeirində yurdumuzun səfəli guşəsi olan Qarabağ torpağının gözəllikləri vəsf edilir. Şair Qarabağa xitabən “sən mənim doğru görən göz bəbəyimsən, öz canımsan, ciyərimсэн, ürəyimsən, – deyir. S.Rüstəm Qarabağın hər yerində məhəbbət, könüllərdə səadət görür.

*Yadigarsan babalardan bizə ey şanlı diyar,
Dostluğun–fəxr elə, bağında təməl daşları var.
Yaşa qəlbində məhəbbət, yaşa alnında vüqar,
Şuşası şeirimizin çeşməsi–dilbər, Qarabağ,
Yürüşündə hər ilə, əsrə bərabər, Qarabağ [253, s.4].*

Şair əldə qələm Qarabağın bağlarını, dağlarını gəzdiyini söyləyir. Vəcdə gəlib gözəl çağlarını nəzmə çəkdiyini, bütün ellərdə gülüstan adlandığını,–deyərek onu öyür.

M.Qorbaçovun SSRİ-nin birinci katibi seçilməsindən sonra yenidənqurma və aşkarlıq adıyla ölkədə start götürən kampaniya ədəbiyyat sahəsində də özünü göstərməyə başladı. Yazıçı və şairlər keçmişdə ehtiyatla yazdıqları mövzuları artıq sərbəst şəkildə ədəbiyyata gətirir, sosializm realizminin yaratdığı çərçivələri qırıb atırdılar. Düzdür, ilk vaxtlar onlar sovet rejiminin təqiblərindən çəkinərək yazdıqları vətənpərvərlik ruhlu şeirləri mətbuatda dərc etməyə tələsmirdilər. Çünki sovet ədəbi mühiti, tənqidçiləri yenə də onlardan beynəlmiləl ruhlu, xalqlar dostluğunu tərənnüm edən əsərlər yazmağı tələb edirdi. Lakin ölkədə gedən siyasi proseslərin iştirakçısı olan hər bir şair və yazıçı öz mövqeyini ortaya qoymaqdan çəkinmir, illərdən bəri qəlblərinin dərinliklərində gəzdirdikləri milli ruh, doğma torpağa məhəbbət kimi duyğuları ədəbiyyata gətirməyə başlamışdılar.

Nəbi Xəzrinin “*Torpaq üstündə*” şeiri Qarabağ hadisələrini qızıqdıranlara, torpaq üstündə xalqımıza zülm edən, ara qarışdıranlara bir mesajdır. Şair torpaq üstündə dünyaya gəlişimizi, ilk “ana” kəlməsini səsləndirdiyimizi xatırladaraq

qayadan qaynayan şəffaf bulaqların da ürəyinə hopduğunu bildirir. Lakin torpaq hər zaman müqəddəsdir. Onu nə başqasına vermək, nə də bağışlamaq olar. Çünki xalqın ruhuna, qanına hopmuş yerləri özgəninkiləşdirmək mümkün deyil.

*“Mən gələndə göy idi
Qarabağın söyüdü”.*
*Mənim torpağımdı –
mənim torpağım.*
*İnsan sönməz nurdu
torpaq üstündə.*
*Qara bağlamasın
qoy Qarabağım.*
*...Hər gün ölümə də
hazırdı insan,
Bir gün doğulduğu
torpaq üstündə [153, s.3].*

Bu misralar Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini zorla Ermənistana birləşdirmək istəyənlərə şairin etiraz səsi idi. Həmin dövrə qədər yazıçı və şairlərimiz öz əsərlərində hər iki xalqı təmkinli olmağa, hadisələri gərginləşdirməməyə səsləyirdilər. N.Xəzri isə fikrini açıq şəkildə ifadə edir–hər gün ölümə də hazırdı insan, bir gün doğulduğu torpaq üstündə.

Tofiq Bayramın *“And içirəm”* şeirində Qarabağ hadisələrində erməni millətçilərinin əsassız iddialarına cavab verilir. Şair bildirir ki, mənim–Azərbaycanın səxavətindən bütün aləm danışır. Lazım gəlsə dağların havasını dərman kimi bağışlayaram. Hətta gözümün qarasını da əsirgəmərəm. Amma nə dağı, nə də Qarabağı heç vaxt özgəsinə bağışlamaram:

*Əgər yer-göy dağılıb,
Dönsə baharım qışa,
Parça-parça doğranıb,
Yem olsam qurda, quşa,
Allah da göydən enib,*

*Başlasa yalvarışa,
Qara Keşiş yumşalıb,
Kərəm ilə barişa,
Göycə gölü birləşib,
Göy gölümə qarışa [35, s.3] .*

T.Bayramın bu necə qonşuluqdur? – deyə səs salması, torpağımdan pay verim olsun könlü xoş onun? – söyləməsi, bu Qarabağ nə vaxtdan məskəni olmuş onun, sualı ilə hamını ittiham edir və sonda mən qanıma verərəm, Qarabağı vermərəm,— deyə hayqırır.

Hikmət Ziyanın “*Gör necə bədzad imiş*” şeiri ABŞ senatının Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ vilayətindəki vəziyyətə dair qərəzli qətnaməsindən hiddətlənərək yazılmışdır. Şair senatın nifaq salmaq üslubuna, “canıyananlıq düsturuna” kinayə edir, senatı isə bədzad adlandırır:

*Gör nə qədər aşmadadı həddini,
Tapdalayır hər cür hüquq səddini,
Gizlədə bilmir daha öz xəttini,
Fitneyi-düşmənçiliyə şad imiş,
Ax, bu senat gör necə bədzad imiş!*

*Bənzəmək istərsən əgər loğmana,
Diqqət elə xalqın üçün dərmana,
Sən umacı millətinə ovsana,
Ərişdə kəsmək bizə, hasand imiş?!
Ax, bu senat gör necə bədzad imiş! [308, s.3]*

Çox təəssüf ki, Qarabağ hadisələrinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə kömək etmək əvəzinə işğalçı Ermənistanı dəstəkləyən bəzi ölkələr 2020-ci ilin sentyabrında başlayan 44 günlük müharibə və 2023-cü ilin sentyabrında antiterror əməliyyatı nəticəsində öz süverenliyini bərpa edən ölkəmizə qarşı bu gün də qərəz və kinlərini davam etdirirlər.

Həmid Abbasın “*Aşkar danış, doğru yaz!*” şeiri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranmasından sonra Sovet İttifaqının mərkəzi mətbuatında Azərbaycan əleyhinə yazılan yalan, iftira dolu məqalələrə etirazdır. Şair mərkəzi mətbuatın nümayəndələrinə üz tutaraq kimdir torpağı bölən, doğru danış, doğru yaz, – Pdeyə müraciət edir:

*Kimin olub bu torpaq,
Bağ-bağatlı Qarabağ?
Qoy çaşmasın dil-dodaq,
Doğru danış, doğru yaz!*

*Yolları bağlayan kim?
Qatarı saxlayan kim?
Aləmi çalxayan kim?
Doğru danış, doğru yaz! [1, s.4]*

Cabir Novruzun “*Yetər, dayanın, yetər*” şeiri erməni millətçilərinin Qarabağa olan əsassız iddialarına bir cavab idi. Şair millətçilik mərəzinin hər bir dərddən betər olduğunu, xərçəngdən də, spiddən də təhlükəli xəstəlik olduğunu söyləyir.

C.Novruz yüz illər əvvəl xalqımızın yer verdiyi bir millətin bu gün bizim torpaqlara iddia etməsinə, xeyirxah bir millətə “Sağ ol”unuz budurmu,– deyə sual edir. Hər yerdən əli üzülən şair göylərə, yerlərə əl açır, Allahdan ermənilərin başına ağıl qoymasını diləyir:

*Allah özün ağıl qoy,
Öz xalqını ölümə
Sürükləyən kəslərin
Böyüyünün başına,
Kiçiyinin başına! [227, s.3]*

Hüseyn Arifin “*Mənim cəsur qızım, Salatın balam!*” şeiri Qarabağ hadisələri ilə bağlı qəzetə material hazırlamağa gedərkən erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilən Salatın Əsgərovaya həsr edilib. Şair acı xəbəri eşidib sarsıldığını, hirsindən əl-ayağının əsdiyini söyləyir. Ona görə ki, Azərbaycan kişiləri heç vaxt qadın olan

yerdə düşməyə belə əl qaldırmayıb, kimisə alçaltmayıb:

*Babalar mərdliyi müqəddəs tutub,
Günaha bulanıb, şərə batmadı.
Qadın olan yerdə hirsini udub,
Qatı düşməyə də güllə atmadı.*

Hüseyn Arif düşmənin nə qədər aciz, şərəfsiz olduğunu yuxarıdakı misralarda parlaq ifadə edib. Bu ölümü ilə bir yadigar qoydu Salatın–qeyrət. Şair əmindir ki, günahsız tökülən qanlar yerdə qalmayacaq.

*Səndən bir qeyrət də qaldı yadigar,
Mənim cəsur qızım, Salatın balam.
Dədə Koroğludan bir misal da var:
–“Bu qisası qiyamətə qoymaram”. [15, s.4]*

Yusif Həsənbəyin “*Hərəsi bir misri qılinc*” şeiri 1990-cı ilin 20 Yanvar şəhidlərinin unudulmaz xatirəsinə ithaf edilib. Şair yazır ki, iyirmi yanvar boran, sazaq, qar olsa da, donuq əsrlərə alov saçan qaynar, yanar bir gün idi. Həmin gün Abşeronda xalqın qəzəbindən bu dünyaya nur calayan tonqal çatmaq mümkün idi.

*Yox, şəhidlər
dəfn olunub gömülmədi.
Hərəsi bir nida kimi
Həkk olundu Yerin alın yazısına.
Onlar Misri qılınclardı,
Xalq onları məzara yox,
qoydu qına.
Onlar Vətən üfüqünə
sancdığımız bayraqlardı,
bu gün yenə dalğalanır [118, s.3].*

Xəlil Rza Ulutürkün “*Susuzluqda bitən ağac*” şeiri ilk baxışdan təbiətin möcüzəsi adlandırdığı quraqlıqda bitən ağacın bütün çətinliklərə baxmayaraq mətin dayandığını, xartutu ilə insanlara şirinlik payladığını söyləyir:

Susuzluqda bitən ağac, bir yay günü gəlib çatdım,

Bal damlası xartutundan mən də bir az dərib daddım.

Əlim, ovcum, dodaqlarım başdan-başa boyandı al,

Şirinliyin, sərinliyin, ətrin başqa bir cah-cəlal.

Bu şeirdə şair Azərbaycanı düşünərək təkbaşına tufanlarla çarpışdığını, yerigöyü silkələyən qasırğalara sinə gərdiyini, bəlkə də müsəlman ölkəsi olduğundan bu qədər işgəncələrə, iztirablara tuş gəldiyini söyləyir:

Susuzluqda bitən ağac, bildir bizə hikmətini:

Hardan aldın tufanları təslim edən qüvvətini?

Bəlkə oruc tutmusan sən, ey həmişə bağı yanan,

İftarını bircə damla şehlə açan müsəlmansan?

Bu alışıb yanan səhra bəlkə sənə cannamazın... [292, s.3]

İsi Məlikzadənin “*Beydulla Buş və Seyfulla Səddam*” [183, s.4] hekayəsində Dağlıq Qarabağ hadisələrinə, əraziyə yaxın rayonların əhalisinin əhval-ruhiyyəsinə toxunulub. Yazıçı kiçik hekayədə Ağdamda iki avtomobil təmiri ustasının timsalında ölkədə baş verən hadisələrə biganəlikdən, torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda döyüşməli olan gənclərimizin bir-birinin qəsdinə durmasından ürəkəğrısı ilə danışır. İki dost, iki usta hər gün işdən sonra yeməxanada içib, boğazlarını yaşlayıb evlərinə gedirlər. Bir gün radiodan eşitdikləri ABŞ–İraq münasibətləri ilə bağlı xəbər onları qarşı-qarşıya qoyur. Hətta iş o yerə çatır ki, dostlar qanlarını tökməkdən belə çəkinmirlər. Hekayənin sonunda yazıçı Qarabağda erməni separatçılarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınları xatırladır. Bizim Koroğlu cüssəli gənclərimiz isə kafe və restoranlarda sərxoşluq edib, öz həmyerlilərinin qanını axıtdığını bildirir.

Cəmil Əlibəyovun “*Qərib vətən, təzə yurd*” hekayəsi Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın zorla öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salınması, məcburi köçkünlərin üzləşdiyi çətinliklərdən bəhs edir. Əsərin qəhrəmanı İsmayıl Göyçədə olduqları günləri, ermənilərlə birlikdə yaşadıkları zamanları xatırlayır. Bir gün erməni dostunun ona mərkəzdən silah aldıklarını deməsi İsmayılı narahat edir. Atasını Əli kişiyyə dostu ilə söhbəti danışır. Atasını isə onlara silah lazım olmadığını, duz-çörək kəsdikləri qonşularına qarşı zorakılıq edə bilməzlər, – deyə oğlunu sakitləşdirir.

Lakin bir neçə müddətdən sonra silah səsləri kəndi narahat edir. Ermənilər azərbaycanlılar yaşayan evləri atəşə tutur, qorxu, vahimə yaradırdılar. Qarlı qış günlərinin birində isə onlar əhalini zorla evlərindən çıxarıb piyada Azərbaycana qovdular. Hekayədə qaçqınların yeni yerdə rahat olmadıqları, öz evləri, dədə-baba yerlərinin xiffətini çəkdikləri tez-tez xatırlanır. [79, s.3]

Dağlıq Qarabağ ətrafında başlayan erməni iddiaları, vətən övladlarımızın ağrı-acısı bu problem başlayan gündən şair və yazıçılarımızın ən çox müraciət etdiyi mövzulardan olmuş, xalqımızın öz dədə-baba torpaqlarının hər qarışı uğrunda apardığı mübarizələr bədi əsərlərimizdə əksini tapmışdır. Bu qəbildən olan əsərlərlə xalqı milli birliyə, Vətən torpaqlarının hər qarışı uğrunda mübarizəyə səsləyən şair və yazıçılarımız bugünkü baxış bucağından elmi araşdırmaya cəlb edilməyə layiqdir.

Bu fəsilə əlaqədar müəllifin “Azərbaycan basınında sovyet dönemi türk dilli halkların edbiyyatı” [85] və “Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri “Kommunist” qəzetinin səhifələrində” [82] adlı məqaləsi dərc edilmişdir.

NƏTİCƏ

Araşdırma nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gəlinmişdir:

1. Sovet dönəmində Azərbaycan xalqının xarici mühitlə bütün əlaqələrinin kəsilməsi, şair və yazıçıların qarşısında sosializm realizminin tələbləri baxımından əsərlər yaratmaq vəzifələrinin qoyulduğu bir şəraitdə çətinliklərə sinə gərərək milli ədəbiyyatımızı inkişaf etdirmək yazıçılardan böyük cəsarət tələb edirdi. “Kommunist” qəzetinin 70 illik dövrü ərzində səhifələrində dərc olunan bədii və ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqatımızda qeyd edilən zaman kəsiyində qəzetdə çap olunan materiallara əsasən ədəbiyyatımızın ümumi mənzərəsi, ayrı-ayrı ədiblərimizə olunan təzyiqlər, ədəbi tənqid sahəsində mövcud problemlər göstərilmişdir. Əlifbanın dəyişdirilməsi problemi, repressiya illərində xalqımızın üzləşdiyi çətinliklər, Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan oğullarının göstərdikləri igidliklərin poeziya və nəsrimizdə tərənnümü və təsviri, Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına diqqət və digər məsələlər araşdırmamızın aparıcı istiqamətini təşkil etmişdir.

2. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, 1920–1991-ci illərdə dərc edilən materiallarda Azərbaycan dilinin saflığı, xüsusilə ötən əsrin 20-30-cu illərində ərəb-fars sözlərindən təmizlənməsi, bədii ədəbiyyatın, xüsusilə poeziyanın sadə danışq dilinə yaxın şəkildə yazılması, oxucunun başa düşdüyü sözlərlə təqdim edilməsi qəzetin ilk nömrələrindən diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

3. Məlum olduğu kimi, repressiya dalğası Azərbaycan xalqının bir çox milli yazıçı və ədəbiyyatşünaslarını məhv etdi, onların yazıb-yaratmaq arzularına son qoydu. Bu ağır-acıların əziyyətini uzun müddət xalqımız çəkdi və bu gün də o zərbələrin izləri tam sağalmamışdır. Çar Rusiyası və Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda yaşamış milli ziyalılar Sovetlər dönəminin ilk onilliklərində xalqa düşmən obrazında təqdim edilirdi. Bunu repressiya olunanların qələm yoldaşlarının “xəyanəti”, yaxud yazdıqları əsərlərin “keyfiyyətsiz” olması, dövrün tələblərinə cavab verməyən əsərlər yazmaları ilə əlaqələndirmək sadələvhlik olardı. Əminliklə demək olar ki, repressiya – ali partiya rəhbərliyinin xalqlara qarşı keçmişin izini

itirmək, milli ənənələri unutturmaq, cəmiyyətdə xof və vahimə yaratmaq üçün tətbiq edilən bir cəza vasitəsi idi. Bunun da nəticəsində yazıçı və şairlərimiz, alimlərimiz neçə-neçə yeni gözəl əsərlər yazmaqdan, qəlblərinin dərinliklərindən gələn poetik duyğuları, düşüncələri qələmə almaqdan məhrum edilmiş, onların, hətta sabaha sağ çıxmaq ümidləri belə olmamışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Kommunist” qəzeti ölkəni idarə edən, alternativini olmayan bir partiyanın rəsmi orqanı idi və belə bir şəraitdə qəzetin səhifələrində yayımlanan ədəbiyyatın bədii məziyyətlərində, ideya xüsusiyyətlərində yüksək peşəkarlıq axtarmaq doğru olmazdı. Həmin əsərlərin dövrün ictimai-siyasi hadisələrini real surətdə əks etdirməsi, klassik ədiblərimizin ənənələrini davam etdirmək istəyi xüsusi qeyd edilməlidir ki, bunların özü də yazıçı və ədəbiyyatşünaslardan hünər tələb edirdi.

4. Böyük Vətən müharibəsindəki qələbədə Azərbaycan xalqının bütün zümrələrinin iştirakı və payı olmuşdur. Bu gün həmin dövrün bədii nümunələrinin üstündən xətt çəkmək, “zəif sənət əsərləri” damğası ilə yaddaşlardan silmək, fikrimizcə, düzgün olmaz. Qarabağ uğrunda gedən 44 günlük savaşa xalqı milli birliyə və Vətən uğrunda savaşa səsləyən əsərlərdə də Böyük Vətən müharibəsi ədəbiyyatının izlərini görürük.

5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında rast gəldiyimiz əsas xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, xalqın zorla bir-birindən ayrılmasına etiraz, düşdüyü acı durumdan çıxmaq üçün mübarizə aparmaq istəyinin güclü olması idi. Milli Hökumətin fəaliyyəti nəticəsində Cənubda yaranan ruh yüksəkliyi, ana dilində məktəblərin açılması, mərkəzi hakimiyyətdən muxtariyyət tələbləri xalqın yaddaşında dərin iz qoydu. Yaradıcı ziyalılarımız öz əsərlərində tarixən bir olan xalqın ikiye bölünməsi, qardaşın bacıdan, ananın baladan ayrılması kimi taleyüklü məsələləri dilə gətirməklə Cənubda yaşayan azərbaycanlıların qəlbində böyük ümidlər oyadırdılar. Həmin şeirlərdə Azərbaycanın ikiye bölünməsinə şərtləndirən amillərin konkret qeyd edilməməsi heç də bədii nümunələrin dəyərini azaltmır. Sovet rəhbərliyinin siyasi iradəsinə zidd olaraq yazıçı və şairlər ikiye bölünmüş Azərbaycanın həqiqi dərdlərini, onun siyasi oyunların qurbanına çevrilməsini açıq şəkildə göstərə bilməsələr də, öz yaradıcılıqlarında xalqımızı həmişə milli birliyə səsləyirdilər. Beləliklə, tədqiqata

cəlb etdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, bu əsərlər illərdən bəri ayrı düşmüş bir xalqın ürəklərdə gizli qalan birləşmə, ən azından, sərbəst şəkildə gediş-gəlişin bərpa olunması kimi müqəddəs arzularının bədii ifadəsi idi.

6. Ötən əsrin 40–50-ci illərində yaranmış şərait milli ruhu oyatmaqla yanaşı, dil və ədəbiyyatımızın inkişafına da müsbət təsir göstərdi. Həmin dövrdə İrandan Azərbaycana köçüb gələn insanlar arasında şair və yazıçılar da var idi. Onlara Balas Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, Əli Tudə, Aşıq Hüseyn Cavan, Mir Mehdi Çavuşı və başqalarını misal göstərmək olar ki, “Kommunist” qəzeti həmin şəxslərin əsərlərini çap etməklə yanaşı, yaradıcılıqları barədə də məqalələr dərc edirdi.

7. Sovet dövründə yazıçı və şairlərimizin üzərində olan siyasi basqılar, əsərlərinin senzura tərəfindən təftiş olunaraq çap edilməsi, eləcə də, azad sözün ifadəsinə qoyulan yasaqlara baxmayaraq, həmin illərin yazıçılarının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri danılmazdır. Bu günün, sabahın ədəbiyyatı məhz həmin illərin yazıçı və şairlərinin əsərlərindən qidalanan sonrakı nəsillərin yaratdığı əsərlərdən formalaşır. Ona görə tədqiqata cəlb etdiyimiz 1920–1991-ci illər ədəbiyyatının “Kommunist” qəzetində təqdim edilən materiallar əsasında araşdırılması hesab etmişik ki, faydalı və aktualdır.

8. Tədqiqatımızda “Kommunist” qəzetinin 71 illik bir dövrünün ədəbi-tənqidi materialı kompleks şəkildə araşdırmaya cəlb edilmişdir. Qeyd edilən dövrdə qəzetdə dərc edilən poeziya və nəsr nümunələrinin, o cümlədən ədəbi tənqidlə bağlı məqalələrin ilk dəfə sistemli şəkildə öyrənilməsi, elmi təhlilinin hazırlanaraq gələcək tədqiqatçılar üçün əlçatan olması təmin olunmuşdur. Eyni zamanda Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və nəşri məsələləri, 1945–1950-ci illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı, qəzetdə dərc olunan əsərlərin mövzusu, ikiyə bölünmüş Vətənin birləşməsi uğrunda aparılan mübarizə tədqiqat işində sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır.

9. Qarabağ probleminin başlanması zamanı şair və yazıçılarımızın torpaqlarımızın müdafiəsi istiqamətində xalqı səfərbərliyə səsləyən şeirləri, hekayə və povestləri də bu tədqiqatda diqqətlə araşdırılmış, onların elmi-filoloji təhlili

verilmişdir. Topaqlarımızın işğaldan azad olunması, dövlət suverenliyimizin tam bəra edilməsindən sonra Qarabağ probleminin başlanması və qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin ədəbiyyatımızda təqdim edilməsinin öyrənilməsi də vacib məsələlərdəndir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbas, H. Aşkar danış, doğru yaz! : (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1989, 24 avqust. – s. 4.
2. Abbasov, S. Hacı Həsən Ağa Əntiqə furuş: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. –1946, 14 iyul. – s. 3.
3. Abbasov, Ş. Mikayıl Müşfiq // “Kommunist” qəzeti. – 1957, 14 aprel. – s. 3
4. Abbaszadə, B. (Həmal) Təbriz qazi qəzəvat: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1924, 10 aprel. – s. 5.
5. Adil, B. Sulardan şikayət: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1944, 3 sentyabr. –s. 4.
6. Alim, M. Qadın əlləri: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1976, 26 may. –s. 4.
7. Allahverdiyeva, Z. Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri) / Z.Allahverdiyeva. – Bakı: Nurlan, – 2007. –s.223
8. Anar. Altıncı qatar: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1966, 1 yanvar. –s. 4.
9. Araslı, H. Azərbaycan poeziyasının parlaq günəşi Nizami Gəncəvi // “Kommunist” qəzeti, –1939, 23 aprel. –s. 3.
10. Araslı, H. Cahanşümul sənətkar // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 3 sentyabr. –s. 3.
11. Araslı, H. Qəlb şairi // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 21 sentyabr. – s. 2.
12. Araslı, H. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı // “Kommunist” qəzeti. –1948, 8 may. –s. 3.
13. Araslı, H. Ölməz dastan // “Kommunist” qəzeti. –1940, 18 yanvar. –s. 3.
14. Araslı, H. Ölməz məhəbbət dastanı // “Kommunist” qəzeti. –1947, 17 avqust. –s. 3.
15. Arif, H. Mənim cəsur qızım, Salatın balam! (şeir) // “Kommunist” qəzeti, –1991, 15 yanvar. –s. 4.
16. Arif, M. Böyük özbək şairi // “Kommunist” qəzeti. –1948, 15 may. –s. 3.
17. Arif, M. Gənc yazıçılar ciddi məşğul olmalı //“Kommunist” qəzeti. –1953, 9 dekabr. –s. 3-4.
18. Arif, M. Lermantov və Səhhət // “Kommunist” qəzeti. –1939, 15 oktyabr. –s. 3.

19. Arif, M. Mühəribə // “Kommunist” qəzeti. –1948, 18 yanvar. –s. 2.
20. Arif, M. Şeirimiz haqqında bəzi qeydlər // “Kommunist” qəzeti. –1954, 26 oktyabr. –s. 3.
21. Arif, M. Uç, romantikam // “Kommunist” qəzeti. – 1969, 24 yanvar. –s. 3.
22. Arif, M. Yüksək sovet prozası uğrunda // “Kommunist” qəzeti. –1940, 10 may. –s. 3.
23. Aslan, Ş. Xoşbəxt olsun uşaqlar: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1979, 4 noyabr. –s. 4.
24. Aşıq Şəmşir. Rəssam dostuma (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1968, 20 noyabr. –s. 3.
25. Aydın. Şairə (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1935, 24 avqust. –s. 3.
26. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının məfkurə saflığı uğrunda // “Kommunist” qəzeti. –1949, 5 mart. –s. 3.
27. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 22 avqust. –s. 2.
28. Azərbaycan sovet yazıçılarının yığıncağı // “Kommunist” qəzeti. –1937, 13 iyun. –s. 3.
29. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / AMEA Tarix İnstitutu. – Bakı: Elm, - c.7 (1941–2002-ci illər). –2008. –608 s.
30. Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünaslarının müşavirəsi // “Kommunist” qəzeti. –1949, 12 iyun. –s. 2.
31. Azəroğlu. Azərbaycan: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1945, 13 may. –s. 3.
32. Babayev, N. Dedim: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1957, 17 oktyabr. –s. 3.
33. Babayev, N. Vətən və qürbət: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1957, 17 oktyabr. –s. 3.
34. Bayram, T. Ana dilim: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1989, 28 oktyabr. –s. 4.
35. Bayram, T. And içirəm: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1988, 25 noyabr. –s. 4.
36. Bayramov, A.M. Nizamiyə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1947, 27 sentyabr. –s. 3.

37. Bertels, Y. Azərbaycanın dahi şairi Nizami // “Kommunist” qəzeti. –1939, 8 fevral. –s. 3.
38. Bəsir, N. Oktyabr inqilabı: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1925, 6 noyabr. –s. 6.
39. Binnətova, A.Ü. Poeziyada milli azadlıq duyğuları / A.Ü.Binnətova. – Bakı: Ağrıdağ, –1997. – s.156
40. Biriya, M. Mən ağlaram, gülər o: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1945, 23 oktyabr. –s. 2.
41. Biriya, M. Vətənim: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1945, 13 may. –s. 3.
42. Böyük türk şairi Füzulinin dörd yüz illiyi // “Kommunist” qəzet. –1925, 21 may. –s. 4.
43. Cabbar, M. Ədəbi tənqidimiz haqqında bəzi qeydlər // “Kommunist” qəzeti. –1948, 24 yanvar. –s. 3.
44. Cabbarlı, C. Ana: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1944, 12 iyul. –s. 3.
45. Cabbarlı, C. Firuzə: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. –1936, 4 yanvar. –s. 3-4.
46. Cabbarlı, C. Gülər: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti, –1934, 13 iyun. –s. 6.
47. Cabbarzadə, Z. Azadlıq nəğmələri: (şeir) // “Kommunist qəzeti”. –1952, 24 may. –s. 3-4.
48. Cahanbəxş. Komsomol səsi // “Kommunist” qəzeti. –1934, 11 may. – s.3.
49. Cahanbəxş. Şairin səsi // “Kommunist” qəzeti. –1934, 11 mart. – s. 3.
50. Cavad, Ə. İdil boyu aqları: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1921, 4 avqust. –s. 2.
51. Cavad, Ə. İzah // “Kommunist” qəzeti. –1929, 19 noyabr. –s. 4.
52. Cavad, Ə. Moskva: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1935, 6 sentyabr. –s. 2.
53. Cavadın yolu // “Kommunist” qəzeti. – 1929, 21 noyabr. –s. 3.
54. Cavan Aşıq Hüseyin. Getmə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1946, 12 may. –s. 3.
55. Cavid, H. Azər: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1928, 24 fevral. –s. 2.
56. Cavid, H. Qızıl əsgər mənzumələri: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1922, 7 may. –s. 3.
57. Cəfər, M. “Gələcək gün” romanı haqqında // “Kommunist” qəzeti. –1949, 8 yanvar. –s. 3.
58. Cəfər, M. Tənqid və ədəbi proses // “Kommunist” qəzeti. – 1981, 4 fevral. –s. 3.

59. Cəfərov, N. Ədəbiyyat söhbətləri / N.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2018. – 388 s.
60. Cəfərov, N. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / N.Cəfərov. – Bakı: Elm. – c.4, – 2007. – 328 s.
61. Cəmil, Ə. Bahar: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 22 mart. – s.4.
62. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı milli sərvətimizdir // “Respublika” qəzeti. – 2017, 3 dekabr. –s. 6.
63. Çavuşı, M.M. İftixar: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1945, 13 may. –s. 3.
64. Çəmənəmli, Y.V. “1917-ci il” (roman) //“Kommunist” qəzeti. – 1934, 13 iyun. –s. 4.
65. Dağlı, S. Böyük dramaturq //“Kommunist” qəzeti. – 1939, dekabr. –s. 4.
66. Deribayev, M. Bağda: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1935, 24 avqust. –s. 3.
67. Dərviş Suat. Oğru: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1958, 30 avqust. –s. 3.
68. Elçin. Ölüm hökmü: (romandan parça) // “Kommunist” qəzeti. – 1989, 3 yanvar. –s. 3.
69. Əbilov, İ. Axtarış yollarında // “Kommunist” qəzeti. –1971, 24 yanvar. –s. 4.
70. Ədəbiyyat və incəsənətin partiyalılığı və xəlqiliyi uğrunda” (məqalə) // “Kommunist” qəzeti. –1963, 23 mart. –s. 2-4.
71. Əfəndiyev, İ. Əli Tudə // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 17 yanvar. –s. 3.
72. Əfəndiyev, İ. Körpüsəlanlar: (roman) // “Kommunist” qəzeti. – 1960, 7-21 sentyabr. –s. 4.
73. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə] / İ.Əfəndiyev. –Bakı: Çinar-Çap nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, - c.1, – 2002. – s. 275.
74. Əhmədov, B. Ədəbiyyat və repressiya // azyb.az saytı, 2015, 11dekabr.
75. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: [3 cildə] / B.Əhmədov. – Bakı: Apostrof, – c.2, – 2010. – s. 436.
76. Əkbər, M. Şeir konfransı // “Kommunist” qəzeti. –1946, 19 may. –s. 3.
77. Ələkbərli, M. “Aydın”dan “Yaşar”a dönüş //“Kommunist” qəzeti. – 1936, 31 dekabr. –s. 2 .

78. Əli, R. Əlifbamızı düzəltməkdənsə dilimizi düzəltməyə çalışalım // “Kommunist” qəzeti. –1921, 28 sentyabr. –s. 3.
79. Əlibəyov, C. Qərib vətən, təzə yurd: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. –1991, 3 iyul. –s. 4.
80. Əlimirzəyev, X. “Ağ liman” povesti haqqında qeydlər // “Kommunist” qəzeti. –1967, 11 iyun. –s. 3.
81. Əliyev, A. Fəhlə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –25 iyul 1965-ci il. –s. 4.
82. Əliyev, Q. “Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri “Kommunist” qəzetinin səhifələrində”. Qloballaşma dövründə müxtəlif sistemlər arasında münasibətlər mövsümündə beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları. – Nəvai: –2023. –s. 321.
83. Əliyev, Q. “Kommunist” qəzetində repressiya illərində ədəbiyyat və tənqid (1936–1937) // – Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu. –2017. 13-cü kitab, – 216 s.
84. Əliyev, Q. “Nazim Hikmət yaradıcılığı ötən əsrin mətbuat səhifələrində (“Kommunist” qəzeti 1932–1957)”. “Dünyadan keçən Nazim və Nazimdən keçən dünya” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları – Bakı: – 2022.– 278 s.
85. Əliyev, Q. Azərbaycan basınında sovyet dönemi türk dilli halkların edebiyatı // “Turansam”. –2021. – cilt 13, № 49, –s. 356.
86. Əliyev, Q. Cənubi Azərbaycan mövzusu “Kommunist” qəzetində (1945-1959) // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. –2021/2. –s. 184.
87. Əliyev, Q. Əlişir Nəvainin yaradıcılığı XX əsrin mətbuat səhifələrində (1941-1968). –15 may 2021. –Daşkənd: Beynəlxalq Elmi konfransının materialları, –s. 460 .
88. Əliyev, Q. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi məsələləri (1939–1948) // Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin Şərq, Qərb ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları – Bakı: – 2022.– 272 s.

89. Əliyev, Q. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və tərcüməsi məsələləri (1939-1948) // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. – 2021. № 2, –s. 212.
90. Əliyev, R. Nizami: dövrü, şəxsiyyəti və təlimi // “Kommunist” qəzeti. –1990, 17 iyun. –s. 3.
91. Əliyeva, N. Sovet dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatı (1941–1991) – Bakı: Elm və təhsil, –2013, –664 s.
92. Əliyeva, N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (1941–1991) / Bakı: Elm və təhsil, –2013, –664 s.
93. Əliyeva, N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (1941–1991) / N.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 664 s.
94. Əsəd Əyyub. (Ə.Ə.) Cavid və isyan //“Kommunist” qəzeti. – 1929, 8 may. –s. 3.
95. Əsgər, R. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı / R.Əsgər. –Bakı: Füyuzat, –2021. – s. 288.
96. Əsgərov, Ə. Döyüşən ada: (hekayə) //“Kommunist” qəzeti. – 1952, 8 iyul. –s. 2.
97. Əsgərzadə, L. Əhməd Triniç / L.Əsgərzadə. – Bakı: Elm, – 2020. – 209 s.
98. Fəruq, A. Ə.Dəmirçizadə. Şairin andı // “Kommunist” qəzeti. –1931, 9 may. –s. 4.
99. Fəruq, A. Hücum // “Kommunist” qəzeti. –1931, 25 avqust. –s. 4.
100. Fəzli, G. Məşəllər: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1976, 9 may. –s. 4.
101. Gənc şairlərimiz haqqında // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 12 may. –s. 3.
102. Gözəlov, C. Çağırılmış qonaq: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. –1981, 3 yanvar. –s. 4.
103. Gül Tikanı. Zəhmətkeşlər və məhərrəmlik: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1923, 2 avqust. –s. 4
104. Günün tələbləri səviyyəsinə // “Kommunist” qəzeti. –1959, 18 aprel. –s. 3-4.
105. Hekayəçi. Üç Məşədi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1927, 23 dekabr. – s. 5.
106. Heydər, R. Çörəyin qədrini bil!: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1972, 24 sentyabr. –s. 4.
107. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinin elmi təsnifatı // – Bakı: “Poetika.izm” jurnalı. – 2017. № 3, – s. 3-18.

108. Həbibbəyli, İ. Sosialist realizmindən milli istiqlaladək // “525-ci qəzet”. –2017, 6 yanvar. <https://525.az/news/92419-sosialist-realizminden-milli-istiqlaladək>.
109. Hərdəmxəyal. 52 cildlik anatomiya (şeir) //“Kommunist” qəzeti. –1933, 15 dekabr. –s. 4.
110. Hərdəmxəyal. Balaca felyeton: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1924, 23 yanvar. – s. 3.
111. Hərdəmxəyal. Balaca felyeton: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1924, 24 avqust. –s. 1.
112. Hərdəmxəyal. Balaca felyeton: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1924, 12 aprel. –s. 2.
113. Hərdəmxəyal. Bizon və Şir: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. –1933, 5 noyabr. –s. 4.
114. Hərdəmxəyal. Bugünkü teleqraflardan: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1924, 8 iyun. –s. 3.
115. Hərdəmxəyal. Düşmənəm: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1925, 9 noyabr. – s. 5.
116. Hərdəmxəyal. Qara fikir qara üzlərə qarşı: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. –1933, 10 dekabr. –s. 4.
117. Hərdəmxəyal. Oğrudan-oğruya: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. –1933, 20 noyabr. –s. 3.
118. Həsənbəy, Y. Hərəsi bir misri qılınc: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1991, 20 yanvar. –s. 4.
119. Həsənzadə, N. Nə yaxşı!.. :(şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1978, 8 mart. –s. 4.
120. Həyatdan ilham almalı // “Kommunist” qəzeti. –1964, 7 aprel. –s. 3.
121. Hikmət, N. Bakıya gedirəm: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1957, 16 oktyabr. –s. 2.
122. Hikmət, N. Otuz il sonra (şeir) //“Kommunist” qəzeti. –1957, 16 oktyabr. –s. 2.
123. Hüseyin, M. Sosializm realizmi və dramaturgiyamız //“Kommunist” qəzeti. –1933, 2 iyul. –s. 2.
124. Hüseyin, M. Tabutdan səslər //“Kommunist” qəzeti. – 1930, 24 dekabr. –s. 3.

125. Hüseyin, M. Yaradıcılıq məsələləri ətrafında //“Kommunist” qəzeti. – 1929, 21 sentyabr. –s.4
126. Hüseyin, M. Yaradıcılıq metodu məsələləri //“Kommunist” qəzeti. – 1930, 24 iyul. –s. 3.
127. Hüseyinoğlu, G. Etiraf: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1959, 16 avqust. –s. 3.
128. Hüseyinoğlu, G. İki qapı: (mənsur şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1966, 16 sentyabr. –s. 3.
129. Hüseyinoğlu, G. Mücrü: (mənsur şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1969, 18 sentyabr. –s. 4.
130. Hüseyinov, F. Mənsur şeirlər // “Kommunist” qəzeti. – 1965, 31 mart. –s. 3.
131. Hüseyinov, H. Mütəfəkkir sənətkar // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 27 sentyabr. –s. 3.
132. Hüseyinzadə, H. Bahar gələndə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1956, 18 mart. –s. 3.
133. Hüseyinzadə, H. Bahara: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1958, 1 may –s. 2.
134. Hüseyinzadə, H. London küçələrində: (şeir)// “Kommunist” qəzeti. – 1949-cu il, 27 fevral. –s. 4.
135. Hüseyinzadə, M. Həsret (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1985, 10 may. –s. 4.
136. Xaqani Şirvani və Eduard Braun davası // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 5 yanvar. –s. 3.
137. Xəlil Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım (Azərbaycan və özbək dillərində). Daşkənd, “Mumtoz soz”, 2020.– s. 358.
138. Xəlil, Z. Ana yurdum: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 28 sentyabr. – s. 2.
139. Xəlil, Z. Kəndimizin şöhrəti: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1949, 11 iyun. – s. 3.
140. Xəlilov, Q. Dəli Kür // “Kommunist” qəzeti. – 1963, 10 fevral. – s. 3.
141. Xəlilov, Q. Sadə və mənalı // “Kommunist” qəzeti. – 1979, 25 fevral. – s. 4.
142. Xəlilov, P. Ədəbi tənqidimizin vəziyyəti və vəzifələri // “Kommunist” qəzeti. –1954, 14 aprel. – s. 3.

143. Xəndan, C. "Nizaminin lirik şeirləri" // "Kommunist" qəzeti. – 1947, 16 mart.
– s. 3.
144. Xəndan, C. İctimai fikirlərin bədii tərənnümçüsü // "Kommunist" qəzeti. – 1947,
17 sentyabr. – s. 3.
145. Xəndan, C. Qəzəllər: (şeir, tərcümə) // "Kommunist" qəzeti. – 1947, 16 mart.
– s. 3.
146. Xəndan, C. Qəzəllər: (şeir, tərcümə) // "Kommunist" qəzeti. – 1947, 25 may.
– s. 3.
147. Xəndan, C. Məhəmməd Biriya // "Kommunist" qəzeti. – 1947, 24 dekabr. – s. 3.
148. Xəndan, C. Şimal günəşi: (məqalə) // "Kommunist" qəzeti. – 1930, 23 dekabr.
– s. 3.
149. Xəzri, N. Əziz, şirin dənizimiz: (şeir) // "Kommunist" qəzeti. – 1978, 6 dekabr.
– s. 3.
150. Xəzri, N. Günəşli üfüqlər: (şeir) // "Kommunist" qəzeti. – 1959, 5 aprel.
– s. 3
151. Xəzri, N. Qayıtdın: (şeir) // "Kommunist" qəzeti. – 1973, 11 may. – s. 2.
152. Xəzri, N. Şəhidlər və şahidlər: (poema) // "Kommunist" qəzeti. – 1975, 12
yanvar. – s. 3.
153. Xəzri, N. Torpaq üstündə: (şeir) // "Kommunist" qəzeti. – 1988, 24 noyabr.
– s. 4.
154. İbrahimov, M. Böyük Nizami // "Kommunist" qəzeti. – 1947, 27 sentyabr.
– s. 2.
155. İbrahimov, M. Dahi söz yaradıcısı // "Kommunist" qəzeti. – 1939, 15 iyun.
– s. 3.
156. İbrahimov, M. İstək ("Mayak" romanından parça) // "Kommunist" qəzeti. 1954,
10 fevral. – s. 2.
157. İbrahimov, M. Quran əllərə: (şeir) // "Kommunist" qəzeti. – 1959, 9 avqust.
– s. 3.
158. İbrahimov, M. Nakam məhəbbət: (roman) // "Kommunist" qəzeti. – 1946,
27 fevral. – s. 3.

159. İbrahimov, M. Nizami və Xaqani yaradıcılığı tədqiqinin bəzi məsələləri haqqında // “Kommunist” qəzeti. – 1982, 24 aprel. – s. 3.
160. İsayev, M. “Var”: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1983, 9 aprel. – s. 3
161. Kefsiz. (Əli Nəzmi) Kəndli felyeton: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1926, 11 noyabr. – s. 2
162. Kiçik feleyton: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1922, 30 yanvar. – s. 3.
163. Kürçaylı, Ə. Əl boyda kitab // “Kommunist” qəzeti. – 1979, 11 aprel. – s. 4.
164. Qabil. Şanlı ad: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1980, 24 aprel. – s. 4.
165. Qabil. Yaxşı adamların həsrətdəyik: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1989, 16 aprel. – s. 4.
166. Qarayev, Ə. Böylə tənqid olmaz // “Kommunist” qəzeti. – 1929, 15 fevral. – s. 3.
167. Qarayev, Ə. Madam modmozel və cənab Rəfibəyovlar // “Kommunist” qəzeti. – 1930, 18 dekabr. – s. 2.
168. Qasımzadə, Q. Gəl ey bahar: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 27 mart. – s. 4.
169. Qədirzadə, S. Təqvimin son vərəqi: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1966, 1 yanvar. – s. 4.
170. Qocagöz, S. Qoca öküzün ölümü: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1958, 7 oktyabr. – s. 3.
171. Quluzadə, M. Nizami haqqında tədqiqat əsəri // “Kommunist” qəzeti. – 1965, 14 fevral. – s. 3.
172. Quluzadə, M. Səməd Vurğunun “Aygün” poeması haqqında // “Kommunist” qəzeti. – 1952, 13 mart. – s. 2.
173. Qurbanov, Ş. Bayram şamları: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1969, 21 mart. – s. 4.
174. Qurbanzadə, Ş. Azərbaycan (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1938, 1 may. – s. 3.
175. Lermontov, M. Şairin ölümünə: (tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1937, 9 fevral. – s. 3.
176. Mberin, K. Azərbaycan: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1981, 6 oktyabr. – s. 4.

177. Mehdi, H. Ədəbiyyatımız məfkurəvi-bədii yüksəliş uğrunda // “Kommunist” qəzeti. – 1949, 16 avqust. – s. 2.
178. Mehdi, H. Ədəbiyyatımız ön atəş xəttində möhkəm durmalıdır // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 3 yanvar. – s. 2
179. Mehdi, H. Ədəbiyyatımızda müasir mövzu məsələləri // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 21 may. – s. 3.
180. Mehdi, H. Sevinc və səadət poeziyası //“Kommunist” qəzeti. – 1940, 6 may. – s. 3.
181. Məhərrəmov, E. “Xalq qəzeti”nin (“Kommunist”) yaranması və inkişafı tarixindən. Nəşrinin 90 illiyi münasibətilə / E.Məhərrəmov, A.Məhərrəmli, – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – 88 s.
182. Məhərrəмова, T. Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan ədəbiyyatında // kaspi.az, –2016, 10 may .
183. Məlikzadə, İ. Beydulla Buş və Seyfulla Səddam: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1991, 5 iyun. – s. 4.
184. Məmməd, İ. Bir tikə çörək: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1984, 15 sentyabr. – s. 4.
185. Məmməd, İ. Kimi aldadırsan: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1986, 14 fevral. – s. 4.
186. Məmməd, İ. Torpaq nəğməs: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1981, 4 aprel. – s. 4.
187. Məmmədخانلی, Ə. Qızıl qönçələr: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. –1945, 19 avqust. – s. 3.
188. Məmmədov İ. Qəzet dilinin leksikası (1960–70-ci illərin “Kommunist” qəzetinin materialları əsasında) / İ. Məmmədov. –Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı –2010. –161 s.
189. Məmmədov, Ə. Ədəbiyyatımız yeni yüksəlişlərə //“Kommunist” qəzeti. – 1937, 8 iyul. – s. 3.
190. Məmmədov, Ə. Mənim iş yoldaşım: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1981, 4 yanvar. – s. 4.

191. Məmmədov, K. Hekayələrimiz haqqında // “Kommunist” qəzeti. – 1955, 15 mart. – s. 2-3.
192. Məmmədov, K. Saf məhəbbət dastanı // “Kommunist” qəzeti. – 1979, 3 avqust. – s. 4.
193. Məmmədov, K. Vətənpərvər şair // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 25 avqust. – s. 3
194. Məmnü. Əməqçi filyetonu: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1927, 24 avqust. – s. 4
195. Mir Cəlal. Əsrlərdən gələn dostluq səsi // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 13 sentyabr. – s. 3.
196. Mir Cəlal. Gülən şeirin qələbəsi // “Kommunist” qəzeti. – 1962, 22 may. – s. 3.
197. Mir Cəlal. İlk vəzifə: (povest) // “Kommunist” qəzeti. – 1938, 28 oktyabr. – s. 3.
198. Mir Cəlal. Nanənin hünəri: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1937, 4 dekabr. – s. 2.
199. Mir Cəlal. Nəsrimiz haqqında qeydlər // “Kommunist” qəzeti. –1954, 15 aprel. – s. 3.
200. Musayev, Q. Vicdan dinəndə // “Kommunist” qəzeti. – 1982, 12 fevral. – s. 4.
201. Musayev, Q. Əli Fitrət // “Kommunist” qəzeti. –1948, 31 yanvar. – s. 3.
202. Mübariz, M. Böyük xalq şairi // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 16 mart. – s. 3.
203. Mübariz, M. Eşqi // “Kommunist” qəzeti. – 1949, 6 iyul. – s. 3.
204. Mübariz, M. Nəvai və Nizami // “Kommunist” qəzeti. –1948, 15 may.– s. 3.
205. Mübariz, M. Nizami və vətən // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 25 may. – s. 3.
206. Mübariz, M. Nizami yaradıcılığında utopik sosializm ideyaları // “Kommunist” qəzeti. – 1940, 13 dekabr. – s. 3.
207. Mübariz, M. Ölməz dastan // “Kommunist” qəzeti. – 1941, 11 fevral. – s. 3.
208. Mümtaz, S. Şeyx Nizami Gəncəvi // “Kommunist” qəzeti. – 1925, 28 sentyabr. – s. 5.
209. Mürtəd. Biclikdi, kələkdi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. –1924, 31 avqust. – s. 5.

210. Mürtəd. Ətəşanız həmişə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1926, 31 yanvar. – s. 4.
211. Müşfiq, M. Stalin: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1936, 2 fevral. –s. 2.
212. Müşfiq, M. Tərtərhesin nəğmələri: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1936, 18 may. – s. 2.
213. Müşfiq, M., Seyidzadə, M. Sultan Mahmud haqqında həcv: (tərcümə) //“Kommunist” qəzeti. – 1934, 30 may. – s. 3.
214. Mütəllibov, T. Yaşayırlar: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1975, 20 fevral. – s. 4.
215. Mütəllimov, T. Mehdi Hüseyn // “Kommunist” qəzeti. –1980, 26 fevral. – s. 5.
216. Nadinc. Dükənçinin etiqadı: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1926, 15 aprel. – s. 3.
217. Nazim, Ə. Əlişir Nəvai və biz //“Kommunist” qəzeti. – 1925, 19 oktyabr. – s. 4.
218. Necdət, H. Uşaqmış: (hekayə) //“Kommunist” qəzeti. – 1926, 6 sentyabr. – s. 3.
219. Neruda, P. Müzəffər xalq: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1974, 1 may. – s. 4
220. Nəbiyev, B. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalmalı // “Kommunist qəzeti”. – 1964, 8 aprel. – s. 3.
221. Nəzərli, H. Kurultayın növbəti məsələləri // “Kommunist” qəzeti. – 1929, 21 sentyabr. – s. 4.
222. Nəzərov, İ. İbrahim Zakir // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 28 yanvar. – s. 3.
223. Nəzim, Ə., Mehdi, H. və b. Bir addım irəli, iki addım geri //“Kommunist” qəzeti. – 1931, 22 aprel. – s. 4.
224. Nəzmi, Ə. Təbriz: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1945, 13 oktyabr. – s. 3.
225. Nizami əsərləri çapa necə hazırlanmışdır // “Kommunist” qəzeti. –1947, 25 may. – s. 3.
226. Novruz, C. Bahar, gözəl bahar! (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1959, 5 aprel. – s. 4.
227. Novruz, C. Yetər, dayanın, yetər: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1990, 10 avqust. – s. 4.

228. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı //“Kommunist” qəzeti. – 1937, 3 noyabr. – s. 3.
229. Ordubadi, M.S. 10 gün: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 22 noyabr 1933-cü il. – s. 4.
230. Ordubadi, M.S. Füzuli haqqında bir neçə söz daha // “Kommunist” qəzeti. –1925, 21 may. – s. 5.
231. Pənahov, A.P. Ana Kürüm: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1970, 5 sentyabr. – s. 4.
232. Rahim, M. Balaş Azəroğlu // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 12 dekabr. – s. 3.
233. Rahim, M. Durna: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1945, 21 avqust. – s. 3.
234. Rahim, M. Qaytaran xalqa səni sevgili rəhbər yaşasın: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 27 sentyabr. – s. 3.
235. Rahim, M. Qızıl əsgərə məktub: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1941, 3 mart. – s. 3.
236. Rahim, M. Sözüün tərifi: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1940, 18 yanvar. – s. 3.
237. Rahim, M. Yeddi gözəl: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1940, 13 dekabr. – s. 3.
238. Rahim, M. Yeddi zənci: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1951, 11 mart. – s. 3.
239. Rəfibəyli, N. Çağa: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1961, 22 dekabr. – s. 3.
240. Rəfibəyli, N. Hökumə Billuri // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 28 fevral. – s. 4.
241. Rəfili, M. Azərbaycan incəsənətinin çox qiymətli açarı // “Kommunist” qəzeti. – 1939, 22 avqust. – s. 3.
242. Rəfili, M. Vilyam Şekspir //“Kommunist” qəzeti. – 1939, 23 aprel. – s. 4.
243. Rəhimli, İ. Poeziyanın əbədiyyət durnaları // “Kommunist” qəzeti. – 1988, 30 avqust. – s. 4.
244. Rəhimov, S. Bir çimdik duz: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1964, 1 mart. –s. 3.
245. Rəhimov, S. Yanan bulutlar: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 19–23 noyabr. – s. 2.

246. Rəsulzadə, M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Gənclik, – 1991. –s. 112.
247. Rıkaçev, Y. Bir gəncin manifesti //“Kommunist” qəzeti. – 1940, 24 may. – s. 3.
248. Rustaveli, Ş. Bəbir dərisi geymiş pəhləvan (tərcümə) // “Kommunist” qəzeti, –1936, 23 noyabr. – s. 3.
249. Rüstəm, S. Azərbaycana gəlin: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1972, 31 oktyabr. – s. 1.
250. Rüstəm, S. Əbədi şöhrət: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1972, 9 iyun. – s. 3
251. Rüstəm, S. Fabrikaya: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1931, 20 may. – s. 3.
252. Rüstəm, S. Göndərim: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 21 sentyabr. – s. 2.
253. Rüstəm, S. Qarabağ mahnısı: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 6 yanvar 1983-cü il. – s. 4.
254. Rüstəm, S. Müsavatçı bayquşlara (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1930, 6-7 aprel. – s. 3.
255. Rüstəm, S. Nizami: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 28 sentyabr 1979-cu il. – s. 2.
256. Rüstəm, S. Poeziyamızda yüksək sənətkarlıq uğrunda // “Kommunist” qəzeti. – 15 aprel 1954-cü il. – s. 3.
257. Rüstəm, S. Süqut edə bilməz //“Kommunist” qəzeti. – 3 noyabr 1929-cu il. – s. 3.
258. Rüstəm, S. Tanımadınmı? :(şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 4 yanvar 1980-ci il. –s. 4.
259. Rüstəm xanlı, S. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixdən bu günə... // edebiyatqazeti.az –2019, 12 fevral.
260. Rza, X. Rübailəri: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1983, 4 mart – s. 4.
261. Rza, X. Vətən: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1983,12 iyul. – s. 4.
262. Rza, R. “Xosrov və Şirin” dastanından “Fərhadın dağ çaparaq ağlaması” və “Şirinin Fərhadın yanına getməsi”: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1947, 17 avqust. – s. 3.

263. Rza, R. “Xosrov və Şirin” poemasından “Şirinin Şapura acıqlanması”: (şeir) // Tərcümə. “Kommunist” qəzeti. – 11 fevral 1941-ci il. – s. 3.
264. Rza, R. Füzuli: (poema) // “Kommunist” qəzeti. – 1958, 12 aprel. – s. 3.
265. Rza, R. Ümid və arzular // “Kommunist” qəzeti. – 6 yanvar 1963-cü il, – s. 3.
266. Rza, R. Vətənə hədiyyə: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 4 sentyabr 1941-ci – s. 3.
267. Rzayev, A. Xatirə: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 9 may 1984-cü il. – s. 4.
268. Sadiq, F. Torpaq (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1959, 5 iyul. – s. 3.
269. Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan Ədəbiyyatı / T.Salamoğlu. – Bakı: –2012. – s. 314.
270. Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Salamoğlu. – Bakı: – 2012. –s. 314.
271. Sanılı, H.K. Türk şura yazıçıları Cavadın hərəkətlərini təqdir edir // “Kommunist” qəzeti. – 1929, 5 noyabr. – s. 3.
272. Sarıvəlli, O. Birinci dərs: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 3 mart. – s. 3.
273. Seyidov, F. Dollar restoranında // “Kommunist” qəzeti. – 1949, 1 yanvar. – s. 4.
274. Seyidzadə, M. Quba: (şeir)// “Kommunist” qəzeti. – 1957, 25 oktyabr. – s. 2.
275. Səfərli İ. Naxçıvan: (şeir) // “Kommunist qəzeti”. 1949, 28 may – s. 3.
276. Səfvət, M. Bakı səfəri: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1945, 28 avqust. – s. 3.
277. Səttaroğlu, B.M. Əkinçi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1920, 17 iyul. – s. 4.
278. Səttaroğlu, B.M. Şərqə doğru: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1921, 18 aprel. – s. 2.
279. Sultanov, M. Nizami Gəncəvinin yeni bir qəzəli haqqında // “Kommunist” qəzeti. – 1948, 1 avqust. – s. 2.
280. Süleymanov, Z. Snounun kəşfi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1953, 10 yanvar. – s. 4.
281. Şaiq, A. “İskəndərnamə”dən bir parça: (tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1939, 23 aprel. – s. 3.
282. Şamilov, S. Tarixi beş il // “Kommunist” qəzeti. – 1937, 23 aprel. – s. 3.
283. Şeir, yoxsa cəfəngiyyat! // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 9 aprel. – s. 3.
284. Şeir, yoxsa tapmaca? // “Kommunist qəzeti”. – 1964, 30 oktyabr. – s. 4.

285. Şeyxzadə, M. Qərb cəlladlarına! (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1922, 10 sentyabr. – s. 3.
286. Şeyxzadə, M. Qırmızı əsgər nəğməsi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1921, 11 dekabr. – s. 4.
287. Şəhriyar. Qafqazlı qardaşlarla görüş: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1990, 3 fevral. – s. 4.
288. Talıblı, B. Şura yazıçıları Cavadın hərəkətlərini təqdir edir // “Kommunist” qəzeti. – 1929, 11 noyabr. – s. 3.
289. Talıblı, B.A. Ədəbiyyat inqilaba xidmət etməlidir// “Kommunist” qəzeti. – 1929, 11 noyabr. – s. 3.
290. Təbrizdəki Şairlər məclisi üzvlərinin İran Azərbaycanı Milli Hökumətinə məktubu // “Kommunist” qəzeti. – 1946, 9 yanvar. – s. 3.
291. “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (I hissə) Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il. “Elm və təhsil” –Bakı: – 2016. –s. 482.
292. Ulutürk, X.R. Susuzluqda bitən ağac: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1991, 1 fevral. – s. 4.
293. Vahabzadə, B. Özüdür (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1974, 27 mart. – s. 4
294. Vahabzadə, B. Şairin vətəndaşlığı // “Kommunist” qəzeti. – 1979, 6 yanvar. – s. 4.
295. Vəliyev, Ə. Ədəbiyyatımız inkişaf yollarında // “Kommunist” qəzeti. – 1954, 6 aprel. – s. 2.
296. Vurğun, S. Bahar (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1938, 1 may. – s. 1.
297. Vurğun, S. Ədəbiyyatımızın fəxri // “Kommunist” qəzeti. – 1950, 10 yanvar. – s. 3.
298. Vurğun, S. Gələcək nəslə xitab: (şeir, tərcümə) // “Kommunist” qəzeti. – 1940, 14 may. – s. 2.
299. Vurğun, S. Mənə belə söyləyirlər: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1943, 29 may. – s. 2.

300. Vurğun, S. Mingəçevir qəhrəmanı: (şeir) //“Kommunist” qəzeti. – 1949, 12 iyun. – s. 3.
301. Vurğun, S. Sovqat: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1941, 9 sentyabr. – s. 3.
302. Vurğun, S. Sünbülüm: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1936, 17 mart. – s. 2.
303. Zamanov, A. Kolxoz kəndi haqqında roman // “Kommunist” qəzeti. – 1957, 13 dekabr. – s. 3-4.
304. Zamanov, A. Yazıçı, alim, müəllim // “Kommunist” qəzeti. – 1978, 6 may. – s.3
305. Zeynalı H. Hekayə: (hekayə) // “Kommunist” qəzeti. – 1923, 13 may. – s. 3.
306. Zeynalov, T. Gözəllik sərgisi: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1973, 23 noyabr. –s. 4.
307. Zianp, H. Arxaya məktub: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1966, 28 avqust. –s. 4.
308. Ziya, H. Gör necə bədzad imiş: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1989, 25 iyul. – s. 3.
309. Ziya, H. İlanın bəhanəsi, qurbağanın tənəsi... : (şeir) // “Kommunist” qəzeti. 1962, 9 dekabr. – s. 3.
310. Ziya, H. Miniaturlər: (şeir) // “Kommunist” qəzeti. – 1974, 1 yanvar. – s. 4.
311. Мамедов, О. Рол печати в нравственном воспитании трудящихся (По материалам республиканских газет–70-е годы) / Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. О.Мамедов. – Киев: – 1986. с. 24.